

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FREDERICIA

1650—1760

HUGO MATTHIESSEN

FREDERICIA

1650—1760

STUDIER OG OMRIDS

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

MDCCCXI

Fredericia Byraad og den grevelige Hjelmstjerne-
Rosencroneske Stiftelse, som har ydet Tilskud til
dette Værk, bringer jeg herved min ærbødigste Tak.

KØBENHAVN, Marts 1911.

HUGO MATTHIESSEN.

*TILEGNET
MINE
FORÆLDRE*

INDHOLD

	Side
KAP. 1: DET ÆLDSTE FREDERIKSODDE	1
— 2: STORMEN OG ØDELÆGGELSEN	17
— 3: GENREJSNINGEN	34
-- 4: SKÆBNE OG STYRELSE	53
— 5: BYEN — SOM DEN BLEV	71
— 6: ASYLRETTEEN	88
-- 7: BEFOLKNINGEN OG DENS PRÆG	103
— 8: LUTHERSKE KIRKER OG SKOLER	126
— 9: KATOLIKERNE	145
— 10: „DEN JØDISKE NATION“	163
— 11: DEN FRANSK-REFORMERTE MENIGHED	182
-- 12: KAMP FOR DET DAGLIGE BRØD	197
— 13: SOLDATERBYEN	220
— 14: DAGLIGT LIV	240
ANMÆRKNINGER OG BEVISSTEDER	261
EMBEDSLISTER	286
REGISTER	290
BILAG: FREDERICIA BYGGEKORT AF 1665.	

FØRSTE KAPITEL

Det ældste Frederiksdode.

„Vore Riger og Lande til Defension,
Gavn og Bedste.“

Frederik III.¹⁾

DEN Odde af Elbo Herred, hvor Fredericia By opstod i Kraft af et Kongebud, havde indtil da henligget som et øde, ubeboet Vildnis.

Fra Vejle Fjords Gab fylkede urgamle, tykke Skove sig langs de forrevne Kyster, og bøjende af for Moser og Kær forenede de sig med Hannerup mod Syd. Endnu paa Svenskekrigens Tid prægedes Landskabet af disse Skove, men allerede da var deres Masse sprængt og splittet som en opreven Hær. Eg efter Eg faldt for Øksernes Hug, Krat og Pur ryddedes af Vejen, og snart gik Ploven over de Steder, hvor Skoven havde groet i umindelige Tider.

Endnu i det 18de Aarhundredes Midte erindrede man de store Ege i Hyby, og gamle Bønder kunde huske, „at Træer før stoede der, hvor nu ikke engang er Krat.“ Hele Egnen om Hyby Fæled, Harringbuskene kaldtes en Del deraf, var da fyldt af mossede Tuer, som dækkede Stub og Rod af faldne Træer; thi ogsaa her havde Skovene bredt sig, strækkende Udløbere ned til Ullerup Dal, og hinsides Mølleengene groede Hannerup dem i Møde langt ud over Bankerne.²⁾

Selve Bersodde var et barsk, vildsomt Næs med bratte Klinter mod Øst og tæt bevokset med Krat og Skove,

men Højdedragene brødes af dybe Sumpstrækninger, som fra Syd bredte sig op mellem Bakkerne lig en Haand med lange udspilede Fingre. Mod Nord fulgte Mosen Lavningen i den nuværende Dalegade, og vestpaa løb Moradserne, uden Tvivl en gammel Gren af Havet, sammen i ét med Mølle- og Vaseengene, saa at Søbjergs brede Banke ragede frem som en Ø med stejle Skrænter. To Vandløb, et fra Øst og et fra Vest, banede sig Vej gennem Sumpdragene, forenede sig og mundede ud i Lillebælt paa det Sted omtrent, hvor nu Havnen findes.³⁾

Beskyllet af Havet, pisket af Blæsten, et Sted i Lighed med Trelde Næs med ludende Tjørne og stormkrogede Træer, har Bersodde vel været, og af og til i vore Dage bringer Fundet af en kæmpemæssig Bul Vidne om fordums Natur, medens der i det 18de Aarhundredes Midte paa Bakkerne Vest i Byen endnu groede visse Bregnearter, som et sidste levende Minde om de forsvundne Skove.⁴⁾

Gamle Beretninger ved at fortælle om, hvor tæt og sammenfiltret dette Vildnis har været. Da en Mand havde mistet sine Svin, fandt han dem nogle Aar efter ynglende dér, hvor Kastellet nu er⁵⁾, og da Fæstningen byggedes, brød en Hjort, forfærdet over den uvante Larm, frem fra Tykningen med en saadan Kraft, at den rev Ingeniøren med sig ud i Voldgraven.⁶⁾

Thi Dyrelivet var mangfoldigt her paa det ubeboede, vildsomme Næs, hvor Storvildt, Vildsvin og Ulve holdt til, og det var utvivlsomt en af disse sidste ildsete Gæster, som i 1650 hjemsøgte Erritsø, hvor Bonden Michel Hansen fik sine Heste sønderrevne af Ulven.⁷⁾ Endnu i Frederik V's Tid strejfede Ulvene om i Landskabet og naede helt frem til Ankjær, 2 Mil norden Byen. Da vare Vildsvinene dog udryddede i Trelde Skov, hvor ogsaa Raadyr

og Hjorte holdt paa at forsvinde, men tæt under Fæstningsværkerne boede Grævlingerne, og Odderne lod sig ikke fordrive fra Strandkant og Voldgrave.⁸⁾

Selv da Byen havde været bebygget en Menneskealder, vrimlede den i den Grad af Kryb og Hugorme, at det var farligt at gaa barfodet, og 100 Aar efter Grundlæggelsen kravlede Staalormene endnu haardnakket om — som en levende Protest — midt i den kongelige Stabelstads Gader.⁹⁾

Bersodde henlaa afsides og ubemærket, ingen Mennesker boede her, og kun Stendysser og Gravhøje stod som stumme Vidner om, at her fordem — for Aartusinder siden — havde rørt sig Liv.¹⁰⁾ —

Næsset hørte ind under Ullerup Sogn, hvis Kirke laa paa et af de højeste Punkter paa Fredericia Mark, nordvest for Stenhøj. Vejen, som endnu i Mands Minde bar Navnet „æ ød Kirkevej“, bøjer af udenom Bakken, hvor nu kun et Par Kampesten betegner Stedet, hvor Kirken laa. I Lavningen mod Øst findes et Vandhul, Resterne af den 1638 nævnte St. Folkvarts Lægedomskilde, og Vest for Tomten er der fundet Spor af den gamle Landevej, som løb forbi Kirken. Pandeskaller og Knokler ere fra Tid til anden opgravede af Kirkegaarden, og stadig — om end sjældnere nu — bringer Pløjning Ben og Mennesketænder frem af Mulden.

Ullerup Sogn var ret anseligt, det største i Herredet, men nu er kun Stoustrup og Egum tilbage deraf, thi baade store og lille *Ullerup*, henholdsvis med 9 Gaarde og 2 Gaarde og 1 Hus, *Hannerup* med 9 Gaarde og 4 Huse, og *Hyby* med 14 Gaarde og 5 Huse, Præstegaarden „Pugdøl“ og Møllestedet „Brodal“ forsvandt alle, da Fæstningen anlagdes. Af disse Byer laa St. Ullerup lidt sønden for Kirken, Lille Ullerup vistnok noget sydvest-

ligere, Hannerup Øst for Holdan Kro i Dalen som endnu bærer dens Navn, og Hyby eller Højby Syd-Sydøst for Stenhøj paa Vestsiden af Ullerup Dal.¹¹⁾)

Gemt og glemt mellem store Skove henlaa Egnen, yderst sparsomme og magre er de Smuler, Historien ved at berette derom, thi upaaagtede og uomtalte dyrkede de Ullerup-Bønder Fædrenes Jord, og ude i Bersoddes Vildnis luskede Ulv og Ræv paa Rov som fra Arilds Tid.

Da blev i det 17de Aarhundrede netop denne afsides Plet pludselig revet ud af Stilheden og med voldsom Haand kastet ind i Tidens bevægede Liv. —

Kejserkrigens bittere Erfaringer havde belært Danmark om, at Jylland maatte værnes mod Fjendeindfald, og fra 1629 antog Planerne om Anlæg af en Fæstning Liv og Skikkelse, uden dog at fæstnes foreløbig.

Allerede i December nævnte Aar tænkte Christian IV paa ved Hovens Odde i Gudsø Vig at grundlægge en stor Fæstning, hvorhen Koldings Borgere skulde flyttes, men Planerne løb ud i Sandet. Aaret efter udpegedes en Plads ved Skærbæk som bedst egnet, hvorefter der en Tid lang var stille om Sagen, indtil Spørgsmaalet atter blev brændende i 1630ernes Slutning.

Valget traf da Snoghøj-Egnen, hvor Skovene borttrydtedes 1638 for at vige Plads for en Fæstning, men Christian IV vaklede dog endnu, og allerede 1639 fandt han: at „ligeoverfor Middelfart er intet bevendt,“ ja 1642 tilmed, at „de Godtfolk, der havde for at befæste Snoghøj, de havde ikke set Landkortet godt igennem, men alene holdt fyensk Grød og Skælfisk i stor Estime.“

Dog var der 1640 sket yderligere Arbejder her ved Snoghøj-Lejren, som ogsaa kaldtes „Jyllands By“, hvor Forskansninger og Grave opkastedes og Hytter byggedes for Soldaterne. Denne befæstede Lejr, thi andet var det

ikke, laa paa Lyngsodde, værnet fra Kyst til Kyst mod Landsiden af Grave og Skanser i en Halvbue.¹³⁾

Men denne udstrakte Linje var for svag til at modstaa et stærkt Angreb, og da Krigen 1643 atter brød ud og Thorstenson lynsnart førte den svenske Hær op gennem Jylland, faldt Lyngsodde-Lejren efter 3 Dages Kanonade i Fjendens Haand Jan. 1644, medens Rigsmarsk Anders Bille med Hovedmassen af sin Armé reddede sig over til Fyen.¹³⁾

Planen om en Fæstning ved Snoghøj havde dermed faaet Dødsstødet, og Blikket gik længere mod Nord ad Bersodde til, hvor der i Slutningen af Krigen var blevet opkastet en Forskansning, som Bille i Maj 1644 havde fravristet Svenskerne.¹⁴⁾ I klar Bevidsthed om dette Steds strategiske Værdi tog Regeringen nu kraftigt fat paa at sætte Bersodde-Skansen i god Stand, og dette Anlæg blev Moderen til Frederiksodde.

De Vejle Borgere fik mangan sur Time i Anledning af dette Værk, hvortil de maatte yde Arbejde og stille Vogne, en Gang endog 14 Dage i Træk 6 Vogne hver Dag. Og hertil kom store, knugende Leverancer af Spise- og Drikkevarer til Bersoddes Mandskab.¹⁵⁾ Snart blev Byrden dog for tung for Omegnen, udtæret og udpint som den var efter Krigens Rasen, Kongen lagde derfor i Maj 1645 Provianteringspligterne over paa Fynboerne, og da disse klagede over at skulle ernære fynske Folk i jydsk Land, besattes Bersodde i Aarets Slutning med Jyder.¹⁶⁾

Selv om man i disse sidste Aar af Christian IV's Levetid kun hører lidet til Fæstningsarbejderne her, har de dog uden Tvivl stadig været i Gang, og 1647 maatte hver Adelsmand stille en Karl, væbnet med Spade, Skovl og Hjulbør, for at tage Del i Fæstningsanlægene „thuert offuer for Fyenn och wed Halss.“¹⁷⁾

— Men først med Frederik III's Tronbestigelse fik Planerne om en Fæstning ved Bersodde mere Flugt og Fart, en By skulde grundes, kaldt til Live ved rige Be-naadninger og store Løfter, og udenom denne vordende Stad skulde der skabes et storstilet Vold-Anlæg i moderne Aand.

Allerede i Juli 1648 havde Kongen i sin Iver givet Anders Bille Ordre til at lade Christianspris demolere og sende alt brugbart Materiel til Værkerne paa Bersodde, men i Oktober opgav han dog atter denne Plan.¹⁸⁾

Derimod sattes der stærk Fart paa Arbejderne, 1649 fik 9 jydskes Lensmænd Bud om hver at levere 50 Spader, 50 Skovle og 100 Hjulbøre, „eftersom vi haver anordnet en Fæstning ved Biersodde i Jylland“, og Aaret efter beordredes Rigsmarsken til at fremskynde Værket, medens Ingeniøren Jørgen Hofmann i Følge kongelig Befaling tegnede Kort over Fæstningen.¹⁹⁾

Sagen var Genstand for Forhandlinger i Rigets Raad, hvor der gjordes Udkast til Privilegier²⁰⁾, og Befaling udgik til Ebbe Gyldenstjerne om at træffe de foreløbige Foranstaltninger. En Teglovn skulde opsættes, Pladsen, som var udset til By, ryddes for Træer, Lenets Bønder maatte hugge Skovene om, og alt brugbart Tømmer skulde anvendes til Skibbro og Huse. Resten kunde Bønderne tage „paa det, at de sig dertil desto villigere lade finde.“²¹⁾

Den 15de December 1650 gav Frederik III en Række Privilegier til den paatænkte By ved Bersodde, og denne Dag kan med en vis Ret kaldes Fredericias Fødselsdag, idet den skabte Muligheder for Trivselen af et Borger-skab. Foruden almindelige Købstadrettigheder fik Staden nemlig i 50 Aar Frihed for alle ordinære og ekstraordinære Paalæg og Skatter, Ægter, Accise, Told og hver Byrde af hvad Navn nævnes kunde. Alle „døde“ Varer, som

ind- og udskibedes, forskaanedes for Told i 50 Aar, og Manufakturere, som kunde fremstilles i Byen selv, maatte kun med dens Billigelse indføres andet Steds fra. Samtlige Nybyggere, saa mange som vilde nedsætte sig her, blev delagtige i disse Forrettigheder, og Kongen gav Tilsagn om vedblivende at have Byens Vel for Øje og udvide dens Privilegier. Rigens Marsk, Anders Bille til Damsbo, fik Overopsynet, og til ham havde alle nyankomne at melde sig for gratis at faa den Byggeplads anvist, hvorpaa de inden visse Aaremaal skulde opføre et Hus.²²⁾

Hele Jyllands Adel ydede Bidrag til den nye Fæstnings Opførelse, og alle jyske Lensmænd og Kapitler maatte sende Penge eller Arbejdskraft, saa at en Mængde stakels Bønder, selv fra de fjerneste Egne, Maaned efter Maaned har trællet og slidt i Bersodde-Skansernes tunge Jordarbejde.²³⁾

Foruden Rigsmarsken fik ogsaa de jyske Rigsraader Oluf Parsberg, Gregers Krabbe, Mogens Høeg, Henrik Rantzau og Erik Juel kongelig Befaling om at føre Tilsyn med „Verket“²⁴⁾, og dette antog stadig mere og mere imponerende Omfang.

I Juli Maaned 1651 kaldtes Staden for første Gang *Frederiksodde*²⁵⁾, og svarende hertil skulde der paa Fyenssiden ved Strib grundes en By og Fæstning, som efter Dronningen skulde bære Navnet *Sofieodde*. 1653 maatte Axel Urup sende en Ingeniør til Fyen for at lede Fortifikationerne dér, to Aar efter opførtes der en Skibbro ved Strib, og Snoghøjfærgen var travlt beskæftiget med at føre Sten og Byggemateriale dertil.²⁶⁾ Egnen udenom skal i Følge gamle Beretninger have været fyldt af Skove, og sikkert er, at der maatte hugges ud for at skaffe Rum for det paatænkte Anlæg.²⁷⁾ Ret hurtigt sattes dette i Gang,

Adelen gav Løfte om økonomisk Hjælp, og en Række Volde og Grave lagdes i disse Aar i en Halvbue fra Strand til Strand. Men snart efter blev Arbejdet „krebsegængig“, det kneb haardt at faa Bidragene ind, og Pengenød lammede Foretagendet, saa det til Slut kørte uhjælpeligt i Staa.²⁸⁾ Muligvis har ogsaa Savnet af godt Drikkevand i Strandbankerne virket med til at kuldkaste Planerne, og foruden et Par Færgehuse var Sporene af udstrakte Volde de eneste Minder om Sofieodde, som i over 100 Aar spøjte om paa adskillige Landkort som en anseelig Stad og Fæstning.²⁹⁾

Med saa meget stærkere Energi fremskyndedes Bygningen af Frederiksdodde, og for at skabe en Grundstamme i Byen, samtidig med at fyldestgøre fortifikatoriske Krav, vedtoges det, at Ullerup, Hannerup og Hyby skulde afbrydes og Bønderne tvinges til at flytte deres Gaarde ind bag Voldene. Hele det derved rømmede Areal skulde som Bymark lægges ind under Staden og Bønderne som Erstatning have Jordlodder udlagte deri. Men Landsbyernes Beboere strittede imod og nægtede at forlade de Steder, hvor de vare fødte, og hvor deres Forfædre havde bygget og boet i Aarhundreder, saa der maatte lange Forhandlinger, ja muligvis Magt til, før Rigsraaderne fik Modstanden knækket.³⁰⁾

1652 fuldbyrdedes Indflytningen ved Hjælp af Elbo, Brusk og Holmans Herreders Bønder, Ullerup-Folkene blev meget mod deres Vilje den første Spire til Borgerskabet i den nye By, og de grundede her Slægter, som længe — Led efter Led — levede og virkede bag Voldene. Dette gælder f. Eks. Slægten Bull, og de fra Landgildelister kendte Ullerup-Navne genfindes i den følgende Periode som Borgere i Frederiksdodde.³¹⁾

Disse Indflyttere satte som Agerdyrkere allerede da det

Præg paa Byen, som den senere beholdt, idet den først og fremmest blev et Avlsbruger-Samfund. Men de omfattende Fæstningsarbejder krævede Haandværkere til Hjælp, og en Del saadanne er derfor ret naturligt strømmede til den nye Købstad med de store Begunstigelser.

Thi ikke alene Fæstningsværkerne skulde være storstilede og imponerende, nej ogsaa Byen selv fik tildelt en betydelig Rolle, idet den skulde gøres til Jyllands fornemste Stad, hvor Konge, Raad og Adel periodisk kunde residere, og blev disse glimrende Planer end aldrig andet end Luftkasteller og Drømme, holdtes de dog, trods Skuffelser og Modgang, kunstigt i Live i hened 100 Aar.

Det første Glimt af borgerligt Liv i Staden var et Kongebud i December 1651 om at indsætte en Foged, som Indbyggerne „kan imellem dømme, udi hvis Tvistighed de indfalde kan,“ en midlertidig Foranstaltning, indtil Byen tiltog saa meget, at et ordentligt Byting med 8 Mænd kunde indrettes.³²⁾ Allerede 1653 nævnes Hans Madsen som Byfoged, og samme Aar flyttedes Elbo Herredsting ind i Staden.³³⁾

Borgerskabet synes saaledes gaadefuldt hurtigt at være blomstret frem, men Regeringen sled ogsaa troeligt for at skabe økonomiske Livsvilkaar for Staden, skønt den laa uheldigt paa sin Odde, afskaaret fra Opland. 1653 gav Kongen saaledes Byen Ret til at holde Torv hver Tirsdag, — „eftersom vi gierne ser, at vor Købstad Frederiksodde ved Handel og Vandel kunde tiltage og formeris“ —, men hverken dette eller Retten til at holde 3 Aarsmarkeder, hvert 3 Dage i Rad, formaaede at lokke Bønderne til Staden.³⁴⁾

Da slog Kongen 1656 ind paa nye Veje ved at søge at gøre Frederiksodde til Hovedoplagsplads, der toldfrit maatte udføre Varer i Stykketal, Vin indtil 2 Oksehoveder,

Salt indtil 8 Tdr., til de fynske Nabobyer, Middelfart, Assens og Bogense. Og for yderligere at fremskynde Tilstømningen fik unge Karle, som i 10 Aar trofast havde tjent deres Husbønder i Frederiksodde, Lov til uden straks at behøve at bygge Hus at faa Borgerskab og Del i Stadens Privilegier.³⁵⁾

Alle disse Bestræbelser maatte imidlertid ufrugtbart visne bort, hvis man ikke udnyttede den eneste virkelige Livskilde, Byen besad ud over sit Jordegods, og skabte en *Havn*.

Frederik III indsaa fuldtvel Sagens Vigtighed, og Tanken om et saadant Anlæg er født med Byen som en Grundbetingelse for dens Trivsel og Vækst. Samtidig med Voldenes Opførelse tumlede Regeringen med storlaaede Havneprojekter, men medens hine hurtigt fæstnedes i den strenge, logiske Form, de har den Dag i Dag, ændredes og omændredes de sidste Gang paa Gang. En Del gamle Grundplaner og Rids, hvis Tidsfølge det dog er umuligt at bestemme, giver et Indblik heri. Men i ét Punkt stemmer de alle overens, nemlig deri, at Havnen skulde ligge i Byens Hjærte, dannet af et forgrenet Kanalsystem i de lave Sumpegne. Som sikker Vinterhavn for Skibene vilde disse Kanaler være ypperlige, og man vandt ved Gennemførelsen af dette Projekt tillige den Fordel, at aflede Vandet af Sumpene, og at den opgravede Tørvejord straks vilde kunne gøre Nytte som Fyld paa de side Grunde, der skulde bebygges. I Følge disse Planer skulde nemlig et 4 armet Kanalnet afgrænses af en østlig Arm, strækkende sig mellem Dale- og Bjerregade til Prinsens-, eller efter andre Udkast kun til Danmarks- eller Jyllandsgade i Nord, følgende den naturlige Lavning. En Paralelkanal tænktes lagt op til Gothersgades Midte, og to forbindende Tværkanaler løbende fra Øst til

Vest, sendende to vestlige Udløbere hinsides Gothersgade til Venders- eller Norgesgade. Indløbet fra Bæltet skulde være, hvor nu Havnen er, og midt i Kanalerne vilde der afskæres to regelmæssige, firkantede Øer, beregnede til Slot, Kancellibygning og lignende. I Enkeltheder varierer disse Udkast, men Grundtanken er éns i dem alle.³⁶⁾

Nægtes kan det ikke, at denne store Plan var veludtænkt, Samtiden opfattede den da ogsaa som Livsnerven i det unge Bysamfund³⁷⁾, og Værket blev begyndt.

Allerede 1651 forhørtes der om en duelig Havnebygmester, enten den samme, som havde anlagt Christianshavn, eller en anden, som kunde lede Anlægget, og Bøgestammer bestiltes dertil.³⁸⁾ Arbejdet fortsattes de følgende Aar, og da Rigsraaderne 1656 spurgte om Havnen skulde gøres færdig i Sommerens Løb, svarede Kongen ja, naar blot Fæstningsanlægget ikke sinkedes derved.³⁹⁾ Dette var imidlertid fremskyndet saa stærkt, at man kunde tænke paa Havnen. 100 Risbøge bestiltes, Aaret efter vedtog Rigsraadet paa Viborg Snapsting, at Arbejdet skulde fortsættes om Sommeren, og en Del Spader og Skovle blev forskrevne fra Broby Værk.⁴⁰⁾ Snart efter trak det dog op til Krig, Værket standsedes, og Byens Ulykke og Tilintetgørelse lagde det paabegyndte Arbejde øde.

To Skibbroer ud i Møllebugten, en større og en mindre, havde indtil videre maattet erstatte Havn, men udsatte som de laa, led de megen Overlast af Storm og Sø og maatte ofte fornyes.⁴¹⁾

Drevet frem af Tanken om at gøre Frederiksodde til en stor Søhandelsplads havde Frederik III imidlertid i sin Iver nær opoffret baade Kolding og Vejle, en Plan Rigsraadet billigede.⁴²⁾

Særlig Vejle var truet, thi i Juli 1654 lod Kongen dens Borgere vide, at disse bedst kunde drive Søhandel fra

Frederiksodde, hvorfor de gjorde klogest i at flytte did. Thi Erfaring havde vist, hvor farlige aabne Byer som Vejle var i Krigstider, og Kongen lod derfor et Par Ord falde om, at han havde i Sinde helt at berøve Vejle Ret til Søhandel.

Opskræmmet over denne truende Udsigt sendte Vejles Magistrat 2 ynkelige Bønskrifter til Kongen 1655, hvori de, paaberaabende sig Byens Udlæg ved Bersoddes Opførelse og Lidelser under Krigen, tiggede Frederik III om Bevarelse af Byens Havn og Privilegier, — „paa det vi med Hustruer og Børn ikke skulle geraade udi Armod og svikendes søge voris arme Legemers Ophold“. ⁴³⁾

Dette reddede Vejle, som beholdt de Goder, den havde historisk Ret til, men havde man offret den gamle By til Fordel for den nye og beriget denne med en Havn, vilde Fredericia muligvis være blevet den blomstrende Stad, hvorom man drømte.

Om Nabobyerne med Uvilje og Bitterhed har skævet til den nye farlige Medbejler, er det forstaaeligt efter den Forskrækkelse, den indjog dem, og Middelfart maatte med Græmmelse finde sig i, at der 1651 oprettedes Færgefart mellem Strib—Frederiksodde, ikke at tale om, at den 1655 mistede Strømtoldstationen, som flyttedes til Fæstningen, foran hvis Kanoner alle Skibe maatte kaste Anker og klarere. ⁴⁴⁾ —

Inde paa det store Byterræn var Anlægget af en regelmæssig Købstad imidlertid i fuld Gang. Skov og Krat fældedes, Bakker jævnedes, Sumpe og Uføre opfyldtes, der var Arbejde nok for flittige Hænder, og ikke faa Bygningshaandværkere nævnes i disse Aar i Staden. Hus efter Hus rejste sig i de udstukne lige Gader, og den nye Teglovn paa Hyby Mark, i Skrænterne ved Østerstrand, havde fuldt op at gøre. ⁴⁵⁾

Men det ældste Frederiksodde laa — modsat det senere — paa den højtliggende, østlige Del af Byen, foran og i det nuværende Kastel, hvor Grundene var bedst, og i den vestlige og midterste Del mellem Moser og Vandløb skal der efter Sigende kun have ligget et eneste Hus.⁴⁶⁾

Gader anlagdes, baade Kongens og Dronningens nævnes, og Kronbønderne i de to nærmeste Herreder fik Brev om at skaffe Brosten til Veje og age dem ind i Staden, 6 Læs af hver hel, 3 Læs af hver halv Gaard.⁴⁷⁾ De mest ufremkommelige og vandfyldte Steder gjordes passable ved Gangbroer, og en Strækning i og ved Kongens Port forsynedes med Brolægning.⁴⁸⁾

Af ikke ringe Betydning var det ogsaa, at Adel og Rigsraad støttede den fremvoksende By ved at bygge sig anselige Privathuse og grundmurede Gaarde, hvorom senere Fund har baaret Vidne, naar man fra Tid til anden ved Pløjning i reformert Mark er stødt paa Murrester og Ruiner, ja selv store, velbevarede Kælderrum. I det 18de Aarhundredes Midte fandtes der f. Eks. saadanne i Behold ude i Kastellet.⁴⁹⁾ Thi baade Rigsmarsk Anders Bille, Sten Bille, Mogens Høg og rimeligvis adskillige andre Adelsmænd byggede Gaarde, og endnu i Aaret 1756 laa der østligst i Byen en gammel Bygning, som bar det rantzauske Vaaben.⁵⁰⁾

Efter alt at dømme var det ældste Frederiksodde, som blev et Rov for Luerne, rigt paa pyntelige Huse, samtidige Stik bekræfter det, og Otto Sperling, som Dagen efter Stormen besaa Byen, giver den det Lov, at den „var smukt anlagt med ordentlige Gader, men endnu langt fra bygget færdig; thi hist og her laa der endnu mange øde og sumpede Pladser; men de Huse, som vare opførte, var alle sirlige at se til.“⁵¹⁾ Rimeligvis har dog adskillige Nybyggere i Lighed med de Ullerup-Bønder

selv ført Husene med sig andet Steds fra, som det berettes om en Mand fra Varde, der med Kongens Tilladelse nedbrød sit og flyttede det til den nye By.⁵²⁾

Et travlt Byggeri herskede i Staden i disse Aar, hvor Provianskriver Hans Jørgensen forestod forskellige offentlige Arbejder: Gravning af Kanalen, Brolægning, Brobygning, et Hus for Byens Tjenere, et udenfor Byen til Natmanden, et militært Sygehus, Grundvolden til Stadens Kirke, et stort Provianthus og et Raadhus; thi der begyndte nu at røre sig borgerligt Liv, og baade Borge-mester, Raadmænd, Byfoged og Byskriver nævnes.

Størst af alle Bygningerne var et kæmpemæssigt Provianthus ved Søndervold i Nærheden af den nuværende Havn. Paa solid Grundmur løftede Kolossen sig midt i Sumpene, saaat Soldater maatte lægge en flere Alen høj Sandvold udenom Huset, forat man kunde køre der omkring. Masser af Mursten og hollandske Tagsten købtes ind, og fra hele Omegnen førtes Kampesten i Mængde ind til Staden; alene Hans Bulls Sønner fik Betaling for ikke mindre end 620 Læs. Men Provianthuset blev ogsaa et imponerende Værk, flankeret af Krydshuse, 5 Stokværk i Højden og rummende sine 20,000 Tdr. Korn foruden Bunker af saltede Varer og lignende.⁵³⁾

Raadhuset laa omtrent, hvor nu Idrætspladsen findes, paa Hjørnet af Kongens- og Oldenborgergade, og østpaa strakte der sig en Gade, Rosengade, lige ud til Volden. For faa Aar siden stødte man ved Gravning paa en o. 25 Al. lang Række Sokkelsten, uden Tvivl de sidste Rester af Byens ældste Raadstue, som i sin Velmagt prydedes af en Svale og en høj Trappe med Rækværk paa begge Sider. 1655 havde man dog maattet forny dens Fodstykke, „eftersom det forige blev bortstaalen“, og naar selv Rettens Tempel var udsat for Tyvehaand, vækker

det ikke Undren, at Tyveriet blomstrede overordentlig frodigt i det gamle Frederiksodde. Tæt op til og forbundet med Raadhuset som en Fløjbygning indrettedes der en foreløbig Kirke med Stole for Rigsraad og Kommandant, hvor Gudstjeneste kunde finde Sted, indtil Stadens Kirke kom under Tag.⁵⁴⁾

Allerede da var dansk Kirkegaard udlagt og omgærdet med Plankeværk, men et Hus for Latinskolen var den eneste Bygning, som fandtes her, skønt Frederik III 1652 havde givet Ordre til at nedbryde Ullerup Kirke og føre dens Materialer ind i Fæstningen. Ullerup Præstegaard, Pugdal, var samtidig bleven flyttet herind, og dens Ejer, Peder Bøgvad, forrettede nu Tjeneste som Sjælesørger i Staden.⁵⁵⁾

Med Kirken gik det langsommere, ja 1654 var det tilmed paa Tale at lade Ullerup Kirke, — „som skal være stor og vel ved Magt holden“ —, staa og i Stedet nedbryde Bredstrup og Kongsted Kirker, der var saa brøstfældige, at Hvælvingerne truede med at styrte sammen.⁵⁶⁾ Denne Plan blev dog atter opgivet og Ullerup udset som Offer. Under et Besøg 1655 grundlagde Frederik III Stadens Kirke den 29. Maj, da han knælede ned i Bøn paa den Kampesten, som til Minde er indmuret i Trinitatis Kirkes søndre Væg.⁵⁷⁾ I Juli indkrævedes Halvdelen af Fyens og Langelands Kirkers Beholdning til Hjælp til Bygningen, Teglovnene i Frederiksodde sattes i Gang med at brænde Sten dertil, og en Granitsokkel lagdes midt paa Kirkegaarden, lidt sydligere end den nuværende Kirke. 1657 nedbrødes den gamle Ullerup-Kirke i Løbet af 132 Dage ved Hjælp af Murmænd og Soldater, hvorpaa Bønderne agede Stenene ind bag Voldene.⁵⁸⁾ Delvis af dette Materiale byggedes Stadens Kirke, et uanseligt

Bindingsværkshus, som med Nød og Næppe blev færdigt, da Fjenderne stormede Byen.⁵⁹⁾

Var det end al Ære værd, at Regeringen i saa kort et Spand af Aar formaaede at stampe en By og et Borgerkab frem af Bersoddes Uføre og Vildnis, skabtes der dog jævnsides hermed et Værk i langt mere storstilet Maalestok, nemlig Fæstningen selv. Thi som Voldene knejser den Dag i Dag, er de — i alt væsentligt — Frederik III's, et Ingeniørarbejde af første Rang, stolt og harmonisk med sine brede, mægtige Jordmasser, lagt efter Snor, regelmæssigt brudt af Bastionernes kraftfulde Fremspring.

Hvilken uhyre Sum af Slid og Slæb at sammenhobe og beherske disse Tusinder og atter Tusinder Læs Jord!

Og som Fæstningen da lagdes med Volde, Grave og Raveliner i en Cirkelbue, hvis Linje brødes af Bastioner, som kunde skaffe Gravene bestrøgne og bringe Angriberne i Krydsild, var den fuldtud moderne, et typisk Eksempel paa den nederlandske Fortifikationskunst, som netop i denne Periode brød Bane og blev toneangivende i Aarhundreder.

ANDET KAPITEL

Stormen og Ødelæggelsen.

„Trompet og Trommer om den By,
ja Ild og Røg stod langt i Sky,
Kartoven mon fast bruse,
de Volde ryste haardt derved,
Soldaterne faldt ud af deres Led,
der skælved Jord og Huse.“

Samtidig Vise.¹⁾

Der havde været sat stærk Fart paa Frederiksoddes Befæstning, thi der var Uro i Luften i disse Aar, Krigslysterne sad paa Spring og truede Gang paa Gang med at faa Overtaget. Men først 1657, da Svenskekongen Karl X Gustav var fjernt i Polen, dybt indviklet i Kamp med stadig voksende Fjender, mente den danske Regering at Tidspunktet var gunstigt til at slaa til, og erklærede i Juni Maaned Sverige Krig.

Frederiksodde sattes i Forsvarsstand, Liv og Røre udfoldede sig bag Voldene i disse Maaneder, thi allerede i Februar havde Rigsmarsk Anders Bille ladet Adelenes Soldater indlægge i Fæstningen, samtidig med at Tøjmester Peter Koltoff sendte Vaaben: 2000 Musketter, 1200 Ryttervaaben, 1—2000 Halvpiker og 200 Sidegeværer foruden Kugler og Krudt.²⁾

Og jo nærmere Fredsbruddet rykkede, des større blev Travlheden og Spændingen.³⁾

I Juli fik Henrik Rantzow Ordre om at føre Tilsyn med

Fæstningens Forsvar⁴⁾, og under hans Ledelse foretoges de nødvendige Foranstaltninger. I Koldinghus-Lens Skove huggedes der Palisader, Ris og Skansekurve maatte skaffes til Veje, og Fourage i Mængde, Korn, Flæsk og Viktualier fra Jylland og Fyen opdyngedes i Frederiksoddes Magasiner.⁵⁾

Straks efter Krigserklæringen var Anders Bille gaet over Elben og havde indtaget Bremen Stift, men Lykken vendte sig brat, da Karl Gustav — i Stedet for, som man havde haabet, at ile hjem til Sverige for at værne det mod Angreb — vendte sine Vaaben mod Nord. Allerede den 22de Juli overskred han Holstens Grænser, splittede Anders Billes Tropper og rykkede op igennem Halvøen uden at møde alvorlig Modstand. Uro og Raadvildhed greb den danske Regering, Jylland var prisgivet Fjenden, Fyen og Øerne alvorligt truede, og under disse fortvivlede Forhold var der kun et Lyspunkt, et Haab: — Frederiksodde. Saalænge den holdt Stand, var Spillet endnu ikke tabt.

Den Fæstning, hvortil man satte sin Lid, var et Størværk i sin Slags, hvis brede Voldbue kronedes af 7 hele Bastioner mod Landsiden og 2 halve, Oldenborgs og Danmarks, paa Flankerne ud mod Søen, medens et Skanseanlæg yderst paa Bersoddes Spids beherskede Indløbet til Lillebælt. Kun 3 Porte, Kongens mellem Dronningens og Kongens Bolværker for Enden af Kongensgade, Prinsens- eller Midporten, og endelig Dronningens- eller Søbjærgsporten mellem Holstens og Oldenborgs Bastioner, omtrent hvor nu Banegennemskæringen findes, aabnede Adgang til Byen og værnedes af Raveliner hinsides Voldgravene.⁶⁾ Havde Frederiksodde været bygget fuldt færdig, kunde den kanhænde have redet Stormen af, men til Danmarks Ulykke var den endnu kun en Fæstning under

Opførelse, et mangelfuldt Værn, hvis iøjnefaldende Svagheder ikke undgik Fjendernes Blik. Thi Voldene har uden Tvivl næppe været ført op i den projekterede Højde, Palisader og Pæleværk slog ikke til, og Gravene var endnu kun i deres Vorden, af ringe Dybde og uden Vand, ja muligvis knap paabegyndte paa en lang Strækning af Vestfronten.⁷⁾

Modet og Tillidsfuldheden begyndte at vakle, ængstelige Stemmer advarede mod at stole paa Frederiksoddes Modstandskraft og foreslog at rømme den uden Sværds slag, men Frederik III, som den 9. August kom til Byen, ønskede den forsvaret, og hans Vilje sejrede.⁸⁾ Med brændende Iver toges der fat paa at ruste og proviantere Fæstningen til den afgørende Dyst, Oberst Jørgen Rosenkrans sendtes med sit Regiment derover fra Fyen, og alle Skuder og Færger fra Middelfart og Assens fik Ordre om at løbe til Frederiksodde. Baade i Bogense og Middelfart samledes der Korn til dens Forsyning, og samtlige fynske Købstæder maatte gaa i Gang med at brygge og bage til Fæstningens Garnison.⁹⁾

Fod for Fod var Fjenden imidlertid rykket nærmere. Den 23. August blev baade Kolding og Vejle besatte, men saa underligt det end lyder, synes Karl Gustav kun at have haft et saare uklart Begreb om den nye Fæstning ved Lillebælt, idet han snarest antog den for et mindre Skanseanlæg, modent til at falde for første Stød.

Den 24de stod Fjenden foran Frederiksoddes Volde og besatte straks Galgebakken Nord for Byen, et Stykke ude ad Egeskovvejen, og Dagen derpaa kom Svenskekongen personlig til Stede for at aabne Angrebet, besjælet af Energi og brændende af Begærlighed efter snarest muligt at feje den uventede Hindring over Ende.

Inde i Frederiksodde havde man ogsaa kongeligt Besøg,

idet baade Frederik III og Dronning Sofie Amalie havde begivet sig did, og fra Voldene overværede de det første større Sammenstød, som indledtes ved Daggrø, da det svenske Skyts begyndte at drøne fra Galgebakken. Men Fæstningens Kanoner vare sværere af Kaliber, og højt som de laa, overdængede de Fjendernes Stilling med Kugler, indtil Svenskerne i Erkendelse af det haabløse i Bombardementet ophørte med Beskydningen. Da gjorde Henrik Sehested imidlertid et Udfald med 300 Ryttere, og der udspandt sig en hidsig Fægtning foran Voldene, den svenske Generalmajor Bötticher var paa et hængende Haar blevet taget til Fange, og Erik Dahlberg fik Hesten skudt under sig, men til Slut maatte Danskerne med Tab redde sig ind i Fæstningen.

Ved Middagstide tog Frederiksoddes Kanoner fat paany for at tilintetgøre Fjendens Planer om at sætte sig fast tæt inde under Voldene, et Kartovskud gik gennem Feltmarskal Wrangels Telt, en af Kongens Karosseheste rammes, en Marketendervogn splintredes og et Par Personer saaredes. Da opgav Karl Gustav nødtvungen Haabet om at tage Fæstningen uden Ceremonier og besluttede at lægge sig i Lejr i Omegnen.¹⁰⁾

Valget traf Bredstrup, og med Kirken som Kerne skabtes der i Løbet af kort Tid en anelig, befæstet Lejr, der i Syd strakte sig til den nuværende Vejle-Vej, i Nord til Spidsen af Rands Fjord, og afgrænsedes i Ryggen af den vandfyldte Elbodalen. Den dannede en skæv Trekant, hvis Landfront dækkedes af en lav Voldlinje, forsynet med Bastioner. Nød, Mishandlinger og Elendighed indvarsledes ved dette Anlæg for Omegnens ulykkelige Beboere. Gaarde og Huse lagdes øde og gik op i Luer, baade paa Gaverslund og Pjedsted Præstegaarde galede den røde Hane, Skove ryddedes og Kirkerne plyndredes. Vejlbj Kirke

blev haardt medtagen, dens Stolestader brændte, dens Blytag smeltet om i Kugler, og den i Forvejen stærkt brøstfældige Kongsted Kirke fik endelig Dødsstødet. Ridende Strejfkorps jog som Uvejr frem og tilbage milevidt gennem Landskabet for at skaffe Proviant til Lejren, de Gaverslund Bønder blev tvungne til at age Korn baade til Bredstrup og til Vejle, „hvorved mange fattige Folk mistede deres Sække“, og af Frygt for Fjendernes Voldsomheder forlod Folk Hus og Arne og søgte Ly i de store Skove.¹¹⁾ Thi det var haarde Tider for Almuen, og de Bønder, som skaanedes af Svenskerne, plagedes og plyndredes i den Grad af Fæstningens Ryttere, at Kongen maatte lægge sig imellem.¹²⁾

Allerede den 4de September brød den svenske Konge atter op fra Bredstrup og drog til Wismar efter at have overgivet Karl Gustav Wrangel Kommandoen. I næsten 2 Maaneder laa Svenskerne i Lejren og havde mangan haard Dag i Løbegravene,¹³⁾ medens en Afdeling af Hæren, ført af Generalmajor Bötticher, rykkede videre op gennem Nørrejylland og nedslog al Modstand.

Uge efter Uge sneg sig hen i uhyggelig Venten baade for de Belejrede og Belejrerne, medens der kæmpedes hinsides Øresund og den danske Flaade værnede Øerne. Wrangel havde gjort sit Bedste for at sætte Bredstrup-Lejren i Forsvarsstand, men medens Tiden gik til ingen Nytte, smuldrede hans Mandskab bort dels ved Sygdomme og dels ved Bortsendelse af større eller mindre Afdelinger til andre Egne.¹⁴⁾

Ogsaa inde bag Frederiksoddes Volde var Stemningen trykket, Uro og Nervøsitet bredte sig baade blandt høje og lave, og en ildevarslende Vaklen sporedes i hele Regeringens Færd. Omtrent midt i September havde Besætningen faaet Forstærkning, idet Rigsmarsk Anders Bille

med 1000 Mand havde indskibet sig i Glückstadt og var sejlet udenom Skagen til Frederiksodde, hvor han ankom syg og svag med sine lasede og pjaltede Ledsagere.¹⁵⁾ Fra nu af førte han den øverste Kommando i Fæstningen, hvis Befalingsmænd havde skiftet Gang paa Gang. I August blev f. Eks. den hollandske Oberst Willum Lobrecht udnævnt til Guvernør og Ingeniøren Georg Hofman til Kommandant, sidst i September fungerede Henrik Linderoth som Chef, og i Oktober overtoges Kommandoen af Erik Quitzou.¹⁶⁾ Og denne Usikkerhed og Famlen gjorde sig ogsaa gældende, naar Talen var om Frederiksoddes Besætning, som forstærkedes det ene Øjeblik og svækkedes det næste; næppe var saaledes Rigsmarskens 1000 Mand ankomne, før det fynske Landfolk sendtes hinsides Bæltet.¹⁷⁾

Men ogsaa Wrangel var træt af den lange Uvirksomhed, og da han fik Ordre om over Als at forsøge Landgang paa Fyen, brød han op fra Bredstrup og begav sig paa Vej med 1 Fodbrigade og 3 Rytterregimenter. Allerede da han var naaet Haderslev, vendte han om, thi danske Orlogsmænd viste sig i Lillebælt og kulkastede Planen, og han ankom i rette Tid tilbage til Bredstrup til at møde et større Udfald, som Anders Bille, uden Tvivl vidende om Wrangels Opbrud, foretog den 8de Oktober. Danskerne blev slaæede tilbage, og kort efter forstærkedes Wrangels Hær med 3 Fodregimenter fra Krakau.

Uroen inde i Fæstningen øgedes i den følgende Tid, selv Kongen smittedes deraf,¹⁸⁾ Misfornøjelsen med Billes Ledelse bredte sig mere og mere, Tilliden til Frederiksoddes Forsvar var ved at undergraves, og nogle gjorde sig til Talsmænd for den desperate Plan at rømme Byen, sprænge den i Luften og redde Munitioen og Kanoner over Bæltet. Oprørske Bevægelser sporedes ude i Landet, de jyske

Bønder nægtede at age til Frederiksdode, ja selv indenfor Militærets Rækker viste der sig uhyggelige Tegn paa Modløshed og Mangel paa Disciplin, Soldaterne flygtede i stadig stigende Mængde, og Overløbere og Forrædere bragte Wrangel kærkomne Bud om Tilstandene inde i Byen.¹⁹⁾

Ogsaa ad anden Vej havde den svenske Feltmarskal skaffet sig nøjagtig Kundskab om Frederiksdode, idet Ingeniøren Erik Dahlberg og Oberstløjtnant Berendt Sahnitz i Nattens Mulm og Mørke flere Gange havde sneget sig tæt ind under Fæstningen forat udspejde dens svage Punkter. De forvissede sig om Gravenes Bredde og Dybde, og da de fandtes tørre, krævede Dahlberg paa Hænder og Fødder over dem og op paa Voldene, ja kom tilmed en Nat Skildvagten saa nær, at han kunde røre ham.²⁰⁾

Da Wrangel havde faaet Klarhed over Frederiksdodes saarbare Punkter, besluttede han at handle, og trods adskillig Modstand gennemdrev han i et Krigsraad den 23. Oktober, at Belejringshæren den følgende Dag skulde forsøge en Generalstorm.²¹⁾

I største Skynding bragtes alt i Orden, og Angrebsplanen, som udkastedes ved Dahlbergs Bistand, vidnede klart nok om, hvor nøje Fjenden kendte Fæstningens Mangler. I tre tætte Stormkolonner skulde den svenske Hær angribe Voldenes mest udsatte Steder, Portene og deres flankerende Bastioner. Under Wrangels egen Kommando skulde den sydligste Kolonne gøre Fremstød mod Søbjergsporten, 13 Tømmermænd med nogle Underofficerer i Spidsen rykke foran for at omhugge Palisader og Pæleværk, og efter dem 40 Artillerister med 150 Haandgranater, samt 50 Infanterister, forsøge at bestige Oldenborgs Bastion. Derpaa fulgte selve Angrebskolonnen, bestaaende af den uplandske Fodbrigade under Niels Brahe og Hälsingernes under Per Sparre, som skulde

erobre Oldenborgs Bolværk, medens Slaget mod Holstens skulde føres af det tyske Fodfolk under Oberst Fabian v. Fersen og Stenbocks Fodbrigade under Oberst Spens. 3 Rytterregimenter, Upländinger, Westgöther og Tyskere, anførte af Hertug Johan Georg af Anhalt, fik derimod den Opgave at forsøge at omride Palisaderækkerne i Møllebugten.

2den Stormkolonne, kommanderet af Jakob de la Gardie, skulde angribe Prinsens Port og dens to Bastioner. Den talte 4 Fodregimenter, De la Gardies tyske Fodfolk under Oberstløjtnant Delwig, Södermanländingernes under Sahnitz, det värmland-närikske Regiment under Johan v. Essen, og endelig den pfalzgrevelige Sulzbach-Hegstereichske Brigade af Tyskere og Polakker, som dannede Reserven. I Spidsen anbragtes 24 Artillerister med over 100 Haandgranater.

3dje Stormkolonne, mod Kongens Port, anførtes af Fabian Berndes og talte 200 Musketterer under Oberst Stuard, 1 Petardør, 15 Artillerister med 50 Haandgranater, samt følgende afsiddende Ryttere: Østgöther, Anhalts, Hessen-Darmstads, Croij's, Aschebergs og muligvis Oberbecks Regimenter, medens 3 Rytter-Regimenter, Berndes' Galles og Södermanländingerne, skulde staa rede til at rykke ind, naar Petardøren sprængte Kongens Port. —

Aftenen før Stormen tilbragte Wrangel og hans Officerer i muntert Lag indtil Kl. 2, og ved Opbruddet bandt hans Frue og Døtre ham en Halmkrans om venstre Arm, medens de øvrige Damer smykkede deres Kavalerer med lignende Afskedstegn, der i Nattens Løb anlagdes af hele Hæren som fælles Kendingsmærke.

Før Fremrykningen opflammede Wrangel Soldaternes Mod, en kort Andagt blev holdt, og Feltraabet „Hjælp Jesus!“ givet. Klokkeren 5 om Morgenen den 24. Oktober

blussede et halmfyldt Bondehus, der sattes i Brand paa Erritsø Mark, op i Mørket som Signal til Opbrud, og de tre Stormkolonner satte sig i Gang.

7,000, kanhænde 8,000 Mand, alle hærdede, krigsvante Folk, førte Wrangel mod Frederiksodde, hvis Besætning talte omkring 3000 Soldater foruden nogle Hundrede Borgere, som deltog i Kampen. Thi de nyeste Forskninger har fastslaaet, at Besætningens Antal var langt mindre end tidligere antaget, og hertil kom, at Fæstningens Forsvarere for Størstedelen bestod af uøvede Bønderkarle. I mærkelig Blindhed havde man oven i Købet sendt Rytterne, Sehesteds Regiment og det fynske Adelskompagni, tilsammen henimod 1000 Mand over til Fyen, netop kort forinden der blev haardest Brug derfor. Og Anders Bille havde kun følgende Afdelinger at kaste imod Fjenden: Rigsmarskens Livregiment til Fods under Oberstløjtnant Ejler Holck, det Linderothske Fodregiment, det Besellske, det Rosenkrans'ske, Powish's Regiment og det jydsk Regiment til Fods under Oberstløjtnant Claus Dyre, af hvilke dog baade det første og det sidste langt fra var fuldtallige.²²⁾

— Da Stormkolonnerne ved Daggry den 24de Oktober væltede frem mod Voldene, syntes alt at være rede inde i Fæstningen, thi Fjendens Haab om i en Haandevending at kunne sprænge Kongens Port og ad denne Vej tilvinge sig Adgang til Byen glippede i første Omgang, da Forsvarerne var paa deres Post og kraftigt afslog Svenskernes Angreb. Forsøget paa at fæste Petarder til Porten mislykkedes, Petardøren dræbtes, og Ejler Holck, som kommanderede paa Bastionerne her, hævdede indtil videre Stillingen.

Ogsaa længere Østpaa ved Prinsens Port mødte de Belejrede kraftigt den fremstormende Skare, som uden

Besvær løb over de tørre Grave og besteg Voldenes Skraaninger, hvor der udspandt sig en blodig Nærkamp.

Det var mod Syd, hvor Wrangel og Dahlberg selv vare til Stede, at Fæstningen fik sit Banesaar, thi her hvor Møllebugtens grundede Vand gik ind til Foden af Oldenborgs halve Bolværk, havde Frederikodde i Virkeligheden sin mest skæbnesvangre Mangel. To Maaneder før Stormen havde Frederik III selv faaet Øje for, at dette Punkt var „noget farligt, eftersom man derom kan ride“, og givet Ordre til at indkøbe en gammel Skude og opankre den her, uden at der dog foretoges andet end en nødtørfdig Spærring af Strandkanten ved en 3-dobbelt Palisaderække.²⁹⁾ Den Frygt, Kongen havde næret, viste sig desværre kun altfor vel begrundet, da Dahlberg og Wrangel netop byggede stærkest paa Angrebet her.

Tømmermændene, som gik i Spidsen, huggede Palisaderne om, og medens Stormkolonnerne besteg Bastionen, red Dahlberg og Fyrsten af Anhalt udenom de to yderste Palisaderækker. Ved den tredje, hvor Vandet var for dybt, banede Tømmermændene Vej med Økser, hvorefter Rytteriet sprængte igennem og i Løbet af et Øjeblik stod i Byen. En dansk Fodbataillon kastede sig forgæves imod det fremstormende Kavalleri, som hurtigt tiltetgjorde Modstanden og fortsatte Ridtet gennem den store, aabne By, hvor intet kunde standse dets Fremrykning.

Frederiksodde var fortabt. Voldenes Forsvarere, som allerede vaklede under Angrebene voldsomme Kraft, opgav, da Kampen nu ogsaa rasede bag deres Ryg, at holde Stillingen, og de Stormendes Skarer banede sig Vej op over Voldene og ned i Byen, hvor Danskerne, grebne af Panik, i vild Uorden flygtede ud til Skansen paa Bersodde eller løb over de forladte Volde for at redde Livet ved at søge Ly i Skove og Moser.

Kun i den nordre Del af Byen kæmpede Forsvarerne med fortvivlet Mod mod Overmagten, og de jyske Dragoner vilde ikke opgive Kampen, men fægtede til sidste Mand.

Bersodde-Skansens kunde under den almindelige Panik og Opløsning naturligvis ikke yde noget virkeligt Forsvar, og da Dahlberg red frem og opfordrede Flygtningene, som havde besat den, til at overgive sig, faldt den og hele dens Mandskab i Fjendens Haand, uden at et Skud blev løsnet.

Rigsmarsk Anders Bille havde kæmpet med stor Tap-
perhed, og skønt saaret flere Steder i Hovedet vedblev han at kæmpe, indtil han, overvældet af Blodtab, maatte bæres bort. Under Vejs til Kastellet saaredes han paany, og da hans Svoger Rigsraaden Mogens Høg i en Baad søgte at bringe ham over Bæltet, drev Strømmen den atter i Land, hvor de begge faldt i Fjendernes Hænder.²⁴⁾

I Byen saa der frygteligt ud, i vild Flugt søgte Soldaterne og Stadens ulykkelige Beboere at redde sig bort fra Blodbadet, over 2000 Mand toges til Fange, og en Mængde nedhuggedes i „första furie“. Byen med alle dens Huse og Gaarde prisgaves Plyndring, og vilde af Kamp og Vin anrettede de sejrige Krigere et frygteligt Myrderi, selv Kvinder bleve uden Skaansel dræbte, som f. Eks. Claus Thomsens Kone, der ihjelskødes paa Stuegulvet, medens Huset stod i Flamme.²⁵⁾

De slog ihjel baade Herre og Svend,
Jomfruer og Møer mon de og skjænd',
saa mange, ingen kund' tælle;
en ynkelig Jammer de dér bedrev,
de Danske fangen og slagen blev,
det kunde sig ikke fejle.²⁶⁾

Da Dagen brød frem, var Svenskerne ubestridt Herrer i Frederiksodde, over 2000 Fanger, samtlige Magasiner, Faner, Vaaben og Munion i Mængde var i deres Magt.

Rædselsbudskabet fløj hastigt over det hele Rige og vakte en Storm af Forbitrelse, man raabte op om Forræderi, og den ulmende Uvilje og Mistænksomhed mod Adelsregimentet slog ud i lyse Luer. „Ud af Ulykken voksede Skam, Harme, Mistro og Had. Ingen enkelt Begivenhed har i højere Grad end Frederiksoddes Indtagelse undergravet hvad der var tilbage af Respekt for Adelen.“²⁷⁾

Dobbelt knugende og tungt faldt derfor Ansvarets Vægt paa den ulykkelige Rigmarsk Anders Bille, som laa og kæmpede med Døden i fjendtligt Fangenskab i den samme By, af hvis Grundlæggelse og Opkomst han havde saa store Fortjenester. Mod ham rettede Bagvaskelsen sin giftige Tunge og forfulgte ham hadsk og bitter selv ud over Døden, i grel Modsætning til det Højsind, hvormed Wrangel behandlede sin tungt prøvede Modstander og gjorde alt for at mildne hans sidste Timer. Den 10de November døde Anders Bille, og Fjenderne førte under store Æresbevisninger hans afsjælede Legeme over til Fyen. Alle Kilder, som ved at berette om Stormen paa Frederiksodde, priser enstemmigt hans Dødsforagt, Pligtfølelse og Heltmod, hans Fædrelandssind var hævet over enhver Tvivl, men han stod paa en Uriaspost, og med blodig Uret væltede man Ansvar for Ulykken, hvorom hele Regeringen var fælles, over paa ham alene.

Det er ikke min Agt at følge Krigens videre Gang, Karl X Gustavs dristige Tog over Isen og Freden i Roskilde, som kostede Danmark de tre gamle Provinser hinsides Sundet.

I al denne Tid holdtes Frederiksodde besat, selv efter

Fredeu, saa at den svenske Konge endnu stadig havde den i Hænde, da han pludselig i Juli 1658 aabuede Fjendtlighederne paany.

Medens Svenskerne vare Herrer i Frederiksoedde, ødelagdes denne i Bund og Grund, Huse og Hytter sank i Ruiner, splittede for alle Vinde flakkede en Mængde Borgere hjemløse om, og Mil efter Mil ud i Landskabet laa Landsbyerne øde og alle Agre forladte.

Smitsot trak som en graadig Grib i Blodbadets Kølvaud og hærgede inde bag Voldene, hvor der mellem Hytter og Tomter laa Masser af ubegravede Lig og forpestede Luften med Giftstof.

Det var i Sandhed haarde Vilkaar, der bødes de Borgere, som efter Stormen havde Mod til at blive i deres Rede under Fjendernes Regimete. Blandt dem som blev, var Sognepræsten Peder Nielsen Bøgvad, der ikke veg fra sin Hjord i Nødens Stund. Sagnet fortæller om ham, at han blev trampet ihjel af Mængden i en af Stadens Porte, da han sammen med Magistraten ilede Sejrherreue i Møde for at bede om Skaansel for den ulykkelige By. Sikkert er det imidlertid, at han overlevede Stormen og efter denne trofast arbejdede paa at løskøbe sine fangne Sognebørn og jorde „alle de døde Lemmer“, som laa ubegravede hen, en Virksomhed, som rimeligvis har knækket hans Helbred; thi kort efter døde han, efterladende Kone og 6 Børn i den dybeste Armod.²⁸⁾

— Karl X Gustavs uventede Fredsbrud kaldte øjeblikkelig alle hans Fjender i Vaaben, og for at redde Danmark fra Undergang rykkede allerede i September en forenet polsk, brandenborgsk og østrigsk Hær paa 30,000 Mand, under Anførsel af Kurfyrst Frederik Vilhelm I af Brandenburg, op gennem Jylland.

Forholdsvis hurtigt sloges den svenske Modstand til

Jorden, og i Løbet af et Par Maaneder rensedes næsten hele Nørrejylland for Fjender. I December stormede og indtog den polske Wojewod, General Czarniecki, Koldinghus, og Fortropper af plyndrende Polakker og Østrigere nærmede sig fra Tid til anden Frederiksodde og udkæmpede talrige Skærmydsler med Streifskarer inde fra Fæstningen, som ved at hæрге og ødelægge Landet milevidt søgte at umuliggøre Opholdet for en større Belejringshær.²⁹⁾

Atter fik de ulykkelige Frederiksodde-Borgere Svenskernes Regimente tungt at føle. I April var Peter Jørgensen Torsk eller Dorschæus bleven *valgt* til Bøgvads Efterfølger, men havde vakt Splid og Uro i Menigheden, hvoraf en Del krævede ham fjernet, ja tilmed beskyldte ham for Kirkeran.³⁰⁾ Men Mester Peder hævdede dog sin Stilling, og hans Navn lyser med en egen Glans i denne Trængselstid, idet Traditionen tilskriver ham følgende djærve Optræden.

Da Peder Torsk midt under Krigen en Dag stod foran Kirkens Alter og Svenskerne befalede ham at bede for deres Konge, svarede Præsten uforfærdet, at han kun havde *én* Gud at bede til og *én* Konge at bede for. Man lod ham forstaa, at hvis han ikke lystrede Ordre, vilde han ved sin Hjemkomst finde Præstegaarden i Flamme, men Mester Peder svarede: „Hvad min Gud vil, det ske, altid er hans Vilje den bedste!“ Da gjorde Fjenderne Alvor af deres Trusel og lagde hans Hus i Aske, skønt der var betalt en Sum Penge for dets Skaansel, siger Sagnet videre, og er man end ude af Stand til nu at dømme, om denne skønne Fortælling er sandfærdig eller ej, vides det i al Fald med Vished, at Mester Peder Torsk straks efter Freden lod en ny Præstegaard bygge paa den gamle Grund.³¹⁾

— I December havde Kurfyrsten opslaaet sit Hovedkvarter i Ribe, og Tiden sneg sig hen, uden at de Allieerede for Alvor tænkte paa at fuldstændiggøre Jyllands Tilbageerobring ved en Storm paa Frederiksodde.

I Begyndelsen af det nye Aar, 1659, lod Kurfyrsten den østrigske General Montecuculi rekognoscere Fæstningens Omegn, ved hvilken Lejlighed en svensk Rytterafdeling paa 250 Mand blev overrumplet og splittet. Frederik Vilhelm synes et Øjeblik at have tænkt paa at vove et Forsøg,³²⁾ men snart efter opgav han atter Haabet og forlagde sit Hovedkvarter til Viborg. Kun en større Styrke af Polakker og Østrigere blev tilbage og indsluttede Frederiksodde, nogen regulær Belejring forsøgte ikke.

Inde bag Voldene havde Svenskerne forsynet sig med Proviant³³⁾ og rustede sig for kraftigt at værne Fæstningen, Venner og Fjender udsugede Egnen forfærdeligt, Vinterkulde, hærgende Sygdomme og hyppige Skærmydsler gjorde Opholdet ulideligt for begge Parter, mens Maaned efter Maaned gik og diplomatiske Forhandlinger og indbyrdes Uenighed mellem Forbundsfællerne lammede al Krigsførelse.

Medtagne af Sot og Sult blev den sammensmeltede svenske Besætning i Marts nødt til at rømme Hovedfæstningen, som Kommandanten, Generalmajor Bötticher, skønnede var for vidtstrakt til at kunne forsvares af de 3000 Mand, hvorover han raadede. Efter at have ødelagt Voldene, saa vidt det stod i deres Magt, trak Svenskerne sig derfor bort, og kun Bersodde-Skansen yderst ude besattes med nogle faa Hundrede Mand.

Desuagtet kunde Kurfyrsten ikke bekvemme sig til hurtigt at handle, og først i Maj Maaned, da Størstedelen af Hæren var sammendraget udenfor Frederiks-

odde, gik Angriberne for Alvor over til Handling. Den 16. Maj førtes Løbegravene i Nattens Løb tæt ind under Voldene trods Svenskernes voldsomme Skydning, og Kampen fortsattes den følgende Dag med stor Haardnakket-hed om Skansens Udenværker, hvorefter et erobredes af de Allierede. Da opgav Svenskerne Kampen, skjulte af Nattens Mørke gik de ombord paa Skibene og sejlede bort, medens hele Skansen genlød af Skrig, Skydning og Larm.

Da Morgenen brød frem, studsede Belejrerne over, at der var saa tyst i Nabolaget, men pludselig blev man var, at der viftedes med Faner fra Voldene, Raabet klang: „Kongen af Danmark leve“, og alle vidste nu, hvordan det stod til. Straks ilede Trosknægtene frem for at gøre Bytte, men Czarniecki forbød alle under Dødsstraf at færdes paa Skanserne og lod øjeblikkelig stille Vagtposter ved dem, for at ingen skulde snige sig derind. En Smule Grøntsager var det eneste Bytte, Marødørerne fandt, thi Svenskerne havde ført det meste Skyts og Proviant med sig, og den Hilsen de havde sendt, ved at underminere 4 Bastioner med Sprængstof, mistede Brodden, takket være Czarnieckis Forsigtighed og Omtanke. Kun en af Minerne sprang, dog uden at gøre nævneværdig Skade, og kun to aflange Skure eller Magasiner gik op i Luer. 13 fornaglede Jærnstykker var det eneste Bytte, Sejrherrerne gjorde.³⁴⁾

Kun kort Tid blev Kurfyrsten i den tilbagevundne Fæstning, Indtagelsen af Fyen var den næste Opgave, som krævede sin Løsning, og ved Midsommer synes Frederiksodde at have henligget fuldstændig øde.

Men i Juli blev den atter besat, og Frederik Vilhelm krævede nu bestemt, at Kongen af Danmark skulde sende en Besætning dertil, ja truede oven i Købet med i mod-

sat Fald fuldstændig at demolere Fæstningsværkerne. Desuagtet lagdes der først hen paa Efteraaret Garnison i Fæstningen, og Oberst Mogens Krag udnævntes i Oktober til Kommandant.³⁵⁾

— En øde Ruinhob, fuldstændig lagt i Aske af Fjenderne, før de forlod den, hæret og ødelagt i Bund og Grund, et Arnested for Sot og Syge, forpestet af Ligstank af flere tusinde slet begravede døde,³⁶⁾ — saaledes saa det første Frederiksodde ud, da Krigen endelig hørte op.

Forjagne og hjemløse flakkede dens stakkels Borgere om i hele Landet, hvis de da ikke som Røvere og Marrodører havde slaaet Følge med Fjenderne og taget Del i deres Plyndringer.³⁷⁾ Splittede som Avner for Vinden havnede de ulykkelige rundt om, og i Kirkebøgernes Notitser følger man deres Spor. I Kolding jordedes en 70-aarig Kvinde „hidkommen fra Frederiksodde“, og en Mængde andre synes at have søgt Tilhold i denne Nabo-by. Helt oppe paa Grenaakanten fandtes de flygtende, hvor der 1660 begroves „en liden Pige, 8 Aar gammel, af disse fordrevne Folks Børn, som var komne fra Frederiksodde“, „en fordreven Kvindes liden Søn“, „en stakkels Mand af disse fordrevne Folk fra Frederiksodde“ og adskillige flere.³⁸⁾

Hele Elbo Herred var en Ørken, hvert Hus „af Fjenderne og Krigsfolket ganske afbrudt, ruineret og forødt“, saa de fattige Folk, der efter Freden atter kom tilbage og byggede nye Hjem, kun kunde rejse elendige Hytter, „af allehaande Skarnstimmer og Træer“, med Vægge af Løv og Ris, eller naar det kom højt, slagne med Ler.³⁹⁾

TREDIE KAPITEL

Genrejsningen.

PRO PACE ARMATVS.

Fredericias Valgsprog.

Atter laa Bersodde øde og forladt hen som for en Menneskealder siden, men hvor vidt forskellige var ikke Vilkaarene. Da havde Landtungen ligget fjernt, upaaaget og uberørt, fyldt med Skove, Krat og Sumpe, overgivet til sig selv; 1660 var derimod Træerne fældede, Moradserne delvis opfyldte, og hvor Huse og Hytter en stakket Stund havde afløst Buske og Vildnis, bar nu sværtede Mure og forkullede Bjælker Vidne om Menneskers Færd, og overalt fulgtes de uhyggelige Spor af Sot, Krig og Elendighed.

Men det Værk, Frederik III havde skabt, skulde ikke gaa til Grunde og som en Ruinhob erobres tilbage af det Vildnis, hvorfra man tog det; vare end de store Haab, man havde bygget paa det første Frederiksodde, bristede, havde den frygtelige Krig dog paany med sviende Styrke slaet Tanken fast om Nødvendigheden af et Bolværk for Jylland og Fyen.

Og trods Stormen og Ødelæggelsen var Frederiksodde vedblivende en Fæstning, hvis tunge Jordmasser Fjenderne ikke have formaaet at rokke, og som derfor med forholdsvis mindre Bekostning atter kunde bringes i Lave.

Sjælen i Genrejsningsarbejdet blev Ingeniøren Gotfred

Hoffman, selvom Henrik Ruse vel nok førte det øverste Tilsyn, og man tog fat paa Værket med stor Kraft. De demolerede Bastioner rejstes atter paa Voldenes Ryg, struttende af Stormpæle og Palisader, Brystværnene istandsattes, Skraaningerne tækkedes med Græstørv, Gravene uddybedes, og hele Kystlinjen værnedes med helt nye Anlæg af Volde og uregulære Bolværker.

1660 blev Feltherren Schacks Regiment indlagt i Fæstningen for at arbejde paa dens Genopførelse, og midt i Byen, i det saakaldte „Mittleyer“, og paa Søbjerg byggedes der straatækte Træbarakker til disse mange Soldater; thi om Indkvartering hos Borgerne kunde der naturligtvis ikke være Tale, mishandlet og hærget som Staden var.¹⁾

1664 arbejdede desuden over 2000 Mand af det nørrejydske, vendelboeske og sønderjydske Regiment paa Voldene, flere tusinde Hakker, Skovle, Spader og Hjulbøre anskaffedes, Lavetter og Bjælkeunderlag til Skytset anbragtes paa Bastionerne, Løbebroer og Møller byggedes i Gravene, saaledes 3 Vandmøller ved Kongens Port, og Byen forsynedes med de nødvendige militære Bygninger, Vagter, Porte og Broer.

Større og mægtigere end forhen rejste Voldene sig paany, mod Landsiden kronede af 9 store Bastioner, hvoraf de 4 yderligere højnedes ved „Katte“, Danmarks-, Kongens-, Dronningens-, Prins Christians-, Prins Georgs-, Prinsessens-, Slesvigs-, Holstens- og Oldenborgs-Bastion, medens Søkanten nøjedes med 10 mindre Bolværker, Delmenhorst, Pinneberg, Færø, Bornholm, Island, Fyen, Laaland, Sjælland, Jylland og Norge. Men til Gengæld omdannedes Bersodde-Skansen til et stærkt Citadel i Stjerneform med Volde, Grave og Bastioner.

62 Kanoner med tilhørende Lavetter opplantedes paa

Bolværkerne, af hvilke det største, Kongens, alene var bestykket med 6, Oldenborgs med 5, og om alle de svagere Bastioner langs Strandsiden gjaldt det, at her blev det sværeste Skyts anbragt. Saaledes prangede baade Oldenborgs, Islands, Færøs og Pinnebergs Bolværker hver med en 18 Pundiger.²⁾

I det indre Kastel opførtes en Vagtstue, et Tøj- og Arsenalhus og en Proviantgaard, to anselige sammenbyggede Bindingsværksbygninger i flere Stokværk, omsluttende en firkantet Plads. Paa det syd-vestlige Hjørne af Gothers- og Oldenborggade rejstes en pyntelig kongelig Bagergaard af overordentlig rigt og tæt Egebinding, og Vejen langs Møllebugten førtes paa en Dæmning mellem Graven og Bæltet ind til Vendersgades Sydende, det nuværende Fisketorv, hvor Volden gennembrødes af „Strandporten.“

Denne sidste, samt Prinsens- og Kongens Port vare alle tre byggede af Tømmer, og over Gravene førte Broer af svært Bjælkeværk, lagte med Stenbro og paa Midten forsynede med Klapper, som i tunge Jærnlænker kunde vindes i Vejret og afskære al Adgang til Fæstningen. Efter Krigen blev den gamle Kongens Port opgivet og den nye anbragt paa sin nuværende Plads, men først 1686 lykkedes det efter megen Strid og kongelig Vrede at faa en Opbygning af Tømmer opført i dens Aabning.

Ved hver af de tre Porte lagdes der smaa Vagtstuer, kronede af høje Tegtag, og ikke mindre end 12 Skilderhuse opstilledes rundt om paa Fæstningens Terrain. Thi i disse Byggeriets Dage var skarpt Opsyn bydende nødvendigt, da Tyveknægte drev deres Spil overalt og rapsede Kalk, Sten og Tømmer bort om Natten, hvis man ikke passede paa.³⁾

Den Plads paa de store Højdedrag mod Øst, hvor det

ældste Frederiksoddes Tomter laa, undroges for Fremtiden al Bebyggelse ved at lægges ind under det nyopførte Kastel, og det grundmurede, røde Krudttaarn, som bærer Christian V's kronede Monogram over Døren og Aarstallet 1675, var i henimod 2 Aarhundreder den eneste Bygning som barsk og vejrbidt ragede op over den nøgne, træløse Højslette.⁴⁾ —

Medens Fæstningen sattes i Stand, strømmede Folk atter til Nybyggerstaden, hvor der var fuldt op af Arbejde, og forbavsende hurtigt groede der i disse Aar et nyt Borgersamfund frem bag Voldene i Stedet for det, Krigen havde splittet og tilintetgjort. Det var nu Regeringens Sag at fastholde Indflytterne og hidlokke nye ved at skabe økonomiske Livsbetingelser for Byen og dens Beboere, og en Række store Benaadninger og Privilegier, følgende Slag i Slag gennem hele Frederik III's Levetid, vidner til Fulde om, at de højstemte Planer, hvormed det første Frederiksodde kom til Verden, ingenlunde havde faaet Banesaaret ved Krigens Ulykker.

I November 1661 skænkede Kongen nemlig sin By Rettighed som *Stabelstad* og gav den 20 Aars Skattefrihed, saaledes at Borgerne de første 10 helt forskaaedes, de næste slap med den halve Told og Accise, men forøvrigt fritoges for alle andre Afgifter. Fremmede fik Del i disse Forrettigheder, og de gamle Borgere kunde atter tage deres tidligere Byggepladser mod inden 5 Aars Forløb at opføre et godt Købstadhus. Kommandant og Ingeniør skulde forestaa denne Udvisning af Grunde.

Handelen skulde ophjælpes ved 2 ugentlige Torvedage og 2 Aarsmarkeder, et i Februar og et i Juni, alle Varer maatte i Stykketal — ikke i store Partier — toldfrit udføres til de fynske Nabobyer, og Middelfart Færgestedet flyttedes atter til Strib og Frederiksodde.⁵⁾

Men Forudsætningen for Nydelsen af alle disse Goder var, at Nybyggerne byggede Huse, thi Ønsket om hurtigt at se Staden genrejst var Nerven i Privilegierne, og i et aabent Brev 1663 fastslog Kongen derfor, at Grunde, som forsømtes af Ejerne, skulde inddrages og uddeles til andre mere villige.⁶⁾

Thi det siger sig selv, at Spekulation og Vindelyst vandt Indpas i den vordende By, og at driftige Godtfolk erhvervede sig de mest bekvemme Pladser for at gemme dem og ved Lejlighed sælge dem igen med Fortjeneste til fremmede. Men allerede 1664 satte Kongen en Stopper for denne Trafik ved at befale Ejermændene selv at bygge de Grunde, de sad inde med⁷⁾, og samtidig ud-kastede han i store Træk de Hovedlinjer, som burde følges under Stadens Fremvækst.

Da Pladser og Gader vare ujævne og hullede, skulde hver Borger til Vaaren jævne sit Stykke, bortføre det høje Land, opfylde „det nedrige“ og forsyne Gaden med Stenbro. Men til Gengæld opnaede Godtfolk 5 Aars Frist med Bygningen af „et godt og stenlagt Hus“, og for at fremme Arbejdet truedes de forsømmelige, som ikke inden Mikkelsdag jævnedes og hegnede deres Pladser, med Tabet af dem, ligesom Kongen ikke vilde taale forladte og øde Huse. Hvor saadanne fandtes skulde de sættes i forsvarlig Stand eller bortsælges til den højestbydende.

De gamle Frederiksodde-Borgere skulde gratis have Jord og Grund anvist i Stedet for det mistede, nemlig saaledes, at hver Haandværker fik 18 Alen, hver „gemen Borger“ 24 Alen, hver Købmand 30 og Adelsmand 36—40 Alen. Indflyttede Bønder, som boede i Byen, havde at rette sig efter Forholdene og bygge borgerlige Huse, og da hele Terrainet foran Kastellet inddroges under Fæstningen, skulde Grundejerne her have Erstatning andet

Steds. Men først og sidst indskærpedes det atter, at Grundene skulde bebygges, og med hvert Hus fulgte der en Jordlod til Arv og Eje ude i Bymarken.⁸⁾

Et Par Maaneder efter skiftede Byen, hvis Genrejsning nu var i fuld Gang, Navn, idet Frederik III den 22de April 1664 omdøbte den til *Fredericia*⁹⁾, og i Fødselsdagsgave skænkede han den Fritagelse for Told af Varer, som førtes til eller fra andre Steders Markeder, forskaaede dens Skibe for Lastepenge, tillod fremmede at flytte deres Huse til Fæstningen og bragte Færgefarten paa Fode.¹⁰⁾

Det gamle velklingende Navn Frederiksodde forsvinder fra nu af helt, vigende Pladsen for det latiniserede „Fredericia“, hvis Vaaben blev en kronet, springende Løve i gult Felt holdende et Sværd i den højre, en Palmegren i venstre Klo og med Devisen: Pro pace armatus. Væbnet for Freden.¹¹⁾

1665 fik Stadens Magistrat Landstings- eller Overret, saaledes at alle Sager fra Bytinget kunde appelleres ind for Raadstueretten og derfra direkte for Højesteret uden Viborg Landsting som Mellemlid.¹²⁾ Og denne Udmærkelse faldt godt i Traad med de Planer om Fredericias vordende Storhed, Frederik III vedblev at tumle med, og som samme Aar tog Form og Skikkelse i en Række nye Privilegier, som yderligere forklaredes ved et Bygge-kort, der, undertegnet af Kongen den 14de November 1665, blev Rettesnoren for Stadens Bebyggelse, og 1725 paany stadfæstedes af Frederik IV.¹³⁾

Saaledes opridsedes da for omtrent 250 Aar siden paa Papiret det Fredericia, som med enkelte Afvigelser, er bleven til Virkelighed i vore Dage, lagt efter en Snor, matematisk, stram og stiv, men fra Ende til anden præget af den mandige Aand og kolde Logik, som lægger sig for

Dagen i Voldenes storladne Linjer. Sandelig, saaledes og kun saaledes skulde en Fæstning og Soldaterby tage sig ud.

I paralelle Rækker fra Syd til Nord skulde der stryge 15 brede, lige Gader: Holstens-, Slesvigs-, Norgesgade, Kirkestræde, Vendersgade, Danmarksstræde, Rytter-, Gothers-, Princesinde-, Købmager-, Dale-, Bjerpegade, Kongensstræde, Kongens- og Dronningensgade. Kongensgade bredest af dem alle. Fra Øst til Vest lagdes 8 Gader: Sund-, Oldenborg-, Bornholms-, Fyens-, Sjællands-, Jyllands-, Danmarks- og Prinsensgade. Og paa 4 nær skulde alle gaa fra Vold til Vold.

Hele Moseterrainet Syd for Jyllandsgade og Vest for „reformert Mark“ skulde udfyldes af et storstilet Kanal-system, der i Grundprincip faldt sammen med det allerede før Krigen projekterede. Nettet skulde bestaa af 4 Kanaler, Kongens-, Dronningens-, Prinsens og Prinsesernes. Den første skulde føres ind fra Bæltet, hvor Havnen nu findes, bøje brat Østpaa og derpaa i lige Linje løbe mod Nord til Jyllandsgade mellem Bjerge- og Dalegade. Syd for Aksel- eller Kongens Torv skulde en Tværkanal strække sig til Gothersgade, i en ret Vinkel bøje mod Syd langs denne og sende en Udløber Vestpaa til Vendersgade, hvor Dronningens- eller Fiske-torvet skulde anlægges. Dette Kanalnet kom altsaa til midt i Engene at afskære en stor Firkant, som ved Forlængelsen af Tværkanalen deltes i en nordlig og en sydlig Ø, beregnede til kongeligt Slot, Regeringsbygninger og deslige. Børsen tænktes lagt Nord for Kanalen, hvor denne skar Prinsessegade, og mellem denne og Gothersgade skulde Vejerbod og Pakhuse anbringes.

Hele den sumpede Del af Byen, som først i Mands

Minde er bleven bebygget, reserveredes altsaa til kongeligt Brug, paa disse vaade Tuer laa Kernen af det Fredericia, dens Grundlægger havde drømt om.

Og det blev ingensinde andet end Drømme, gøglende og fantastiske som Mosekonens Bryg, der om Sommeraftner bølgede over de dybe Sump.

Den som Bilag følgende Gengivelse af Byggekortet giver et klart Billede af, hvorledes Byen skulde tage sig ud, og naar man fratager Kanalerne og hvad dermed fulgte, er det i alt væsentligt den samme Stad, vi har den Dag i Dag. Raadhuset kom — ganske vist først efter omtrent 200 Aars Forløb — til at ligge paa den af Frederik III udsete Plads, og da det moderne Fredericia vilde skabe sig et Torv, valgte man det paa Kortet anviste Terrain og virkeliggjorde „Akseltorvet“. Fod for Fod ere Gaderne blevne bebyggede og gennemførte efter den oprindelige Plan, saa man med fuld Føje kan sige, at ingen anden By i Danmark gennem Tiderne har bevaret det Enhedspræg som Fredericia.

Foruden den gamle Frederiksodde Kirke skulde en ny grundes og Byen deles i 2 Sogne, Latinskolen bringes paa Fode, en Dansk og en Tysk Skole indrettes, og i de udstukne Gader skulde der rejse sig Hus ved Hus paa de 944 udsete Byggegrunde.¹⁴⁾

Til hver Plads i Byen svarede en Jordlod ude i Marken, som gratis tilskødedes den, der byggede Hus. Ved Udvidelsen af Jorderne skares der Stykker af de omliggende Landsbyers Marker, hvis Ejermænd i Følge Takstation fik deres Tab erstattede, og af dette Byens Jordegods udlagdes én samlet Del til Lønning af Magistraten, en anden til Garnisonen, og Resten toges i Brug som Fælleder eller Agerjord. Af disse var de første fælles for alle Stadens Indbyggere, de sidste derimod, 125 Jorder,

delte i smalle Agre, hvoraf $\frac{2}{3}$ skulde besaaes og $\frac{1}{3}$ græsses, knyttedes til de enkelte Byggegrunde inde bag Voldene.¹⁵⁾

I en bred Halvbue udenom Fæstningens Udenværker tænkte Frederik III sig en Krans af 440 Havepladser, delte i 11 Klasser, hver indeholdende 40, som ikke maatte dyrkes som almindelig Markjord, men kun bruges som Haver og Kaalgaarde, smykkede med letbyggede Lysthuse. Disse Pladser skulde bortsælges til Arv og Eje, og de ved Skøderne indsamlede Penge deles i 2 Poster, hver til sin Kirke i Byen.¹⁶⁾

— Frederik III blev ikke træt af stadig at finde nye Fordele for den By, han selv havde bygget, og det sidste Aar han levede, 1670, betænkte han den med yderligere Benaadninger, hvoriblandt forlænget Frihed for Skat i 10 Aar endnu, samt Toldfrihed paa Indførsel af et vist Kvantum Vine og andre Varer.¹⁷⁾

Det blev Grundlæggerens sidste Gave til sin By, Spørgsmaalet var nu, om hans Efterfølger vilde løfte Arven efter ham og føre hans Tanker videre ud i Livet, men i saa Henseende blev Fredericianerne snart beroligede, thi kun faa Maaneder efter sin Tronbestigelse stadfæstede Christian V alle de Fredericia forundte Privilegier, fremfor alle dens delvise Toldfrihed.¹⁸⁾

De mange, store Benaadninger, som i Løbet af 10 Aar formelig vare strømmede ind over den nye By og Fæstning, samledes endelig i udvidet Form i Privilegierne af 9 September 1674, som atter næsten Punkt for Punkt, kun yderligere forøgede og med ganske enkelte Afvigelser, paany fastsloges i *Fredericias Privilegier af 11 Marts 1682*, der med sine 25 Artikler blev en Slags Kodifikation af alle tidligere givne, — Byens faste Grundlov.

Som i alle tidligere Anordninger og Benaadninger spores

her tre afgørende Hovedlinjer: Hensynet til en ordnet, planmæssig Bebyggelse i Overensstemmelse med det approberede Kort, Forsøget paa at skabe økonomiske Hjælpemidler for Byen og dens Borgere, og endelig Ønsket om at lokke saa mange Indbyggere som vel muligt til Staden.

Byggekortet af 1665 stadfæstedes. Enhver Borger skulde inden 5 Aar bygge Hus, og den, der straks opførte et, fik baade Byggegrund og tilsvarende Jordlod i Bymarken tilskødet uden Betaling. Den Vang, bestaaende af 48 Jorder, Magistraten hidtil havde brugt, skulde lægges til Byen, saa at hver Grund fik sin Part deraf, og Magistraten holdes skadesløs ved at faa tildelt den Mark, som forhen var udlagt til Officererne. Byggepladser og de tilhørende Jorder gaves til Arv og Eje, saa at Indehaverne, naar de havde opført et forsvarligt Hus, efter Fordogt-befindende kunde bortsælge Marklodderne. Men af hver af disse skulde der aarlig svares 1 Slettedaler til Præsten.

Forøvrigt genindskærpedes Bestemmelserne om Havejorderne, af hvilke de vestligste, som vilde forringes ved Vandstemningen til den Mølle, der skulde bygges i Engen, skulde bortgives uden Betaling. Byens Grundplan skulde følges ved Bebyggelsen, og hver Borger fik Paalæg om at brolægge sit Stykke Gade. 2 Vejrmøller beordredes opsatte mellem Slotspladsen og Byen, og naar Havnen engang gjordes færdig, fik Staden Løfte om Havnepengene til dens Vedligeholdelse.

Blandt de Bestemmelser, som tilsigtede at ophjælpe Fredericias Handel og Erhvervsliv, kom Stabelrettigheden i første Linje og fortolkedes som Tilladelse til at ind- og udføre alskens Købmandsvarer og Tvang for fremmede til i mindst 8 Dage at lade deres Varer oplægge her, inden de bragtes videre. Derimod mistede Byen sine

“

Toldlettelser, som havde vakt Misundelse og Modstand i andre Købstæder, og dette Tab følte haardt¹⁹⁾, selv om det i Øjeblikket mildnedes ved, at der gaves Borgerne 30 Aars Frihed for alle Slags Kontributioner, Skatter, Konsumtion, Baadsfolk og anden Udskrivning, „Prinsessestyr“ alene undtagen. Og for at bringe Handelen paa Fode indrømmede Kongen Fredericia Ret til 2 Markeder om Aaret, et i Marts og et i Oktober, ligesom alle Kroer paa en Mil nær Byen fik Paalæg om at tage deres Øl fra Stabelstaden.

Det var Regeringens lønlige Tanke, at alle disse Benaadninger vilde lokke Folk i Mængde til Byen, men for yderligere at pirre Appetiten indeholdt Privilegierne en Række Bestemmelser, som tog sig meget fristende ud,

Thi fremmede maatte i alle Maader anses lige med Indlændinge, de som herefter tog Borgerskab fritoges i de første 10 Aar for at være Formyndere, Vurderingsmænd, Sandemænd og Medlemmer af 16 Mands Nævn, og Ud-lændinge fik Ret til at tage Arv efter Fredericia-Borgere uden at erlægge 6te og 10de Penge. Vilde en Mand forlade Staden igen, kunde han frit og uden Betaling opsige Borgerskabet og rejse bort, og for at den talrige Garnison ikke skulde skræmme Godtfolk, forbød Kongen de Militære at drive Købmandskab og Høkeri Borgerskabet til Indpas. Ja saa magtpaaliggende var det Kongen i Hast at se Byen befolket, at han tilmed — ved Asylretten — gjorde den til Fristed for Fallenter, samt udenrigske Manddrabere og Misgerningsmænd, ligesom den i hine Tider næsten enestaaende Tolerance overfor Jøder og Kristne, selvom disse sidste „ej saa lige“ var af augsborgsk Konfession, ikke bundede i Frisind, men ene og alene skyldtes Hensynet til Stabelstadens Opkomst.

„Jus asyli“ kom — som rimeligt var — paa mange Maader

til at virke uheldigt i et Nybyggersamfund som Fredericia, idet den undergravede det indbyrdes Tillidsforhold og udsatte Byen for rettænkende Menneskers Foragt; derimod blev Religionsfriheden — set med Nutidens Øjne — Stabelstadens største Ære, et Adelsbrev, den alene sad inde med flere Menneskealdre forud for det øvrige Rige.

Saaledes dømte Datiden imidlertid ikke, og sikkert er Kongen kun nølende gaaet med til denne Bestemmelse; men des bedre et Vidnesbyrd er den om, hvor alvorligt han mente det med Fredericias Fremtid. Og den fornemme Forfatning med Præsident i Spidsen, som stadfæstedes i Privilegierne 1682, og hvorum jeg skal tale i anden Sammenhæng, fastslog yderligere Stabelstadens Anseelse og Rang over de fleste andre Købstæder.

— Med Privilegierne 1682 gled Fredericia da, overvældet med kongelig Naade, af Stabelen som en imponerende Fregat, kongelig og stolt af Rejsning. Endnu manglede vel Sejl og Rigning, kom de til, vilde Stabelstaden kanhænde virkelig være sejlet ind i den gyldne Fremtid, man drømte om, da den byggedes,

— Men det manglende føjedes *ikke* til, 1682 var den færdig fra Regeringens Haand, og med det Aar begynder Fortællingen om dens Skuffelser og Kamp.

Som en tung Skude, stor og vanskelig at styre, laa den og stred Aar efter Aar uden at vinde fremad, medens Skroget saa smaat begyndte at raadne og Orm og Svamp lønligt aad Plankerne itu.

En eneste, stadig fornyet Strid for Livet, — det er i faa Ord Fredericias Saga. — —

— Flygtigt set tog Byens Privilegier sig saare pragtfulde ud, og mange af dem var virkelig efter Tidens Forhold baade vægtige og værdifulde, men de alene vilde ikke

slaa til til Gennemførelsen af de vidtstvævende Planer, og den økonomiske Haandsrækning, Regeringen fra første Færd burde have ydet for at sætte Værket i Gang, udeblev stadig.

Ja hertil kom, at ikke alene vedblev en Del af Benaadningerne, deriblandt de allervigtigste, stadig kun at staa paa Papiret, men de Fordele, som virkeligjordes, beklippedes og beskares fra Tid til anden i Aarenes Løb, saa at Blad efter Blad visnede og forsvandt af den rige Krans af Privilegier, hvormed Stabelstaden oprindelig var smykket.

Det skal i de følgende Kapitler være min Opgave nærmere at følge Byens Udvikling i det første Hundredaar af dens Tilværelse, og paa næsten alle Punkter vil man se, hvorledes den nøgne Virkelighed stak af mod de store Ord og Løfter, og hvorledes Staten fra Aar til Aar svigtede sine Forpligtelser overfor det Bysamfund, den selv kunstigt havde kaldt til Live.

Den Skattefrihed, Privilegierne skiltede med, af alle Benaadninger vel nok den, der laa Borgerne mest paa Sinde, respekteredes ikke i det lange Løb, og Gang paa Gang maatte Præsidenten paa Indbyggernes Begæring drage til København for at afværge Paalæg.

1674 synes Byen dog, takket være en kraftig Protest, at være sluppen fri for Kobberskatten, der vilde have været til dens „ganske Nachdel, Formindskelse og Ruin“. ²⁰⁾ Men en Mængde andre Skatter fulgte i Hælene paa hinanden i Christian V's Tid: Kirkeskat, Krigsstyr, Skat af Kvæg og Ildsteder og flere ²¹⁾, og under den store nordiske Krig fulgte en ny Hagl af tyngende Paalæg, Krigsskatter, Kopskat, Paryk-, Fontange- og Karosseskat m. m. ²²⁾

Selvom Byen i næsten hele Perioden slap for den halve Accise, var Privilegiernes klare Ord dog brudt.

Men værre var det dog endnu, naar Stadens fornemste Rettighed, Stabelretten, vedblev at være et tomt Ord, en Fjer i Hatten og ikke andet, thi uden en Havn kunde den ingen Betydning faa. Og dog var den til syvende og sidst den *eneste* Løftestang, som formaaede at rejse Byen paa Fode og bevirke, at Storhedsplanerne, hvormed den fødtes, blev andet end lutter Blændværk.

Mellem Aar og Dag sejlede her vel 600 Skibe gennem Bæltet, kastede Anker foran Fæstningens Kanoner, betalte Strømtold og sejlede videre med deres Ladninger forbi den By, som vel havde Stabelret, men kun en Havn — paa Papiret.

Kun to Skibbroer, en mindre for Færgefarten og en større, begge tilmed i ynkelig Forfatning og udsatte for Storm og Bølger, ragede ved Strandporten, omtrent hvor nu Færgelejerne findes, som magre Arme ud mod de Skibe, som lastede med Varer sejlede forbi.

For Overfartens Skyld var den lille 1661 bleven sat i Stand²³⁾, men Aaret efter henlaa den store endnu helt „uforferdiget“ „efter Fiendernis Ruin“, saa at Kongen maatte paatage sig at bringe den i Lave. Men til Gengæld skulde der svares $\frac{1}{2}$ Skilling af hver Dalers Værdi af alle Varer, som ind- og udskibedes derved, og Pengene dels anvendes til Broens Vedligeholdelse og dels til Bygning af en Raadstue.²⁴⁾ Den Ordning faldt ikke i Godtfolks Smag, og man forsøgte at stritte imod under Paa-beraabelse af Byens Skattefrihed, en Modstand, som dog kun 1667 drog en Bythingsdom ned over Hovedet paa de genstridige.²⁵⁾

Bølger foer ilde af Sted med Broen, og 1668, da Pro- viantleverancerne fra Ribe Stift skulde udskibes, befalede Kongen Magistraten „straxen“ at gøre den i Stand med gode, stærke Pæle og Planker, „saaat ingen Klage der-

over forarsages, om noget af voris Proviant formedelst Broens Brøstfældigheds Skyld skulde forkommis“, samt gøre den saa bred, at man kunde køre derpaa med Heste og Vogne.

Modvilligt gik Byen, som denne Gang skulde punge ud, Aaret efter i Gang med en Synsforretning og fandt Broens Tilstand saare ringe. Alt i alt bestod den kun af 11 Fag, saa smalbygget, at man ikke „mækelig“ kunde vende derpaa med Heste og Vogn, ej heller var den „med Jærn bebunden, som ded sig burde“, men kun med „nogen ringe, tynde Granbrædder beklædt“. Synsmændene kom til det Resultat, at Broen var til ingen Nytte for Skibene, særlig i Storm, og at det vilde være for dyrt at bringe den i Stand „med Steenkar og Jærns Bebindelse, saa og en Hængebro og dets Tilbehør“. Alle disse Udgifter vilde jo ogsaa blive overflødige, naar nu „Canaled efter kong: Maytz: naadige Vilje og Befaling vorder indgraffuet“. ²⁶⁾

Den lille Hentydning til Ønskeligheden af at faa Havneprojektet realiseret lod Kongen upaaagtet glide sig forbi og nøjedes med at bevilge, at Bropengene for Fremtiden udelukkende maatte bruges til Broens Reparation. ²⁷⁾

I Aaret 1689 fik Præsident Winterberg tillagt al Græsning indenfor Voldene mod at holde den store Skibbro ved Magt ²⁸⁾, men skønt Storm og Højvande splintrede den itu, gjorde Stadens første Embedsmand ikke Mine til at foretage sig noget, saa at der maatte Klage fra Generalprokurør og Konge til, før den 1692 gjordes brugbar efter i 4 Aar at have staaet øde. ²⁹⁾

Atter 1699 slog en af de sædvanlige Januarstorme den i Stykker, men hele 2 Aar gik hen, inden Præsidenten fik taget Syn over Skaden, og i Mellemtiden var Resterne naturligvis „af onde Mennsker bestolen“. ³⁰⁾

Stormfloden 1699 havde anrettet mange Ødelæggelser, saa at de stakkels Borgere i de mest udsatte Bydele, langs Søbjerg, Sund- og Oldenborggade jamrede over, at Højvande aarlig brød ind i det Hul i Volden, hvor Kanalen skulde lægges, og beskadigede deres Huse, Kaalgaarder og Brønde. Gader og Stræder ruineredes, og disse lave Egne truede med helt at affolkes. Naar Havnen stadig ikke blev til noget, bad de fattige Borgere om i det mindste at maatte spærre samme Hul, som var over 30 Alen langt, med en Dæmning paa 3 Alens Højde og 4 Alens Brede, gennembrudt af en Afløbsrende, som kunde lukkes ved et Sluseværk.³¹⁾

Havet selv bankede paa Fæstningens Volde og krævede Adgang, og under Trykket af disse Forhold bragtes Havnesagen nu atter paa Bane.

I Februar 1700 opfordrede Stiftamtmanden Magistraten til at gøre Overslag over dette Anlæg, — samt eventuelt over den foreslaede Dæmning og Sluse, hvis Havnen ikke skulde blive til noget.³²⁾

Det syntes nu at skulle lysne for Fredericias Livstanke, og Magistraten tog fat paa Arbejdet. Man foreslog, at Kongens Kanal skulde lægges fra Dybet op til Vejerbodsplassen i Gothersgade, Norden for den nuværende Ryesplads, en Strækning paa 326 Favne. Havnen skulde være 17 Fod dyb, og ved at lade et Regiment udskrevne Landfolk besøge Gravningen, vilde man faa den tilendebragt i én Sommer, da Jorden kunde bruges paa Stedet som Fyld. En Mølle til at udpumpe Vandet var nødvendig og ansloges til 200 Rdr, Bolværkerne vilde koste 1569 Rdr, Bjælker og lignende 362 Rdr, men Tømmeret vilde dog blive billigere, hvis Kongen lod sine egne Skibe hente det i Norge. Brædder og Beklædning beregnedes til 4749 Rdr, hvorimod man ikke med Sikkerhed turde an-

give, hvad Havnens stærkere Udenværker vilde beløbe sig til, men med en rund Sum foreslog o. 3000 Rdr. Og endelig var der jo Værktøj og Arbejdsredskaber, idet der til 1800 Mand behøvedes 444 Spader à 1 Mark 8 Sk. pr. Stk, 1400 Skubkarrer à 3 Mark, 100 Hakker à 1 Mark, alt i alt 827 Rdr.

Arbejdslønnen iberegnet, som — „efter woris uforgribelige Tanker“ — ansloges til 12,200 Rdr, vilde dette Havneprojekts Gennemførelse komme til at koste 23108 Rdr.³³⁾

— Saa stor en Sum havde Kongen rimeligvis ikke tænkt sig, og i hvert Fald lagde han atter Sagen til Side. Men i Fredericia var de gamle Drømme og Forhaabninger atter blussede i Vejret og lod sig ikke saa let mane i Jorden, thi 1703 indgav man et ydmygt Bønsskrift om at faa Havnen bevilget. Den var uundgaelig nødvendig for Byens Trivsel og for at faa den, var man rede til at slaa betydeligt af paa Fordringerne og nøjes med en Kanal fra Bæltet op til Bagergaarden paa Oldenborggades Hjørne, 140 Favne lang, eller med andre Ord et Anlæg af samme Længde som det nuværende. Frederik IV afviste ikke straks dette Forslag, men forlangte et Overslag, hvorpaa Magistraten lod et saadant udarbejde. I Følge dette vilde Havnen i formindsket Ud gave komme til at koste ialt 9364 Rdr.³⁴⁾

Uden Tvivl har Kongen dog ment, at et saadant Anlæg var for ringe for Stabelstaden, thi Frederik IV fastholdt i næsten lige saa høj Grad som Byens Grundlægger Troen paa dens Fremtid, og han lod derfor Generallojtnant og Kommandant i Citadellet Frederikshavn, Scheel, udarbejde et Projekt, som gik ud paa, at Havnen skulde graves fra Bagergaarden i lige Linje op til Østerstrand mellem Krudttaarnet og Vejr møllen. Hele Kastelspynten blev derved afskaaret som en Ø, som skulde befæstes stærkt, medens

Stadens Volde skulde sløjfes, da de vare altfor udstrakte og krævede 10,000 Mands Besætning. Denne Kanal fra Strand til Strand vilde paa Grund af Strømmen stadig kunne holde sig selv ren, og her vilde Skibene kunne ligge trygt og sikkert Vinteren over, saa at de, naar Vaaren kom, var i Stand til at komme 3—4 Uger tidligere i Fart end de fra Holsten.³⁵⁾

Men dette Forslag blev naturligvis ikke til noget, og skuffet maatte Stabelstaden gaa i Gang med 1709 at lade sin store Skibbro reparere og slaa sig til Taals med den.³⁶⁾

Rimeligvis blev nu ogsaa den Dæmning med Sluseværk, hvorom man 1699 havde ansøgt, bygget paa Borgernes egen Bekostning, i hvert Fald fandtes den længere hen i Aarhundredet. Men Tanken om en Havn vedblev dog endnu at spøge om i Godtfolks Hjerne, trods alt troede man endnu paa Fabeldyret, og 1711 stiledede Magistraten og de 16 Mænd et nyt Bønsskrift til Kongen.³⁷⁾

I over en Menneskealder var der derpaa Stilhed om Sagen, men glemt var den ingenlunde, thi den var Byens Livstanke, hvortil Borgerne klamrede sig trods alle Skuffelser.

Christian VI gjorde 1745—46 Mine til at gøre Alvor deraf³⁸⁾, men atter denne Gang blev Fredericia narret, og uagtet Klager og Bønner opnaaede den først 1808 at få en Havn, halvt saa stor som den nuværende. —

I denne Sag som paa alle andre Punkter spores det tydeligt, at Regeringen var bleven træt og ked af det hele. Alt var jo gaet mod Ønske og Forhaabning, Stabelstaden følte som en Klods om Benet, og det eneste, Staten fandt sig forpligtet til at gøre, var at hindre, at den By, den selv kunstigt havde opklækket, helt og holdent gik ud af Spillet.

1721 havde Frederik IV dog forbudt at bebygge den

Plads, hvor det kongelige Slot skulde opføres; det var som et godt Varsel, endnu var der altsaa — trods alt — Haab tilbage.³⁹⁾ Men 1743 lod Christian VI for første Gang Magistraten bortleje denne Grund⁴⁰⁾ — og da følte det, som om det sidste Glimt af Storhedsdrømmene sluktes for stedse. —

FJERDE KAPITEL

Skæbne og Styrelse.

— „naar Republicuen er kommen paa Knæe, er det ikke saa let at støbe den om igien i en anden Form, som at støbe en Tallerken eller en Kande om, naar den er fordervet.“ *Holberg.*¹⁾

Stabelstadens Øvrighed blev fornem og anselig, som det sømmede sig en By, der fødtes til Verden med saa store Planer.

I Aaret 1660 da Enevolds-Arveregerings-Akten skulde undertegnes, kunde den ruinerede, næsten folketomme Stad kun — som det synes — lade sig repræsentere ved menige Borgermænd.²⁾ Men næppe var Genrejsningsarbejdet i Gang, før den prangede med en Række Magistratspersoner, som fordunklede de fleste andre Købstæders, — ikke mindre end 2 Borgmestre og indtil ialt 6 Raadmænd.³⁾ 1665 opnaaede Fredericia tilmed at se sin Overborgmester pyntet med Præsident-Titel, en Ære den dog kom til at dele med Ribe og Nyborg,⁴⁾ og samme Aar forøgedes Stabelstadens Glans og Værdighed ved den Landstingsret, Kongen skænkede Magistraten.

I Underretten, Bytinget, med dets 8 valgte Nævninger indtoges Forsædet af Byfogeden, der tillige var Politimester og en Tid lang Herredsfoged i Elbo, Brusk og

Holmans Herreder, medens Byskriveren, som førte Stadens Protokoller, samtidig fungerede som Herredsskriver.⁵⁾

Stadens vise Fædre nød som Vederlag for deres Tjeneste Brugsret til visse Jorder i Bymarken, Præsidenten 5, Borgemestrene hver 3 og Raadmænd, Byfoged og Byskriver hver $1\frac{1}{2}$, samt Indtægten af Færgestedet paa begge Bæltets Sider, Vejerboden og Aalefiskeriet, foruden Andel i de uvisse Indtægter.⁶⁾

Denne glimrende Øvrighed knugede den fattige, nybyggeragtige By, og da Kongen selv indsaa, at Hovedet var for tungt for saa mager en Krop, fastsloges det i Privilegierne 1682, at der kun maatte findes 1 Præsident, 1 Borgemester og 3 Raadmænd.

Men først to Aar efter iværksattes denne Reduktion, som yderligere udvidedes ved at nedsætte Raadmands-Embederne til 2⁷⁾; derimod mente Majestæten ikke, at Byen kunde undvære en Præsident, og en Ansøgning 1716 om at lade denne Post forsvinde igen toges ikke til Følge.⁸⁾

Købstadselvstyrets Tid var forbi, da Fredericia blev til; kun i Kraft af kongelig Udnævnelse indtog Magistratspersonerne deres Sæde, og den menige Befolkning maatte lydigt tage til Takke med de „Velvisheder“, Kongen gav dem. I ældre Tid anerkendtes dog endnu — som en mager Rest af fordums Dages frie Borgerliv — en vis Forslagsret. Men da Magistraten 1687 fandt paa at lade det forsamlede Borgerskab vælge nogle nye Raadmænd, greb Stiftamtmanden øjeblikkelig ind og indskærpede, at den menige Befolkning kun kunde bringe Personer i Forslag, derimod ikke vælge dem.⁹⁾

Helt og holdent afskares Godtfolk dog ikke fra at tale med i Stadens Sager, thi endnu i Christian V's Tid tog Præsidenten stundom det samlede Folk med paa Raad i

vigtigere Spørgsmaal, og baade han og Byens andre Spidser fandt det undertiden formaalstjenligt at afæske det et Skudsmaal.¹⁰⁾

Men efterhaanden toges der mindre og mindre Hensyn til Menigmand, Embedsregimentet strammedes, og Interessen for Byens offentlige Anliggender mindskedes i samme Forhold.

Helt godvilligt lod Borgerne sig dog ikke sætte ud af Spillet, og da Præsidenten 1676 kom hjem fra en Rejse, fandt han til sin Undren Kandestøberiet i fuld Gang og Godtfolk travlt optagne af „usædvanlige Sammenkomster.“ Den Krigsskat, som nys var paalagt Byen, vilde Borgerne nemlig selv ligne og lægge, og de sendte i den Anledning Skrivelser direkte til Stiftamtmanden, revolutionære Lyster, som — efter Præsidentens Mening — var dobbelt farlige netop nu, da Majestæten laa „i Marken“ mod Fjenden og Borgerne under Garnisonens Fravær havde faaet Vagterne ved Volde og Porte betroet. Præsidenten var højlig forbittret, og da han paatalte Sagen paa Tinge, blev Godtfolk betænkelige, skød Skylden paa Borgemester Jakob Pedersen, som havde sat alle Intrigerne i Gang, og undskyldte sig med ikke at have vidst, hvad man skrev under paa.¹¹⁾

Saa ynkeligt endte dette Forsøg, og lang Tid forløb, før Menigmand atter fik Mod til uopfordret at give sit Besyv med i Laget. 1693 dristede Godtfolk sig dog til gentagne Gange at meddele „deres Velvisheder“ sin „uforgribelige Mening“ om Takseringen, men Magistraten var ikke sen med snarest at faa de ubudne Raadgivere sat paa Porten. „Det var at ønske,“ — svarede den —, „at I gode Mænd, som dette har underskreven, ville lade se Eders Skarp-sindighed udi noget Nytteligt“ i Stedet for at bruge den

mod Øvrigheden. „Og vil vi have Eder ombedet med saadant herefter at indholde“. ¹²⁾

Synderligt dybtgaaende har Sansen for det offentlige Liv vist heller ikke været. 1686 var f. Eks. samtlige Borgere kaldte til Raadstuen for at høre Majestættens Forordning oplæse om at udse 6 Borgere til at paaligne Indkvarteringen, men kun 10—12 ialt gav Møde, saa at Øvrigheden paany maatte tilsige Stadens Indbyggere under Trusel om Straf. ¹³⁾

Da denne Borgernes Ligegyldighed vedblev at gøre sig gældende, indstiftedes der 1692 paa Magistratens Initiativ et særligt Organ, de 16 eligerede Borgere, „som et Udskud af de bedste Borgere til at konferere med Magistraten paa samtlig Borgerskabets Vegne og paa Borgerskabets Vegne at gøre og lade, naar noget kunde forefalde samtlig Byen og Borgerskabet vedkommende.“ ¹⁴⁾

En af de nyvalgte, Samuel Lobedanz, som søgte at knibe ud, blev tvungen til at være med i Arbejdet ¹⁵⁾, og dermed var denne Institution bragt paa Fode som et fast Led i Stabelstadens Forfatning. Oprindelig valgtes de 16 Mænd af Borgerne ¹⁶⁾, men længere hen i det 18 Aarhundrede supplerede de sig selv og afgrænsede sig skarpere nedadtil. Eligerede Borgere fandtes ogsaa i andre Byer, men medens de i Helsingør brugte Møderne til Svir og Drik ¹⁷⁾, havde Fredericias 16 Mænd en mere alvorlig Opfattelse af deres Kald, og Initiativet til Fremskridt toges nu og da af dem, ligesom de til Tider ruskede Magistraten op af Dvale, naar alt gik i Forfald. —

— Stadens Ve og Vel laa saaledes næsten udelukkende i Hænderne paa Magistraten, og paa den beroede det i al Fald delvis, om det skulde kunne lykkes at føre den voksende By fremad i sunde og gode Kaar, at værne og virkeliggøre Privilegierne, at samle, retlede og forene i

fælles Virken alle de mange uensartede Elementer, hvoraf Borgerskabet bestod.

Opgaven var visselig vanskelig, men den blev uløselig, naar Forholdene indenfor Stadens Øvrighed antog den Karakter, som Tilfældet blev; thi var der end urolige Hoveder i alle Købstæders Raad i hine Tider, var Sindene end hedere og voldsommere da end nu om Dage, savner Stabelstadens vise Fædre sikkert et Sidestykke i Sløseri, Voldsomhed og Kiv.

Storkøbmænd erobrede Raadets Pladser, tilrev sig al Magt og Myndighed, opnaaede Posterne som Toldere og Postmestre, forpagtede Konsumtionen, søgte at monopolisere Handelen paa egne Hænder og kom — ikke mindst paa Grund af Rivalisering i private Forretningssager — snart i den mest voldsomme indbyrdes Fejde. Alt dette gik ud over Staden og dens Borgere, trods alle kongelige Benaadninger vedblev Byen at staa i Stampe, og Retsplejen kom i Vanry, da den jo i 2den Instans laa i Hænderne paa Magistraten, som dannede Stadens Overret.

— Fredericias første Præsident *Christoffer Nielsen* (1665—84) var en myndig Mand, men endda havde han al sin Myndighed behov for blot saa nogenlunde at oprettholde Orden.

Raadhus fandtes ikke, det gamle havde Krigens Rasen lagt øde, Penge til et nyt var der ikke, og Byens Fædre maatte derfor nøjes med at samles i deres private Hjem for at drøfte Stadens Anliggender. Megen Iver lagdes der ikke for Dagen, og til Tider udeblev samtlige Øvrigheds personer fra Møderne. 1665 sad Raadmand Laurs Jensøn og Byskriver Hans Thomesen helt alene, saa at de „udi de andre Raadmænds Absens“ maatte supplere sig med 9 menige Borgere. Præsidenten, som ofte selv glimrede ved sin Fraværelse, klagede Gang paa Gang over, at

Borgemester Jakob Pedersen altid udeblev, naar noget vigtigt stod paa Dagsordenen, og da Christoffer Nielsen en Sommerdag 1672 indfandt sig paa et Møde, var der ikke én til Stede, saa han lod Godtfolk kalde til fra Gader og Stræder og indtage de tomme Pladser.

Endelig langt om længe fik man under almindelig Splid og Spektakkel da indkøbt en Raadstue for 700 Rdr., efterat Magistraten i en Aarrække havde boet til Leje, og i Januar 1684 indviedes Retfærdighedens nye Tempel højtideligt ved et Slagsmaal mellem de to Borgemestre.

Men dette Raadhus, som laa i Prinsessegade lige over for det nuværende Teater, var kun et ringe Hus i to Stokværk, forfaldent og brøstfældigt, ja saa ussel, at Kongen 1686 blev nødt til at formane Byens Øvrighed om at sætte det i Stand, da han erfarede — „at dér udi Regn og Uvejr Retten ej skal kunne administreres.“ Først 1691 enedes „Velvishederne“ om at lade en Skorsten opsætte, — „eftersom man sig for Kuld ikke kan nere“, naar Retten holdtes —, men til en Selvejer-Kakkelovn var der ikke Raad i over en Menneskealder, hvor Magistraten maatte tage til Takke med for 1 Rigsdaler om Aaret at leje en hos en Købmand. 1752 nød Tingstuen den Triumf at faa sin egen Kakkelovn.

Under saadanne Vilkaar var de Fængselsrum, som indrettedes i Kælderen, naturligtvis under al Kritik, Fangerne stak af hvert Øjeblik, og naar vigtigere Syndere sad i Bur, var det derfor nødvendigt, at udkommanderede Borgere, væbnede med Geværer, holdt Vagt over Delinkventen baade Nat og Dag, til Tider i et helt Aar. Eller Magistraten kunde mod en Afgift leje en af de militære Vagter til at forvare sine Fanger i.

Saaledes henlaa Byens Hus — til der 1762 opførtes et nyt — ringeagtet og forsømt, plyndret af Tyveknegte, et

sørgeligt Symbol paa den Slendrian og Fattigdom, som prægede Stabelstaden.¹⁸⁾ —

Forholdene forværredes yderligere i Aarenes Løb, Tvedragt og Kiv groede frem som Ukrudt og umuliggjorde alt frugtbart Samarbejde mellem Stadens styrende Mænd. Vindesyge, Æreskænderier, smaalige Intriger og voldsomme Optrin, fulgte af langvarige Processer fylder 100 og atter 100 tætskrevne Sider i Byens gamle Protokoller.

Trods Kiv og Strid samledes Magistraten dog i nogenlunde Enighed om ét afgørende Punkt, Privilegiernes Hævdelse og yderligere Udvidelse. Før hver ny Benaadning offentliggjordes, rejste Præsidenten eller andre af Stadens ledende Embedsmænd til København for at tale Borgerskabets Sag og opnaa saa meget som muligt, og naar de atter vendte hjem, søgte de efter bedste Evne at flaa Byens Indbyggere ved at præsentere dem en imponerende Regning over Rejsens Udgifter. At Godtfolk ikke betalte, var en Ting for sig.¹⁹⁾

Men da Privilegierne 1682 lagde Slutstenen paa den lange Række Benaadninger, overlodes Stabelstaden til sig selv, og under *Andreas Winterbergs* Præsidentskab (1684—1703), just den Periode da det for Alvor gjaldt om at virkeliggøre Privilegiernes Bud og skabe et fast Grundlag, opløstes alt i fuldstændig Forvirring.

Raadstuemøderne udartede til rene Spektakelscener, hvor de vise Fædre æreskændede hinanden paa det groveste, saa at den ene efter den anden, skældet paa gode Navn og Rygte, nødtes til at vige sit Sæde, indtil han kunde faa Æresoprejsning ved Lands Lov og Ret.²⁰⁾ 1667 skældte Johan Grothom sin Kollega Sten Hansen for „en Skælm“ og tilbød at bevise det, 1684 leverede „Velvishederne“ et Slagsmaal, 1682 trakterede Borgemester Gustavus Janssen Byfogeden med Ørefigner²¹⁾ og Om-

gangstenen fremgaar tilstrækkelig tydeligt af følgende lille Optrin.

En Majdag 1671 kom flere Magistratspersoner efter endt Møde ned i Cornelis Kælder, hvor de bænkedes sig ved en Pot bitter Vin. Og som de nu havde siddet nogen Tid „ved deres Drik eller Drukkenskab“, faldt de „i nogen Discours.“

Raadmand Gustavus Janssen blev imidlertid glad i Sind og gav sig til at danse rundt paa Gulvet, og da dette faldt Kollegaen, Sten Hansen, for Brystet, sagde denne: „Gustav værer noget skikkelig, det Folk ikke skal høre nogen Skam til os!“ Hvortil Gustav kort bemærkede: „Hvad bilder I Eder ind, maa jeg ikke danse for Eder.“ — „Jo, gerne for mig, men det staaer ikke vel, at en Raadmand vil anfange sligt Gækkeri.“

„Jeg haver været mere end en Raadmand,“ — svarede Gustavus — „og jeg haver været dér, Du Dine Dage ikke kommer, Du Kerl, Du maa vel være en Hundsvot!“

Rasende fløj Sten Hansen nu op, men Byfogeden søgte at berolige ham, og da Gustavus løftede sin Kæp for at slaa den i Hovedet paa sin Modstander, holdt de andre ham tilbage. Da røg hans Sværd af Skeden, og der vilde uden Tvivl være sket en Ulykke, hvis ikke Raadmand Grothom og Byfogeden havde kastet sig imellem.

Men nu havde Sten Hansen tabt Taalmodigheden, og glemmende alle sine tidligere Hensyn til Raadmandsværdigheden gjorde han et voldsomt Udfald og slog Gustav i Synet med sin Stok. Derpaa forlod han Slagmarken, men Gustavus skreg: „O, mit Øje, mit Øje!“

Og han havde Grund til at skrige, thi Øjet var op-hovnet „en Næve stor“, blodigt og rødt, et Hul var der slaaet nedenunder og en Flænge over Næse og Kind.

Da fandt Præsidenten dog — med en vis Ret —, at

denne Sag burde paatales paa Tinge, — „for at Raadstuen eller Retten ikke skal høre ilde eller komme i Foragt“.22) —

Borgemester Jakob Ross var i denne Periode et Stridens Tegn, og voldsom, opbrusende og hensynsløs, førende en fortvivlet Kamp for økonomisk at holde sig oven Vande, bragte denne kamplystne Herre hele Magistraten i Uro.

Overvældet af en Hagl af Processer, klemt af Kreditorer og bittert forfulgt af sine Fjender i Raadet, blev han Gang paa Gang suspenderet fra Embedet, men med utrolig Spændkraft formaaede han atter at rejse sig i sin gamle Vælde, indtage sit tabte Borgemestersæde paany og med friskt Mod kaste sig ind i sine talløse Retstrætter. Brutal, hidsig og podagristisk stod han som en fuldblods Repræsentant for de Fredericia-Raadmænd af den gamle Slags, og i plump, grovkornet Æreskænden havde han ikke sin Lige.

Men skønt han uden Hensyn til Midler kæmpede som en Løve for at undgaa det truende Sammenbrud, lod dette sig til Slut ikke afværge. 1684 mistede han Embedet, for dog Aaret efter atter at forbavse Verden med ved Kongens Naade at beholde Rang som Øverste Borgemester. Men alt dette nyttede ikke, Kreditorerne kastede sig over ham, og i en Hvirvel af Processer, omgivet af Kampgny, ruineret og konkurs, døde Jakob Ross 1698 i København — midt i sit Element, førende sin Sag for Højesteret.23)

En værdig Kollega havde han i sin Avindsmænd, Borgemester Gustavus Janssen, som i Stridslyst og Processyge ikke gav ham stort efter, 1684 suspenderedes han, tiltalt paa Bestilling og Boeslod, og samme Aar fik han sin Afsked. Nogle Aar efter forstod han trods alt at skaffe sig et smukt Skudsmaal om ærlig og kristelig Embedsførelse, hvis bratte Afslutning ene og alene skyldtes Majestætens

Ønske om at indskrænke Magistratspersonernes Tal. Ikke des mindre belavede han sig — som det synes — i Stilheden paa at ryste Stabelstadens Støv af sine Fødder uden at tage Afsked med sine Kreditorer, saa at Godtfolk bekymret skreg op om at holde ham tilbage, til han fik gjort Rede og Rigtighed.²⁴⁾

„Velvisheder“ af den Art, Spekulanter, der sad i private Forretninger, Gældsforpligtelser og Processer til op over Ørene og ved alskens mislige Kneb søgte at holde Balancen, svævende paa en Traad over Fallitens Dyb, kunde Stadens Godtfolk kun daarligt staa sig ved, og Borgerne ansøgte derfor om, at Magistratspersonerne maatte udses blandt de velhavende Folk, som „ikke er trængende til os fattige Indbyggere, men er vederhæftige og har selv Middel og Formue at leve af.“²⁵⁾

Fredericianerne talte af bitter Erfaring. Prokuratøren Svend Svendsen, som 1689 blev Raadmand, undsaa sig ikke for samtidig at blive Asylant, men uagtet han snoede og vred sig, voksede Gælden ham dog truende over Hovedet. Misbrug af forskellig Art paadrog ham Tiltale af Generalfiskalen, han suspenderedes fra Embedet og fradømtes endelig dette 1704, hvorpaa han fattig og forgældet levede endnu et Aarstid, uden at kunne svare Skat og uden at eje „det tørre Brød“, medens hans Embedsbroder Hans Overberg samtidig var i København, efterladende sin Kone i Fredericia saa elendig, at hun ikke havde „det hun kan hælde sit Hoved til.“²⁶⁾

— De Godtfolk i Frederits havde sandelig Grund til at klage, thi deres og Stadens Velfærd laa i uheldige Hænder, Slendrian, Korruption og bundløs Uorden raadede i alle Styrelsens Grene, indre Kiv og Klammeri bandt al Magistratens Kraft, og selv de vigtigste kommunale Opgaver, Efterlevelse af Byggeplanen, Gadernes Istandsættelse,

Brandvæsen, Nattepoliti og deslige, blev — som senere skal skildres — forsømt i utrolig Grad.

Fra Tid til anden greb Kongen ind og lod en Kommission bringe Rede paa Stadens Regnskaber og Styrelse, og 1682 kom der ved en saadan Lejlighed lidet opbyggelige Sager frem for Dagens Lys. De vise Fædre havde ikke forsømt at flaa Borgerne, hvor Anledning gaves, og da Kongen 1671 bestemte, at Garnisonen skulde indkvarteres hos Byens Beboere, men samtidig skænkede Borgerne de Barakker, Soldaterne før havde beboet, sørgede Magistraten til Punkt og Prikke for at Godtfolk fik Militæret i Kvarter, men mælede ikke et eneste Ord om Barakkerne, som den selv stiltiende beholdt.²⁷⁾

I Aaret 1690 søgte den nye Borgemester Jens Chronius at rense ud i Augiasstalden ved at klage til Kongen over Byens Forfatning, som han afmalede i de sorteste Farver. Thi sivede Rygtet ud, at Byen var sligt et ubebyggt Sted, at Retten ikke administreredes retsindigt for Hvermand, at Betjentene vare egennyttige, en Byrde for Borgerskabet, at der ikke holdtes Orden og Politi til „det gemene Bedste“, men alt var Splid og indbyrdes Uenighed, saa vilde Nybyggere blive bange for at komme hid, ja de allerede tilflyttede atter forlade Staden. Byfogeden blev haardt anklaget for mislig Embedsførelse, Præsidenten for at flaa Borgerne ved sine Rejser i Byens Tjeneste, Byggebestemmelserne overholdtes ikke, Borgerskabet lagdes ikke ordentligt i Ligning, og Dødsboer og Skifter vanrøgtedes. „Raadhuset er i mange Maader som øde, forsvarlig Fængsel er her ingen, Vægt og Maal ved Raadhuset ingen, Torv ingen, Vægtene ingen, Stodderfoged ingen, ja de fornødne Bøger, som ved Raadstuen bør være, fattes med andet mere.“²⁸⁾

Da nedsattes der en Undersøgelseskommission, men

den frifandt Magistraten for de fleste Klagemaal, og Følgen var, at Uorden og Slendrian frodigt og uanfægtet bredte sig paa alle Omraader. Generalprokurøren inspicerede Staden 1692 og fandt Forholdene yderlig usle i enhver Henseende, alt var forsømt, Splid og Ligegyldighed satte sit Præg overalt. Majestæten udtalte sin allerhøjeste Misbilligelse, Generalprokurøren kom atter til Frederits det næste Aar og fandt alt ved det gamle, Tilstandene vare lige sørgelige, ingen Bedring at spore.²⁹⁾

— Med Frederik IV's Tronbestigelse syntes det dog atter at skulle lysne for den mishandlede By, thi den nye Monark nærrede levende Interesse for Fredericia og besøgte den hyppigt. Fæstningen sattes i Stand, og et Øjeblik saa det ud til, at Kongen virkelig vilde opfylde Byens højeste Ønske: at bygge en Havn.

De gamle Kamphaner vare døde eller forsvundne fra Krigsskuepladsen, nye mere fredsommelige Mænd kom til Roret, og under Præsidenterne *Jakob Gedsted* (1703—08), *Bartholomæus Hansen* (1708—16) og *Jens Duche* (1716—21) kunde Magistraten atter i Fordragelighed forhandle om Byens Sager. Samtidig voksede ogsaa Ribe Stiftamtmands Indflydelse, og Afhængigheden af Centralregeringen blev stærkere Aar for Aar; thi Stabelstadens Øvrighed stod famlende og ængstelig uden at vove at handle paa egen Haand, saa at der selv i de mindste Anliggender maatte forhandles med udenbys Myndigheder.

Tidligere havde Fredericias Magistrat tværtimod saa vidt muligt søgt at værne om Selvstændigheden og var i den Anledning tit kommen paa Kant med Stiftsbefalingsmanden. 1687 havde denne sat Præsident Winterberg Stævne i Kolding, men den højfornemme Herre ventede forgæves i to Dage, uden at Stabelstadens Overborgmester indfandt sig, hvad der indbragte denne en meget skarp Formaning.³⁰⁾ Nu

vovede Magistraten ikke længere at sidde Stiftamtmandens Bud overhørig, ja til Tider — som i Oktober 1714 — indfandt denne sig personlig paa Raadstuen for at undersøge Stadens Forhold.³¹⁾

Fredericia blev saaledes en stærkt regeret By, men desuagtet stod den vedblivende i Stampe, Lykken havde vendt den Ryg, og alle de gyldne Haab, hvormed den fødtes til Verden, matnedes og sluktes i Aarenes Løb et efter et.

Et haardt Slag var det, at Havneplanerne atter gled ud i Sandet, og da snart efter den store nordiske Krig brød ud, lamsloges den lidet modstandsdygtige By i frygtelig Grad, Skat efter Skat væltedes over paa Borgerskabet, Næringslivet sygnede, og Fattigdom og Nød bredte sig uhyggeligt. Freden 1720 kom derfor som en Befrielse, Fredericias Borgere aandede atter lettet, og da den lille Klokke i Trinitatis Kirke samme Aar støbtes om, fandt den forhaabningsfulde Stemning Udtryk i følgende Vers, som anbragtes paa dens Side:

FORSAMLER EDERS TACK FOR HERREN I HANS BOLIG,
IA, TACKER, THI HAND GJØR AT SVÆRDET BLIVER ROLIG.
SEX AAR OG NESTEN SEX MAND HØRTE VAABENS LYD,
DA IEG BLEV DANNET OM, GAV FREDEN LANDET FRYD.

Men det Haab, Borgerskabet satte til de følgende Freds-aar, blev bittert skuffet, endnu dybere skulde Staden sænkes i Fattigdom og Foragt, før Maalet var fuldt, og skønt Frederik IV 1720 indkaldte den franske Calvinistmenighed, lod Tilbagegangen sig ikke standse. De Reformerte var et overordentlig værdifuldt Element i Fredericias Befolkning, deres Flid og Hæderlighed kom til at spille en afgørende Rolle i Byens Udvikling, men de alene magtede ikke at vende Strømmen. Og denne bar nedad og stadig nedad i de følgende Aaringer.

I hele denne Periode stod Præsident *Beenfeld* (1721—59) i Spidsen for Stadens Styrelse, men han synes ikke at have været Opgaven voksen og savnede tillige Kraft og Myndighed til at gribe ind mod de mange Misbrug, som gik i Svang blandt Stabelstadens Embedsmænd.

Til sin store Forundring saa Christian VI, hvorledes Fredericia trods sine enestaaende Privilegier førte en kummerlig Tilværelse, ja tilmed gik tilbage, og for at bringe Lys over de skjulte Aarsager, som bevirkede Stabelstadens sørgelige Forfatning, greb han ind og befalede i September 1740, at en Kommission skulde undersøge Byens Forhold.

En uhyggelig Slendrian og Korruption kom for Dagen. Magistraten havde nægtet at give de Folk Byggepladser, som ønskede at opføre et nyt Hus i Staden, rimeligvis for at Græsningen paa de øde Grunde, som tilhørte Magistraten mod 40 Rdr.'s aarlig Afgift, ikke skulde mindskes. Forpligtelsen til at rejse et godt Købstadhus for at faa den tilhørende Jordlod i Bymarken havde Øvrigheden ikke taget saa nøje, ja Borgemester Schelde fik endog en Højesteretsdom for, at 3 smaa Huse à 6 Fag toges for gode for 3 hele Jordlodder, et Fingerpeg Godtfolk ej var sene med at skrive sig bag Øret og følge ved given Lejlighed. Derimod var Menigmand højlig krænket over, at Magistraten 1718 i Forening med Ejerne af de gamle Lodjorder havde bemægtiget sig Langengene, som forhen havde ligget i Fællig, man klagede over Øvrighedens Opsyn med Skovene, og det gjordes med Rette gældende, at de vise Fædre havde skudt flere vigtige Sager fra sig som sig uvedkommende, skønt Byens Interesser stod paa Spil. Det gjaldt saaledes Overholdelsen af Privilegiernes Bud om, at Kroer paa 1 Mils Afstand skulde købe deres Varer i Fredericia. Ejheller havde Magistraten sørget for

at lokke Omegnens Bønder til Staden, ikke paaset, at de, der kom, kun solgte paa Torvet og ikke uden og indenfor Voldene, hvor de vilde, og endelig var der slet ikke gjort Forsøg paa at ordne Tilførselen fra Fyen.

Men mest graverende var dog Beskyldningerne mod Byens Øvrighed for til egen Fordel at flaa de fremmede Folk, som kom til Frederits og bejlede til Asylretten, og paa dette Punkt var Beviserne saa mange og saa haandgribelige, at enhver Tvivl maatte forstumme.

I tre samfulde Aar arbejdede Inkvisitions-kommissionen ufortrødent paa at bringe Rede og Klarhed i Stabelstadens forviklede Forhold, og Magistraten søgte efter bedste Evne ved Ulydighed og Trods at lægge den Sten i Vejen, saa at Kongen maatte udtale sin dybeste Misbilligelse af deres Adfærd og paalagde dem at betale hver af Kommissionens Medlemmer 100 Rdr.³²⁾

Trods alle Undersøgelser kunde disse dog ikke finde Sagens Kerne, den inderste, egentlige Aarsag til Byens Vanmagt og alle de fejlslagne Planer, og man nøjedes derfor med at afsløre Misbrugene og foreslaa en Række i og for sig lidet betydelige Forbedringer. Ogsaa Havnespørgsmaalet kom paa Bane, men naturligvis ogsaa denne Gang uden Resultat, og naar undtages, at der sattes Bom for Korruptionen og luftedes lidt ud i al den Raaddenskab, som i mangfoldige Aar havde tæret paa Byens Marv, var de Fordele, Fredericia vandt ved denne Lejlighed, saare beskedne og langtfra i Stand til at hæve den af dens Fornedrelse.

Mere forladt og henvist til sig selv end nogensinde før maatte denne fattige, uheldigt stillede By i den følgende Tid fortsætte sin haarde Kamp for Tilværelsen, dobbelt haard fordi Kvægpest yderligere stødte til og slog det fortrinsvis avlsbrugende Samfund dybe Saar.

Lammet, misregeret og forsømt, en fattig, sultende By, som sygnede hen midt i hele sin brammende Forgyldning, — saaledes saa den kongelige Stabelstad ud i Aaret 1759, da Præsident Beenfeld døde og Hans de Hoffman traadte til. —

Selvom Fredericia havde haft dygtige, pligtro Embedsmænd, som alvorligt stræbte efter at ophjælpe Byen, er det dog et Spørgsmaal, om dette havde været muligt, thi Fattigdommen lagde unægteligt Magistratens Arbejde store Hindringer i Vejen, og Byens Budget var pint ned til det laveste, hvorom der overhovedet kunde være Tale.

De faste Udgifter var kun smaa, 30 Rdr. i Aarsløn til Raadstuetjeneren, 20 til hver af de to Bytjenere, 20 til Skarpretteren, samt endelig Blæk og Papir; hertil kom dog midt i Frederik IV's Tid Aarsleje for Kavalleriets Vagt-Arrest, samt Brændsel og Lys til samme. Men ved Siden af disse staaende Udgifter var der hvert Aar forskellige, skiftende Poster, snart til et, snart til et andet Formaal. Et Aar var der Broer, Gader eller Torve, som trængte til Reparation, Nyanskaffelser i Raadstuen eller deslige, det næste savnedes der Penge til Stodderfogdens Kjole, til Bytjernerne Uniform eller til Opstilling af Halsjærn og Kage. Snart var det en Forbryder eller Selvmordskandidat, som sad i Raadstuens Varetægt, der tærede paa Byens Kasse, snart tyngede uforudsete Bekostninger Budgettet ned; 1736 krævedes der 2 Mark „for den afdøde Niels Dinesens Kandstøbers Besigtigelse, som blev funden udenfor Porten paa Marken“, 1741 2 Rdr. til Musikant Smidt „til 2de Svende fra Colding, der skulde have gjort Opvarning, i Fald Hans Majestæt her havde kommet“, og end mere harmelig var naturligvis en Udgift 1742 — „for det ved Raadhuset bortstaaene Plankeværk igen at lade opsætte“.

Samtlige Udgifter for hvert Aar, de faste og de ekstraordinære, taltes sammen, og det samlede Beløb paalignedes Borgerne i „Raadstueskat“. ³³⁾

Valgte Takserborgere, 8 af hvert Sogn, besørgede Ligningen baade af den og af kongelige Skatter, men Ansættelserne vakte ofte Misfornøjelse og blev naturligvis af ret tilfældig Art, da man savnede en Rettesnor. Hvem borgede for, at det var retfærdigt, naar „Fynboe-Manden i Sofia Keins Hus eller hvo det bebor“ 1705 sattes i Skat for 8 Skilling.

Det var en af Fordelene, Kommissionen i Christian VI's Tid skaffede Byen, at denne fik en Grundtakst 1746, som efter nogen Parlamentaren ansattes til 22008 Rd. 2 Mark 8 Skill., hvilende paa en nøje Opmaaling og Vurdering af hver Grund i Byen. Dermed havde man faaet en mere paalidelig Skala ved Skatteansættelserne. ³⁴⁾

Kommune-Regnskabets Indtægter og Udgifter balance-rede i Regelen, da de sidste bestemte de første, og Budgettet var i mangfoldige Aar mellem 150—250 Rdr., en saare beskeden Sum, naar man mindes, at de 90 deraf medgik til Lønninger af de lavere Bestillingsmænd.

Regnskabet førtes af Kæmneren, et Hverv som aarlig skulde gaa paa Omgang mellem Borgerne, men da det gik mange Godtfolk som Poul Sergeant, der 1695 afskedigedes fra Bestillingen efter kun at have fungeret i 4 Dage, „af Aarsag han hverken kan læse eller skrive“, blev det faktisk kun en snævrere Kreds, hvoraf Kæmneren kunde vælges, ja 1743 maatte Kongen forbyde, at Hvervet mod Loven gjordes livsvarigt i en enkelt Mands Haand. ³⁵⁾

I Aaret 1704 havde Magistraten faaet tillagt al Græsnings paa de øde Grunde indenfor Voldene mod aarlig at betale 40 Rdr. til Hjælp til Gadernes Brolæggelse, men

1743 forandredes dette saaledes, at Magistraten skulde have 300 Rdr. om Aaret af Byens Kasse mod at give Afkald paa denne Græsningsret, som i Stedet skulde bortforpagtes til den højstbydende.³⁶⁾ Og da samtidig de Reformerte kom til at svare Leje af deres Jorder, steg Kæmnerkassens Indtægter til 4—500 Rdr. aarlig.

Øvrigheden gik nu videre, og efter at den 1752 havde fundet paa at gøre de store Fælledjorder udenfor Portene frugtbringende ved at bortauktionere Græsningen, bragte den Indtægterne op paa o. 600 Rdr., saa at Borgerne — som det synes — i de følgende Aar helt forskaanedes for Raadstueskat.³⁷⁾

Alt dette gryede under Stabelstadens daværende sørgelige Forfatning frem som nye Haab; thi de Skridt, her vare tagne, var i Virkeligheden førte i rigtig Retning. Saalænge Fredericia henlaa paa sin afsides Odde uden Handel, uden Havn, uden Opland, var Jordegodset dens eneste Rigdom, og næppe kom derfor saa klartseende en Mand som Hans de Hoffman til Roret, før han straks indsaa, hvor Vejen til Stadens Opkomst skulde lægges.

FEMTE KAPITEL

Byen — som den blev.

„Naar man gaar i denne By, skulde man tro, man var paa Landet.“

de Vrigny. 1)

Bred og pompøs med store, anselige Gader i lige Linjer og skærende hinanden i rette Vinkler, brudt af et regelmæssigt Kanalsystem og smykket med 2 rummelige Torve, — saaledes saa Fredericia ud paa Byggekortet af 1665, hvorefter Magistraten havde at rette sig.

Hvor var Virkeligheden dog vidt forskellig derfra! De udstukne, 25—30 Alen brede Gader laa vel efter Snor Øst—Vest eller Nord—Syd, men de fulgte Jordoverfladens bølgende Hæld, snart over Bakker, snart gennem bundløse Moser, og de indtog ved deres Bredder og store Anlæg en uforholdsmæssig Plads ved Siden af de lave, fattige Hytter, som forskræmte og forkuede flokkede sig sammen paa Byens bebyggelige Steder.

Men af Stadens 25 Gader ligger de 23, hvor de lagdes fra første Færd, de bærer de samme Navne, og ingen nye er komne til, et ret enestaaende Fænomen, hvortil næppe nogen anden By kan opvise Mage.

Som rimeligt var, synes der dog i Førstningen at have været lidt Slinger, inden Gadenavnene fæstnedes, og paa et gammelt haandtegnet Kort møder man da ogsaa Betegnelser, som senere helt gik i Glemme. Gaden langs

Nørrevold hed saaledes Øst for Kongens Gade: Slagtergade, Vest for derimod Borgergade; Danmarksgade bar Navnet Klerkegade, Jyllandsgade: Adelgade, Bjerregade: Smedegade, Prinsessegade: Bagergade, og selvom de øvrige gik under Betegnelser, som endnu forekommer, var den indbyrdes Fordeling dog en helt anden.²⁾

Byggekortet 1665 fastslog imidlertid afgørende Gadernes Udstrækning, Skikkelse og Navne og skabte Grundlaget for Fremtidens Bebyggelse. Det regelrette, næsten matematiske, som prægede Fæstningsbyen, gav sig ogsaa Udslag i en vis rationel Fremgangsmaade ved Gadernes Daab, idet disses Benævnelser næsten blev de samme som Bastionernes.

Betegnelserne er dels hentede fra Kongehuset (Kongens-, Dronningens-, Prinsens- og Prinsessegade), dels fra Monarkens Titel (Gothers- og Vendersgade), og dels fra alle de Riger og Lande, som fandtes i denne og hørte ind under hans Scepter (Danmarks-, Norges-, Slesvigs-, Holstens-, Oldenborgs-, Jyllands-, Sjællands-, Fyens- og Bornholmegade). Kun i 6 træffer man mere almindelige Benævnelser: Købmagergade, Kirkestræde, Sundegade, Bjerge- og Dalegade, samt Riddergade.

Men betegnende er det, at Godtfolk ikke ret kunde forsone sig med de officielle Navne og foretrak mere gængse og karakteriserende, som rundne af folkelig Rod vandt Hævd Mand og Mand imellem, ja tilmed ved at indsmugles i Skøder og Retsbøger næsten tog Borgerret i Byen.

Døbenavnene havde saaledes i Tidens Løb en stille, haard Kamp at udstaa for at bevare Livet, men mærkelig nok holdt de Stand og pranger den Dag i Dag hoverende paa alle Gadehjørner, medens Rivalerne forlængst ere forsvundne og begravede i Arkivernes Støv.

I den ældste Periode synes Danmarksgade at have baaret Navnet Skaanegade, men er — rimeligvis efter dette Landskabs Afstaaelse — bleven omdøbt; dog forekommer sidstnævnte Betegnelse endnu i 1660'erne, da f. Eks. Peder Lauridsen Brocksnyder faar Tilladelse til at indrette Hjørnet mellem Skaane- og Bagergade til Torv.³⁾ Og om flere andre Gader gælder det, at de længe gik under mere folkelige Navne, saaledes brugtes Bagergade i Stedet for „Princesindegade“⁴⁾, og „Smedegade“ stillede i lange Tider „Bjergegade“ i Skygge.⁵⁾ Derimod tør jeg ikke afgøre, hvad det var for en lovlig Betegnelse, der havde en farlig Medbejler i „Skomagergade“, men at dette sidste Navn var en Snyltegæst fremgaar klart, naar en Borger 1668 nævnes boende i „saakaldet Skomagergade“.⁶⁾ Endnu 1665 havde „Borergade“ Livskraft, men snart efter forsvinder ogsaa denne Benævnelse helt.⁷⁾

Hovedgaden, Danmarksgade, fik naturligvis i gængs Tale Navn efter sine Brødre i andre Byer og kaldtes „Algaden“ eller paa Tysk „Cardinalgasse“, men ogsaa det gamle Navn „Clerkegade“ viste sig sejlivet.⁸⁾ Derimod vovede Borgerne ikke af Respekt for Majestæterne at forgribe sig paa Kongens og Dronningensgade.

Midt i Byen, hvor de store Sumpe laa ubebyggede hen og ventede paa Kanalernes Anlæggelse, var der et vidt Spillerum for Godtfolks Mani for at kalde Gaderne ved alt andet end deres rette Navne. Hele denne Stadsdel kaldtes „Midtlejr“, og de enkelte Borgere, som havde slaaet sig ned her, angives paa maa og faa som boende i „Midtlejr“ eller „ved Canalen“, „ved Printzens Canal“, „ved Canalgade“ eller i „Nygade i Midtlejr“.⁹⁾

Af lignende ret tilfældig Karakter var vel ogsaa baade „Sandgraven“, „Erridstræde“ og „Hjulle Gade“¹⁰⁾, medens „Rendebanen“ udviklede sig til at blive en mere stabil

Betegnelse for Østervoldgade langs den gamle Stubmølle.¹¹⁾

Midt i det 18de Aarhundrede blev Kirkestræde truet paa Livet af „Pottemagergade“, samtidig med at „Strandgade“ begyndte at rivalisere med Vendersgade¹²⁾, og bægge disse to ubudne Navne anmassede sig lidt efter lidt Hæderspladsen, indtil de først i Mands Minde blev detroniserede.¹³⁾

Naar de Godtfolk i Frederits saa haardnakket protesterede mod Gadernes fornemme Navne, havde de Ret paa sin Vis, thi al den megen Forgyldning stod i skrigende Modsætning til Stabelstadens virkelige Udseende. Ganske vist havde Privilegierne indskærpet, at Gaderne brolagdes, og at hver Husejer besørgede sit Stykke Fortov bragt i Stand. Men Resultatet har vistnok været saare magert.¹⁴⁾ Selv Byens Kommandant, Diderich Busch, kneb ud og undlod at opfylde sit Gadestykke, og det eneste Udbytte, Rodemesteren 1665 fik af at give ham et Tilhold, var en solid Dragt Stokkeprygl.¹⁵⁾

Gadernes Tilstand var derfor saa ussel, at Borgerne 1687 selv klagede derover, og Kongen befalede derfor, at alle Grundejere „til gemene Nytte og Stadens Zirat“ skulde lægge Stenbro paa Fortovene.¹⁶⁾

Da tog Stabelstadens Indbyggere sig lidt sammen og fik Gaderne bragt i Orden efter ringe Evne og Lejlighed, thi stort bevendt var det ikke, og 1691 klagede Kommandant Wilcken til Majestæten over, at de var uden Stenbro og helt upassable i Regnvejr. Men Magistraten blev ikke Svar skyldig, idet den krænket hævdede, at Istandsettelsen just var i fuld Gang —, „saa ikke en Gade skal findes, der jo er bekvem baade for Borger og Bonde, saaat for den Aarsag hverken Bonde eller Landmand sig entholder fra Staden.“¹⁷⁾

Atter 1704 paatalte Kommandanten Byens elendige Forhold, og samme Aar skænkede Frederik IV al Græsning indenfor Voldene til Raadstuen mod en aarlig Udgift paa 40 Rdr. til Gadernes Istandsættelse.¹⁸⁾

Dette Beløb var der rig Anvendelse for, thi i de Dele af Gaderne, som løb ned i Sumpe og Vandløb, maatte der bygges Gangbroer, saaledes baade i Norges- og Vendersgades Sydende.¹⁹⁾ Sidstnævnte Sted blev Broen fornyet 1714, og da Stiftamtmanden samme Aar inspicerede Staden, bestemte han, at Byens Kasse denne Gang skulde betale, for at de 40 Rdr. helt og ubeskaarne kunde komme Gaderne til Gode; thi særlig Jyllandsgade var i en ondartet Forfatning og trængte højlig til at bringes i Stand.²⁰⁾

Den henlaa nemlig sine Steder som en Sump, især mellem Dale- og Købmagergade langs Torvet, hvor den var saa „moratzig“, at man umuligt tørskoet kunde komme over den, ja Dynd og Vand kunde gaa — „saa dybt om Vinteren, at dersom én Menniske slap igennem her, var han ikke mægtig selv at kunne redde sig.“²¹⁾ Alligevel forblev Jyllandsgade i sin gamle Skikkelse indtil Aarhundredets Midte, da man endelig strammede sig op og gjorde den farbar. Saare betegnende fik den derefter straks i Folkemunde Navnet „Nyvej“. ²²⁾

Lige saa slet var den østlige Ende af Danmarksgade, der i 1720erne henlaa i et bundløst Ælte, saa at der klagedes over, at Soldaterne ødelagde Majestætens Munderinger ved at færdes denne Vej.²³⁾

Borgerskabet maatte holdes skrappt til Ilden, hvis Fortovene skulde holdes i Stand²⁴⁾, ja 1725 fandt man det nødvendigt at statuere et afskrækkende Eksempel ved at paalægge den genstridige Hans Sørensen Slagter at jævne og brolægge sit Gadestykke inden 8 Uger under en Dagsmulkt paa $\frac{1}{2}$ Lod Sølv.²⁵⁾

Det siger sig selv, at Gadernes Renholdelse under saadanne Forhold førte en fuldstændig Skyggetilværelse, og i den ældre Periode kom dette Spørgsmaal slet ikke paa Bane, da det maatte vige for andre og vigtigere. Thi det kostede f. Eks. Magistraten en lang Kamp, inden den fik sat en Stopper for Godtfolks Hang til at grave Ler og Sand midt i den kongelige Stabelstads Gader.

1706 truedes enhver, som uden Forlov dristede sig til at grave Ler i Kongensgade eller andet Steds i Byen, med 4 Rdr. i Bøde.²⁶⁾ Og skønt det var forbudt Borgerskabet at tage Sand fra tysk Kirkes Fortov og Kirkegaardsbakke, fornam Magistraten dog til sin Ærgrelse, at en og anden i Stedet gravede løs paa andre Bakker og Byggepladser i Byen, og fastslog derfor 1723, at enhver, som blev grebet i sligt, skulde bøde 1 Mark for hvert Læs eller Dragt til Fattiggassen.²⁷⁾

Gadernes Renlighedstilstand fremgaar med al ønskelig Klarhed, naar Øvrigheden Aaret forinden havde formanet Borgerne om at holde Fortovene fejede og fjerne Skarnhobene, samt tilladt de Reformerte at tage „saadanne paa Gaderne liggende usikkelige Mødinger“ til Gødning for deres Tobak.²⁸⁾

Trods alt bredte Møg og Skarn sig frodigt allevegne, saa Oberst Scavenius 1728 fornærmet bebrejdede Magistraten Gadernes svenske Forfatning, en Klage den velvise Øvrighed dog afviste med klædelig Værdighed. Thi — svarede den — „Gaderne kan ej holdes rene udi København, som en kongelig Residentz, langt mindre er det at pretendere udi en By som Fredericia. Dog skal derved ske, hvad som muligt.“²⁹⁾

Mulighederne havde dog desværre trange Grænser, thi Godtfolk brugte Gaderne til Fylde- og Oplagsplads, trods Kommandantens Protester. Endnu 1753 laa brandfarlige

Brædestabler ophobede rundt omkring, særlig i Strand- og Pottemagergade, som vare fyldte i den Grad, at Soldaternes Patrouiller næppe kunde bane sig Vej.³⁰⁾

Og end mere generende for Færdselen var — i hvert Fald i den ældre Tid — de aabne, gabende Brønde uden Rækværk, f. Eks. 1664 én i Kongensgade, „hvorudi en Soldat noget før Jul sidst forleden skal være bleven drucknet og død.“³¹⁾

Men værst til at ødelægge Gaderne var dog de mange løse Svin og Hunde, som, uanfægtede af Magistrats og Kommandantskabs forenede Anstregelser, haardnakket forfægtede deres Eksistensberettigelse.

1667 klagedes der over „løse og ulovlige Hunde“, som skønt aflyste baade paa Tinge og Prædikestol og forbudt Adgang til Gaderne „om Dagen“, dog drev deres Spil i den Grad, at en af dem tilmed havde sønderflænget en Kones Skørt „paa hendes Kirkevej og lovlige Gang.“³²⁾

Langt bitterere var dog Kampen mod Svinene, og det var Borgerne selv, som gav Signalet ved 1687 at jamre over denne Plage. Da befalede Kongen samme Aar, at disse Svin, — „som formedelst Stank lettelig Sygdom og Svaghed kan foraarsage“ —, ikke maatte gaa løse, da de ruinerede Volde og Gader, og at ethvert, som blev truffet, skulde forbrydes til de fattige.³³⁾

Militæret greb nu ind med kraftig Haand og ihjelskød til Fordel for deres private Saltmadsfad alle de gryntende Skabninger, som slap ud af Godtfolks Gaarde, en Form for Krigsførelse, Borgerne dog langt fra kunde billige, og som de ikke glemte at opnotere i deres lange Liste over Soldateskens Overgreb og Voldsomheder.³⁴⁾

Men trods disse radikale Midler vandrede Svin og Geder dog til Præsidentens Harme flegmatisk om paa Gader og Stræder, paa Volde og Marker, selv om en og anden

maatte lade Livet for en Kugle under Besøget i Fæstningsværkerne.³⁵⁾

Tilslut strakte Magistraten Gevær, i Stedet for at konfiskere Svinene til de fattiges Bedste nøjedes man med at idømme Ejermanden en Mulkt, og 1744 fuldstændigjordes Øvrighedens Nederlag. Vægter og Bytjener skulde da paagribe Johan Herman Rosenmejers 2 Svin, som promenerede i Gaderne, men Ejermanden protesterede, ruskede Vægteren i Kraven, saa den gik itu, og huggede Bysvendens Ben fordærvet. Sagen kom for Tinge, men Rosenmejer vilde ikke høre tale om Svinenes Konfiskation, da det var bevisligt, at andre vare slupne med Bøder, og Retten nøjedes derfor med at idømme ham en Mulkt paa 2 Mark til Deling mellem Vægter og Bysvend, 2 Rigsdaler i Saaremaal til sidstnævnte, og 1 Mark til Reparation af Vægterens Krave, foruden Procesomkostningen.³⁶⁾

Endnu 1750 kostede Svinenes Spadseren-om kun 8 Skilling, men Aaret efter skete der en Strømkæntring, idet Fattigbogen pranger med en Indtægt paa 2 Mark „for et Svin, som blev attraperet paa Volden, og de fattige til Bedste bortauktioneret“, og 1759 forkyndte en Plakat, at alle Svin, som fandtes paa Gaderne, skulde forbydes til Hospitalet.³⁷⁾

— Stod det kun slet til med Gaderne i Stabelstaden, var det rent galt, hvad Torvene angik. I Følge Byggekortet skulde der anlægges to, Kongens- eller Akseltorvet paa det Sted, hvor det er lagt i vore Dage, og Dronningens- eller Fisketorvet, som laa midt i „Moratzen“ mellem Norges-, Venders-, Fyens- og den ved Baneanlægget forsvundne Bornholmegade, eller med andre Ord omtrent den Plads, Palæet senere indtog.

Allerede 1660 tog man fat paa at indgrøfte Dronningens

Torv og opfylde Engbunden med paakørt Strandsand, men dets Forfatning var saa ussel, at man atter opgav det hele.³⁸⁾

I Stedet for gav man sig i Lag med Kongens Torv, skønt det laa „paa den slemmeste Morads i Staden“, og 1691 havde man lykkelig og vel faaet det indgrøftet, hvorefter Borgerne knurrende maatte begynde at køre Sand derpaa, indtil der 1695 kunde holdes Syn over den opfyldte Plads.³⁹⁾

Imens Arbejdet stod paa, havde Magistraten anordnet „Korsgaden“ midt i Byen, nemlig Danmarks- og Prinsessegaden, til Torv, og 1695 tillod Kongen, at denne Plads endnu i 3 Aar maatte bruges, idet han dog samtidig formanede Borgerne om snarest at bringe selve Torvet i Stand.⁴⁰⁾

Med Tilladelsen til at holde Handelsplads i Danmarks- og Prinsessegade aabnedes imidlertid Vejen for en Slendrian, som holdt ud i Aarhundreder lige til vor Tid. Men Torvespørgsmaalet rejste sig dog af og til som et Spøgelse af Graven, gjorde lidt Uro og manedes atter i Jorden. 1704 klagede Kommandanten f. Eks. over, at Torvet ikke gjordes færdigt⁴¹⁾, og i den følgende Periode naaede man efterhaanden saa langt frem, at det kunde tages i Brug ved Kagstrygninger og Opbrænding af Skandskrifter. 1727 lod Magistraten Kagen anbringe her for 5 Rdr. 4 Mark 4 Skill.⁴²⁾, men det bragte Oberst Scavenius i Harnisk, idet han hævdede, at dette var et Overgreb, og vilde han bruge „Chicaner mod Chicaner“, kunde han tage Resten af Torvet fra de Borgere, som brugte det til — Høbjærgning. Kagen stod i Vejen, naar Soldaterne skulde eksersere paa Pladsen, hvortil Magistraten dog bestemt svarede, at Torvet var Byens Handelsplads og ikke Garnisonens Ekserserplads.⁴³⁾

Om en alvorlig Istandsættelse af Axeltorvet forlyder der intet, græsgroet og glemt henlaa det uden at finde Anvendelse undtagen en sjælden Gang, naar en beskæmmende Straf fandt Sted, og det samme gjaldt Dronningens Torv. 1748 bekostede Byen 200 Læs Sand fyldt paa Kongens Torv, Aaret efter 600 Læs Fyld, og 1751 offrede man atter en Bagatel, hvorefter Stadens vise Fædre med frelst Samvittighed overlod Eftertiden at gøre Resten.⁴⁴⁾

— Under disse Vilkaar fik Frederik III's udtrykkelige Bud om, at kun den, der byggede Hus i Staden, maatte faa Part i Bymarken, og at der til hver Jordlod skulde høre en tilsvarende Bygning inde bag Voldene, naturligvis en saare trist Skæbne.

Allerede 1663 viste Kongen, at det var Alvor, idet han med haard Haand fratog de forsømmelige Byggepladserne og gav dem til mere villige⁴⁵⁾, men det var unægtelig kun i Opløbet, at det gik saa strængt til, og længe varede det ikke, før Øvrigheden gav tabt. Til Tider maatte der dog statueres et Eksempel, som 1688 da en Borger mistede sin Marklod, som han i fulde 13 Aar havde nydt godt af uden at bygge paa den tilsvarende Grund⁴⁶⁾, men for Resten opgav Magistraten lidt efter lidt Haabet om at kunne gennemføre Privilegiernes Bestemmelse, og Byggegrunde og Lodjorder vandrede derfor om paa egen Haand og forvildede sig i et sandt Virvar.

Højest ubelejligt blandede Stiftamtmanden sig da en skøn Dag i Sagen og krævede klar Besked, men der maatte flere hvasse Breve til, før Byens Fædre med ond Samvittighed indlod sig paa at kaste Lys over dette Emne. Thi blandt de 36 forsømmelige, som ikke havde bygget Huse, fandtes ingen ringere end Stabelstadens Præsident og Borgemester Ross.⁴⁷⁾

Synderne lovede Bod og Bedring, men naar Præsident Winterberg samtidig hoverende lod læse en speciel Tilladelse til, at han maatte bruge hele 7 Mark-Lodder til sin Gaard, — „som skal være en af de bedste Bygninger her i Staden“ —, varslede det ikke godt om en streng Fortolkning af Privilegiernes klare Bud i Fremtiden.⁴⁸⁾

Følgerne viste sig snart, den Tilladelse, Kongen havde givet Præsidenten, udstraktes senere til flere, og forøvrigt klarede Godtfok sig helt godt foruden en saadan, thi der var Ejermænd til alle Bymarkens Jordlodder. Bestemmelsen om, at Lodden kun maatte sælges fra Huset, naar dette var forsvarligt bygget og holdt vel vedlige, regnede man ikke mere med, og uanfægtede kunde Borgerne i 10, 12 ja 20 Aar sidde inde med Jorden, medens de respektive Byggegrunde laa tomme og græsgrøede hen inde bag Voldene.⁴⁹⁾

Selv Kongen saa igennem Fingre dermed, ja 1703 tillod han oven i Købet Borgerne at gøre deres Haver og Pladser saa nyttige, de selv vilde og kunde, en maskeret Tilladelse til at undlade at bygge, Fredericianerne nok i høj Grad gjorde Brug af, thi vist er, at 1707 slog Frederik IV helt om og befalede strengt, at Borgerne skulde bygge eller miste Jorderne. Inden 5 Aars Forløb skulde Husene staa paa Pladserne.⁵⁰⁾

Men de Godtfolk i Frederits lod sig ikke anfægte af en Smule Kongebud, af den Slags kom der jo saa meget mellem Aar og Dag, og næsten intet af dem skete Fyldest. Den gamle Slendrian levede derfor ufortrødent videre, Byggepladserne laa for Størsteparten — nu som før — tomme og skaldede hen, medens de fede Jorder ude i Marken dyrkedes flittigt, samledes paa enkelte Hænder, splittedes og deltes Mand og Mand imellem, uden at nogen skænkede det en Tanke, at Ejendomsretten var

afhængig af, at der for hver Jordlod stod et velbygget Hus.

Da slog Stiftamtmanden 1716 ned som et Uvej i den fredelige Idyl og krævede en Specifikation indsendt, men han skrev forgæves, Magistraten vilde ikke svare, og først da der indløb et Brev med Næb og Klør, vidste „Velvishederne“ i deres Forfjamskelse ingen anden Redning end at stikke ham en gammel Liste fra 1690 ud. Men det faldt ikke i god Jord, og med Kniven paa Struben maatte Magistraten da sluttelig gaa til Bekendelse om, at for de 125 Jordlodder i den gamle Stadsmark var der ikke bygget for de 34, og siden 1690 var der i alt kun bygget for 11 Lodder, samt for 4, som dog endnu ikke var helt bragt i Orden.⁵¹⁾

Straffen udeblev dog ikke, og i Aaret 1718 kom Regnskabets Time. Der skulde nemlig indlægges Kavalleri i Staden, og Rytterne skulde til deres Heste have Jord udlagt af Byens Marker, i hvilken Anledning Kongen befalede, at de 125 Agre, som kaldtes nye Hannerup Mark, Magistratens Mark, samt yderligere 16 Agre skulde afstaaes. Men til Gengæld skaanedes Byen i endnu 20 Aar for Konsumtion, og de Lodsejere, som opgav deres Jorder ved denne Ordning, skulde i Erstatning have Del i 5000 Rdr., som Kongen skænkede.⁵²⁾

Dette Kongebud ramte og ramte dybt, thi alle de Borgere, som i Ro og Mag havde nydt Brugen af Jordlodder uden at have bygget derfor, maatte nu uden Erstatning afstaa Jorderne, hvis de ikke hurtigst muligt fik et Hus stillet paa Benene.⁵³⁾ Skræk og Rædsel greb Fredericianerne, og det var en Lykke for mange af dem, at Frederik IV viste sig langmodig og forundte de forsømmelige nogle Aars Frist til at bygge. Thi for 6½ Jordlod var der slet ikke bygget, og endda maatte der yderligere Trusler og

Formaninger til, før Sagen endelig 1731 var bragt paa ret Køl og de 5000 Rdr. fordelte.⁵⁴⁾

Men da Pengene vare slupne op, og Livet i Stabelstaden atter gled ind i det daglige Livs rolige Vande, sluktes Interessen for Byggeriet igen, ligesaa brat som den var bleven tændt.

En Mængde af de elendige Rønner, som vare stablede op og med Prædikaten „en god Købstadbygning“ havde skaffet Bygherren det tilsigtede, nemlig en Jordlod ude i Marken, stod ubeboede hen og faldt sammen, og i Aaret 1744 laa 27 Gaarde unyttede, og ikke mindre end 430 Byggepladser vare tomme. Da mente Christian VI, at der maatte gøres noget alvorligt, og han stillede derfor økonomisk Støtte, fra 28 indtil 16 Rdr., i Udsigt for hver som gav sig i Lag med at opføre et ordentligt Hus i Staden.⁵⁵⁾ —

Paa denne Baggrund bliver det klart, at i en By som Fredericia, hvor en Mængde fattige Æventyrere søgte Ly, blev Hensynet til den fede Jordlod ude i Marken Lokkemaden, som bevægede Folk til i Huj og Hast at rejse et Hus; thi i samme Øjeblik fik Borgerne Jord i Hænde og Mulighed for at skaffe sig Brødet.

Og Magistraten var ikke videre striks i sine Krav, bare Byen blev bebygget snarest muligt, Begrebet en god Købstadbygning fortolkedes med al ønskelig Liberalitet, og Staden fyldtes i Aarenes Løb med en Mængde faldefærdige Rønner af elendigt Tømmer og tækkede med Straa. Uden Beboere, udsat for Vind og Vejr stod de og sank i Ruiner og havde — saa at sige — ingen anden Opgave end at være Seglet paa Ejendomsretten til en Jordlod, som vandrede fra Haand til Haand, prisingivet Køb og Salg.⁵⁶⁾

1670 vakte en saadan Bygning, der laa med Hjørnet

ud mod Kongens Torv i Jyllandsgade, dog Forargelse, og da Synsmændene tog den i Øjesyn, fandtes den at være en ringe, øde og næsten forfalden Hytte af slet Tømmer af Elle „og alle Slags sammenskrabet“, tækket med Straa og Tørv og aaben for Vindens Pust. Slig „liden Skarns-Hytte“ hvis Værdi højst var 6 Rdr., var man enig om kun slet passede paa saa anselig en Plads, hvorfor denne „lommen Hytte“ inddroges i Kraft af Privilegierne.⁵⁷⁾

Hvor ussel den end var, fandtes der dog endnu ringere Bygninger, en i Bjergegade vurderedes f. Eks. Aaret efter til 3 Slettedaler⁵⁸⁾, et Hus i Ryttergade ansattes til 10 Rdr, og 1689 klagedes der over Karen Murmesters' Hytte, som var „tækket med Halm, afstivet med Støtter og har faldefærdig Skorsten.“⁵⁹⁾

Naar Stormen bragende foer gennem den øde By, fik disse Rønner Ilddaaben, og mangen én segnede paa Valen, vejet og funden for let. 1688 omtales et Hus, „som af Guds Vejr og Tyve er øde bleven“, 1697 blæste et i Danmarksgade om Kuld, og 1716 nævnes et i Kongensgade „formedelst hastig paakommende Stormvind igen nedblæst“.⁶⁰⁾ I Dronningensgade stod en saadan Rønne, viet til Døden, med Halmtag og raadne Stolper, og naar Vinden blæste op, var det livsfarligt at være derinde, saaat Beboerne maatte søge Tilhold hos Naboer.⁶¹⁾ Kanhænde er det samme Hus i Dronningensgade, som 1746 faar sin Gravskrift som — „nedblæst og borte“.⁶²⁾

Af disse Skildringer faar man just ikke noget klart Indtryk af, at Straatag var strengt forbudte, men det var de ikke des mindre, og Forbudet indskærpedes atter og atter „under højeste Straf“.⁶³⁾ Christian V forbød dem 1687⁶⁴⁾, men det gjorde ingen Virkning hverken hos Magistrat eller Borgerskab, og først da en ulykkelig Ildebrand 6 Aar senere hjemsøgte Byen og lagde Præste-

enkens Bolig og en Del Straahuse i Aske, skred Øvrigheden til Handling og stævnedede en Del ulydige paa Tinge. Thi Byen var fuld af Straa- og Halmtag, saa det var en Lykke, at det ikke blæste den Dag, Branden stod paa.⁶⁵⁾

Men da Skrækken atter havde sat sig, fik Straatagene igen Lov til uanfægtede at brede sig, og der gik over 100 Aar før det lykkedes Magistraten at faa dem udryddede.⁶⁶⁾

— For næsten alle Bygninger — offentlige som private — gjaldt det, at de var lave og uanselige; forkuede og forknytte vovede de ikke at løfte Hovedet for højt, og over de højeste Tage ragede Voldenes grønne Bastioner. Enkelte Huse løftedes dog en Kende ved at staa paa brede, kampestenssatte Grundvolde, men saa at sige alle var de kun i én Etage med Kvist, byggede af Bindingsværk, og mangen Gang var Væggene kun leerklinede eller murede af ubrændte Sten. Med den rivende Skovødelæggelse blev Egeplankerne sjældnere henimod det 18de Aarhundredes Midte og afløstes af Fyrre-Bindingsværk, thi selv da fandtes der kun 3 — tre — grundmurede Huse i den hele kongelige Stabelstad. Til Læ mod Stormenes Hærgen plantedes der Asketræer om Husene, og de Reformerte kendte en egen Maade at flænge Stammens Bark paa for at faa dem til at vokse i Kraft og Tykkelse.⁶⁷⁾

Hist og her i Trinitatis Sogn findes endnu et og andet typisk Fredericia-Hus, men de ere snart talte, Størstedelen er forlængst nedbrudte og lagte i Grus af Bombardementer og Brande. Avlsbruget prægede Byens Gaarde med deres Porthuse, Lader og Længer, og næsten i alle fandtes der Soldaterkamre, kolde, fattige Rum uden Kak-

kelovn, kendelige ude fra paa det brede Vindue og den smalle Dør.

„Svibuer, Skure eller andre Boder og Udbygninger“ vare strengt forbudte i Privilegierne, men det brød Borgerne sig ikke om, og den Slags ulovlige Udvækster ragede flere Steder ud over Gaderne trods Forbud og Formaninger.⁶⁸⁾

Saaledes saa den kongelige Stabelstad ud i Virkeligheden, vidt forskellig fra de store Haab og Drømme, hvormed den var født til Verden, fattig og latterlig som en Dværg i en Kæmpes Rustning laa den med lave Huse spredte hist og her paa det store Terræn, medens Enge og Sumpdrag, Bække og Vandhuller bredte sig midt op i Byens Hjærte. Og saaledes fik den Lov at ligge endnu op i Mands Minde.

Fra Stund til anden skete der dog periodiske Fremstød, 1684—90 var der saaledes opført 60 Huse „og ej over 6 vorden øde“, og 1724—30 byggedes, takket være de Reformertes Indvandring, o. 50 nye; men i Mellemtiden stod Byen i Stampe, og 1746 havde den kun 420 Huse, hvoraf de 32 vare Træbarakker.⁶⁹⁾

Men mærkelig materisk maa det gamle Fredericia have været, halvt landsbyagtig i sit Præg, thi sine Steder bølgede brede Kornagre frodigt langs de vejlignende Gader, skiftende med grønne, saftige Enge med græssende Køer og de pillent holdte Tobaksplantager, som i Følge samtidiges Udtalelser bragte Gent i Flandern i Minde⁷⁰⁾. Og paa Kryds og tværs gennem det saftige Grønsvær, som dækkede Sumpene, skar vandfyldte Grøfter sig gennem Staden, bræmmede med et Væld af ravgule Ranunkler.⁷¹⁾

Hist og her grøede levende Gærder af prægtig gammel Hvidtjørn, „som har nok faa deres Lige i Landet“, og høje Linde bredte de grønne Kroner over Tagenes

røde Tegl Side om Side med Asketræer og hvide Popler. Ved Kagen midt i Byen knejsede en ærværdig Kæmpetil, et saakaldet „Vietræ“, hvis Stamme maalte 1 Alen i Gennemsnit, men maatte fældes i Midten af det 18 Aarhundrede, fordi dets Rødder underminerede et Hus.⁷³⁾

Og Gaderne selv, hvor brydsomme og ubekvemme de end maatte være for Kørende og Fodgængere, ogsaa de maa have taget sig malerisk ud med mudderfyldte Rander lagt midt i, rammende ind af et Vildnis af Ukrudt og Brændenælder. Fra hvert Hus løb en Afløbsrende, dækket af Fjæle, ud i Midtrends og førte Spildevand og Afald ud fra Gaardene.⁷³⁾ Fortovenes Brolægning var af den nødtørftigste Art, bestaaende af knortede Natursten, smaa og store i Flæng, lagt hulter til bulter mellem hinanden, og hist og her ud for de ubebyggede Grunde afløst af den nøgne Jord. — Men Naturen bredte sin Skønhed over alle disse Skavanker, hvert eneste Hus havde sin Have, fyldt med Blomster og Frugttræer, og bag Urtegaardene laa Marker med Korn og Græs tæt ind under Gaardene.⁷⁴⁾ Udlændinge og udenbys Folk, som kom hid, faldt i Forundring over denne mærkelige By, og deres Dom om den lyder næsten ens; thi trods de store Anstrengelser, trods Titler, Rang, Benaadninger og Privilegier, Regeringen havde ødslet med overfor Staden, var og blev den dog i Aarhundreder, — som en Rejsende træffende bemærkede —, „*en velfortificeret Landsby*“.⁷⁵⁾

SJETTE KAPITEL

Asylretten.

Fredericia er „et glædeligt Tilflugtssted for alle uforsigtige Huusholdere, om alle Banquerotiers ey fortiene vidtløftigere Titel“.¹)

Under Bestræbelserne for at faa Byen bebygget greb Regeringen til en Nødhjælp, som kom til at kaste en mørk Skygge over Fredericias Navn uden dog i Virkeligheden at fuldbyrde sin Hensigt, nemlig *Jus asyli*.

Denne tvivlsomme Forret knyttedes dog ikke brat og hovedkuls ind i Stadens Privilegier, nej langsomt — næsten famlende — banede den sig Vej, indtil den antog skarpere Former, og selv da maatte den stadig holdes under Kniven, fordi vilde Skud idelig og atter brød frem af dens Stamme.

1664 gav Frederik III to Hamborgere, Reimer Arends og Hans Wagner, Tilladelse til at bo og bygge i Fredericia, skærmede af 10 Aars Frihed for Kreditorernes Overhæng.²⁾ Og Aaret efter bevilgede Kongen tilmed, at *alle*, som slog sig ned i den nye Fæstning, maatte faa 5 Frihedsaar, hvori de skulde være — „*umolesteret af deris Creditorer*“ for Gæld, de havde stiftet, før de kom til Staden. Men efter denne Fristis Udløb burde de bestræbe sig for at stille Rykkerne tilfreds.³⁾

Asylretten stadfæstedes senere⁴⁾ og satte endelig Blomst i Byens store Privilegier af den 11te Marts 1682.

Naar en Mand gik fallit eller følte Gælden truende vokse over Hovedet, blev Fredericia hans sidste Tilflugt. Ankommen dér maatte han give Møde for Magistraten, lade sit Navn og sin Næring føre til Protokols og sværge Borgered; mod en aarlig Afgift paa 4 Rdr. kunde han da nyde godt af Byens Beskærmelse og faa Lod i dens mange Begunstigelser. I fulde ti Aar var han nu sikret mod at blive foruroliget af skrappe Kreditorer, frank og fri kunde han lægge Bekymringerne til Side, tage fat med friske Kræfter og søge at skabe sig en Eksistens, der ad Aare, naar Fristen udløb, kunde muliggøre en Tilfredsstillelse af de Fordringshavende. Og i al denne Tid var hans Person, hans Varer og Ejendele ukrænkelige; thi naar han drog paa Rejser, forsynedes han med et Pas til 4 Rdr., hvori Magistraten forkyndte, at han og hans stod under Beskærmelse af den kongelige Stabelstads Rettigheder.

Alene i denne mere maadeholdne Form var Asylretten mislig nok; thi det var saa sin egen Sag at drage hjemlige og fremmede *Bankerotspillere* til en nybyggeragtig By. End mere skæbnesvangert var det dog, naar den — i Privilegierne 1682 — udstraktes til ogsaa at gælde *udenrigske Manddrabere og Misgerningsmænd*, som fik Tilsagn om Fred og Frihed bag Stadens skærmende Volde.

Næppe spurgtes det derfor inden- og udenfor Grænserne, hvad den nye By havde at byde, før forgældede og forjagede Debitorer, Fallenter og Bedragere begyndte at styre deres Skridt ad Fredericia til, en Indvandring, som gav Befolkningen et eget Præg, skabte Uro og Mistillid og affødte mange sælsomme Foreteelser.

Thi Asylretten kunde — som følgende Tildragelse viser — stundom virke som et tveægget Sværd.

1683 havde en Fredericia-Borger 20 Rdr. til Gode hos en Mand i København, og da han ikke kunde faa dem, stævnedede han den Genstridige ind for Københavns Byting, der dømte ham til Betaling. Men Debitor, som rimeligvis har skyldt flere Steder, tog da en rask Beslutning, flyttede til Fredericia, erhvervede sig Asylret paa Raadstuen og vandrede derpaa — til Kreditors Ærgrelse — fri og frank om paa Stabelstadens Gader. Forgæves søgte Fredericianeren ved Retsforfølgning at faa Pengene indkrævede, Byens Privilegier lod sig ikke rokke, — og Debitor var dækket.⁵⁾

En udenbys Prokurator, Christen Pedersen, kom 1720 paa en Forretningsrejse til Fredericia, men blev ved denne passende Lejlighed taget ved Vingebenet og indsat i Arresten paa Begæring af salig Ove Pedersens Enke, hvem han skyldte nogle Penge. Men Sagføreren var ikke Sagfører for intet, meget behændigt forstod han at redde sig helskindet af Klemmen, thi da han fik den gode Idé at begære Borgerskab og faa Asylret, blev han med et Slag Situationens Herre og løsladt som Borger i Staden.⁶⁾

Byen og dens Øvrighed fastholdt nemlig til det yderste Asylretten, som var den det kosteligste Klenodie, Kronjuvelen blandt alle Stabelstadens Benaadninger, og de, som bejlede til denne Ret, kunde trygt lide paa, at Magistraten vilde gøre deres Sag til sin egen og haandhæve Privilegiernes Tilsagn til Punkt og Prikke. Kun fra Kongens Side lurede der Fare, den enevældige Monark, som havde givet Rettigheden, kunde fortolke, omforklare, beskære, ja tilmed — som Erfaring viste — bryde den uden videre.

Det var et foruroligende Memento, naar f. Eks. Asyl-

anten Abraham Suermand — i Kraft af Majestætens „*aparte Brev*“ — 1686 dømtes til at betale sin Vekselgæld til en Hamburger⁷⁾, og nogle Aar senere blev Privilegiet vitterlig krænket til Skade og Ruin for den stakkels Jøde Simon Hartvig.

Denne havde drevet en stor Forretning i Ribe, hvori bl. a. ogsaa Jægermester Brockdorff var interesseret med en god Slump Penge. Men opskræmt ved, at Jøden havde mistet nogle Skibsladninger, opsagde han pludselig sin Pengepart, og Følgen var, at Simon gik fallit og flygtede til Fredericia 1693. Her fik Jægermesteren ham stævnet for Bytinget, men Simon frifandtes som Asylant, og Sagen indankedes derfor for Raadstueretten. Imidlertid skrev Adelsmanden til København og udmalede Asylrettens Farer, hvis den ogsaa skulde omfatte slige Jøder, og foruroliget deraf greb Majestæten ind og befalede, at Jøden skulde betale. Da maatte Magistraten naturligvis bøje sig og dømme Simon, men da denne var fattig som en Kirkerotte, vidste man intet andet Raad end at sætte Stakkelen i Arrest, hvor han skulde forblive, indtil Summen var betalt, og da der intet trygt civilt Fængsel fandtes i Byen, maatte han forvares i militært, indtil han kunde overføres til København.⁸⁾

Til Fordel for en Rangsperson havde Kongen her brudt sit Ord og krænket Stadens Privilegier, noget andet var, naar han afgrænsede og fortolkede Asylrettens svævende Begreb noget skarpere, hvad Forholdene gjorde meget ønskeligt.

En til Stougaard hørende Bonde brød en Dag op fra sin Fæstegaard medtagende Rub og Stub, Korn, Kvæg og Avlsredskaber, og flygtede til Fredericia, hvor han opnaaede Borgerret trods Proprietærens Modforestillinger. Men da tog Kongen Sagen i Hænde og fastslog den 21.

Januar 1688, at Fredericia ikke maatte modtage den Slags Folk, som hemmeligt sneg sig bort fra Husbond og Gaard uden lovlig Opsigelse.⁹⁾

Og da en Kolding-Borger 1689 af Højesteret dømtes til at betale sin Gæld til Albert Ritter, men søgte at undslippe bag Stabelstadens Asyl, affødte dette en ny kongelig Bestemmelse af den 7de December samme Aar, hvori det sloges fast, at Jus asyli ikke maatte udstrækkes til de af Højesteret dømte Fallenter. „Og“ — hed det videre — „haver Magistraten sig i Øvrige herefter fra slige Formastelser imod Højesterettes Domme at entholde, og deres Respekt tilbørligen at iagttage.“

For at Regeringen for Fremtiden kunde have Øje med Magistratens Færd, blev det ved samme Lejlighed befalet, at der aarlig skulde indsendes Lister over Stadens Borgere, saa at ingen ulovlige kunde skjule sig derimellem.¹⁰⁾

Thi Asylanterne var en ganske bestemt Kategori, som i Følge en kongelig Bevilling af samme Aar — ogsaa omfattede Folk, som gik Bankerot, fordi de var ude af Stand til at indfri Veksler og fyldestgøre udstedte Forskrivninger.¹¹⁾ —

Dermed var Rammerne fæstnede om denne besynderlige Ret, som holdtes i Hævd lige til Aaret 1821, og Lysthavende kunde nu indfinde sig. Men Forudsætningen var, at Asylanten kastede Anker for 10 Aar i Staden, thi flyttede han bort forinden, blev han lovligt Bytte for Kreditorerne, og selv om han i sin Vaande atter vendte om og tyede tilbage til Fredericia, var Retten forspildt.¹²⁾

Fredericia blev paa denne Vis en Nødhavn for Skibbrudne, som havde sat alt over Styr i Skæbnens Omtumlelser, en fast Borg for Udlændinge, som — flygtende for Straffen for Mord og Ilddaad — her kunde begynde et nyt Liv. Byen var i hine Tider et Slags Amerika med

aabne Døre for hver, som vilde komme, et Nybygger-samfund, som lod Fortiden lukke sig i Taage agter ude og kun styrede fremad mod Fremtiden og dens Haab. Og de gamle Borgere i Staden, som muligvis i Førstningen saa skævt til Asylretten, vænnede sig efterhaanden dertil og forsonede sig dermed, særlig da det formelt fastsloges, at Dækningen herunder ikke kastede Skygge paa en Mands gode Navn og Rygte. En Prokurator, Svend Svendsen, opnaaede i Februar 1689 Raadmansværdigheden, og da der nogle Maaneder efter skulde pantes hos ham for Gæld, søgte han Ly bag Asylretten. Det mente Godtfolk dog var et stift Stykke, at selv en Raadmand i Staden vilde bruge dette Fif, og man protesterede. Men Kongen havde en anden Mening om Pligt og Velanstændighed, thi han lod Godtfolk vide, at fordi Svend Svendsen var Raadmand, var der intet i Vejen for, at han kunde nyde godt af Byens Privilegier.¹³⁾

Det var forøvrigt ogsaa i god Samklang med Traditionen, thi Kaspar Rollufs, der forhen som Fallent havde maattet flygte fra København, var i Aaret 1669 blevet Stadens Borgemester.¹⁴⁾

— „Denne By“ — skriver en fransk Rejsende, som 1705 gæstede Fredericia — „var under de tidligere Konger et Asyl for alskens Folk, Bankerotterere og andre af samme Kaliber. Dette havde hidlokket mange hæderlige Personager, foruden flere Jøder, men den nuværende Konge har faaet Samvittighedsnag herover og beklippet deres Rettigheder meget.“¹⁵⁾

Franskmanden maa dog have været galt underrettet, thi saa langt fra at Frederik IV beskar Asylretten, blomstrede den saare frodigt i hans Tid, selv om Regeringen holdt Øje med, at den — saavidt muligt — ikke kom vitterlige Svindlere til Gode.

1718 prøvede f. Eks. en københavnsk Købmand, Benedict Blum, paa at gøre et indbringende Kup ved at erklære sig fallit 7 Maaneder efter sin Etablering og ile til Frederits med de bedste Sager af sin Krambod „udi den Intention at ville bedrage sine Creditorer“. Men Spekulationen mislykkedes, thi da Kreditorerne tog paa Veje, blandede Kongen sig i Sagen og udstedte Forbud mod, at Blum opnaaede Beskærmelse i Stabelstaden.¹⁶⁾

I det hele taget maatte der øves skarpere Kontrol, for at Svindlere og Bedragere ikke i altfor høj Grad skulde slaa Mønt af Privilegierne og fylde Staden med Pak, og Jøderne, som i vid Udstrækning gjorde Brug af Jus asyli, vakte derfor paa Forhaand allehaande Tvivl.

Da saaledes Jøden Michael i et Forhør 1739 overbevistes om forhen at have siddet fængslet i Altona, at være rømt derfra, have ændret sit Navn fra Seligman til Michael — „og saaledes gjort sig mistænkt, at han enten udi Tyveri eller anden Misgerning haver været impliceret“, fik Magistraten Tilhold om ikke uden Skudsmaal at antage ham som Borger.¹⁷⁾

Og da en Hamborger-Jøde, Hersch Joseph Levi, som havde solgt falske Bancosedler, 1749 vandt Beskyttelse under Fredericias Asylret, gjorde Hamborgs Magistrat saa alvorlige Forestillinger, at Kongen befalede, at Synderen skulde gribes og udleveres. Forgæves skreg Jøden op og paastod at være en almindelig Bankerotterer, det hjalp ham ikke, og kun Døden, som overraskede ham i Fængselet, befriede ham fra at blive overgivet Retfærdigheden i sin Hjemstavn.¹⁸⁾

Af og til saa man det lidet opbyggelige Skuespil, at en Skyldner Hak i Hæl forfulgt af en glubende Kreditor jagede Kapløb ad Fredericia til; thi Tiden var kostbar, og naaede den flygtende Debitor Forspring, saa at han

kom først og i Hast fik Formaliteterne i Orden, kunde han smilende og veltilfreds, lunt dækket af Asylrettens Vinger, byde Forfølgeren Velkommen, naar denne i stak-aandet Fart rullede ind gennem Stadens Porte.

For Magistraten var det derfor en svar Fristelse, naar en jaget Skyldner hæsbælende stormede op paa Raadstuen for hurtigst muligt at faa Borgerskabet i Orden, ikke at slaa Mønt af Situationen, og Gang paa Gang bukkede Raadmændene da ogsaa under for deres menneskelige Skrøbelighed og flaaede Asylanten, som i sin Knibe ikke turde gøre Modstand.

Mange grove Misbrug kom saaledes for Dagen, da Kongen 1740 lod nedsætte en Inkvisitions-Kommission for at undersøge Stadens Forhold.

„Schäts-Jøden“ Elkan fra Rensborg havde haft det Uheld, at hans Tjener David Samuel Jøde gjorde sig usynlig med Varer for over 1000 Mark Lybsk. Den Bestjaalne brød straks op og satte efter den flygtende, hele Sønderjylland igennem gik den vilde Jagt, men David Samuel kom først indenfor Fæstningens Volde og naaede at tage Borgerskab, skønt Elkan fulgte ham „paa fersk Fod“. Byens Fædre havde dog mærket, fra hvad Kant Vinden blæste, og benyttet sig af Lejligheden til at presse 20 Rdr. ud af David Samuel i Stedet for de lovhjemlede 4. Men til Gengæld holdt de Haanden over ham trods Elkans Forestillinger og hævdede, at det ikke var deres Sag at undersøge, hvorledes Asylanterne vare komne til de Effekter, de bragte med.

Asylanten Abestee maatte for at faa Beskærmelse punge ud med 8 Specie Dukater, Penge til Byskriveren og de Fattige, ialt 22—23 Rdr. og desuden den lovmæssige Afgift paa 4 Rdr., og Thomas Hansen købte 1736 Asylret for 22 Rdr. til Magistraten og 1 Specie Dukat til Byskri-

veren. Daniel Trompt slap dog med ialt 17 og I. Christoffersen med 20 Rdr., hvorimod „den jødiske Nation“ klagende indberettede, at Seligman Meier havde maattet give 30 Rdr. En anden Trosfælle fandt sig brøsthølden over, at Magistraten, da en af hans Debitorer Raphael Abraham Cohn under falsk Navn tog Asyl i Staden, stillede ham under sin Beskyttelse, til han en skøn Dag atter forsvandt og lod den bedrøvede Kreditor i Stikken.

Byens Øvrighed havde unægtelig forstaaet at omsætte denne Paragraf af Privilegierne i klingende Mønt, men nu slog Regnskabets Time og det nyttede ikke, at Magistraten forsvarede sig med, at denne Ekstrabetaling var et hævdvunden Vederlag for ekstraordinære Raadstuemøder, kun „en frivillig given og uaftvungen Discretion“; thi Kongen godkendte ikke denne Fortolkning, og Stadens Øvrighed fik sig en streng Formaning om at efterleve Privilegiernes Bestemmelse og ikke mere lade Folk som de to ovennævnte Jøder nyde godt af Jus asyli.¹⁹⁾ —

Trods alt var de asylsøgendes Tal ikke særlig stort, i ældre Tider højst 1 om Aaret, men desuagtet var denne Ret — relativ set — et godt Trækplaster, thi mange, som i Kraft af den valgte at slaa sig ned i Fredericia, nøjedes med almindeligt Borgerskab indtil videre. Det var baade billigere og nemmere, og vilde Ulykken saa, at en Kreditor uventet dukkede frem som et Spøgelse i Synskredsen, var det jo tidsnok da at søge Beskyttelsen. Ved dette Fif sparede Nybyggerne ikke alene at svare den aarlige Afgift til ingen Nytte, men havde ogsaa den Fordel at kunne reservere sig de 10 Frihedsaar til det Øjeblik, der var Fare paa Færde. Eksempler herpaa fattes ikke, og uden Tvivl er mange, som paa Grund af Asylretten flygtede til Frederits, helt slupne fri for nogensinde at gøre Brug deraf. Kreditorerne saa jo i magtesløs Græmmelse og

Vrede hen mod den unge Stad, hvis Volde dækkede Skyldnerne, og gjorde i vanligt Fald ingen Indsigelser i Bevidstheden om, hvor lidet det i Reglen kunde frugte.

Naar Asylanten derimod var paa Rejse, kunde det ske, at han et eller andet Sted blev taget i Vingen og sat bag Laas og Lukke paa Kreditorernes Anstiftelse. Det var rigtignok ulovligt, thi det Pas fra Fredericias Magistrat, Asylanten havde erhvervet sig, gav ham og hans Effekter frit Lejde, men desuagtet hændte det fra Tid til anden, at Skyldneren blev grebet.

1708 drog Frederits-Jøden Abraham Jacobsen Levi paa Rejse til sin fædrene Stad Hamborg, men blev undervejs standset „ud af en Person, navnlig Isach Salomon Jude, boende udi Altona,“ og med Tilladelse af Øvrigheden i denne By puttet i Arrest. For „saadan voldsom Tvang“ maatte Abraham til sin Ærgrelse tilmed betale sin Forplejning med 2 Mark dansk i Døgnet, og sluttelig blev han — for atter at komme paa fri Fod — tvungen „med Gewalt“ til at udstede en Veksel i Stedet for en „gammel, uduelig Veksel foruden Dato 1685 udgifven,“ lydende paa 83 Rdr. 2 Mark. Og samtidig plyndrede Kreditor „udi hans Gewalt“ den stakkels Abraham for „en Dimants Ring“. Pillet og plukket, „højligens forarsaget“ til at føre Klage over slig Medfart, kom Jøden tilbage til Fredericia, hvor han strax lod indføre i Pantebogen, at han aldrig agtede at betale den aftungne Veksel, men erklærede den for død og magtesløs at være.²⁰⁾

Lige saa uheldig var Asylanten N. Høst, som 1725 blev stoppet i Skien i Norge og sat i Arrest. I sin Vaande klagede han til Fredericias Magistrat over dette Overgreb, og Stabelstadens Øvrighed tog sig ogsaa straks af Sagen og gjorde Forestillinger, men forgæves, den Skien-Borgemester brød sig ikke derom og lod Høst blive i Hullet.

Denne henvendte sig da til Byens Raadmænd om Bistand, og disse, som havde et Horn i Siden paa Borgemesteren og gerne undte ham „en liden Klap“, skrev derfor til Kongen. Da Fredericia-Magistraten rimeligvis ogsaa har sat Himmel og Jord i Bevægelse for at faa Høst frigiven, er den fængslede Asylant vel atter hurtigt kommen paa fri Fod.²¹⁾

— Kaster man nu et Blik paa Asylrettens Følger for Staden, kunde det i første Øjekast synes, at den var et Fejlgreb i Bund og Grund, da Asylanternes Tal var og stadig vedblev at være forholdsvis begrænset. Ikke desmindre har den uden Tvivl — til en vis Grad — svaret til sin Hensigt: at hidlokke Nybyggere. Thi som foran nævnt slog mange sig indtil videre til Taals med almindelig Borgerret; saa længe Solen skinnede, kunde Godtfolk sidde i Mag udenfor Døren, rede til straks at smutte ind, hvis en Byge brød løs.

Set fra dette Synspunkt bliver det forstaaeligt, at de Indflyttere, som kom langvejs fra, fra Italien, Brabant, Frankrig og Tysklands sydligste Egne, næsten slet ikke bejlede til Asylretten.

Men denne satte dog sit uudslettelige Præg paa Byen, et Brændemærke i fremmede Folks Øjne, og for Borgerne selv avlede den — i det mindste i Førstningen — Sladder, Mistanke, Kiv og Splid. Og lokkede den end Mennesker til, skræmte den paa den anden Side hæderlige Folk fra at sætte Bo Dør om Dør med alskens sammenskrabet Pak.

Hvad var det nemlig for Mennesker, som kom fra fjerne Lande til denne fattige By, der kun var et blegt Afbillede af de Drømme, som havde skabt den? Hvad lokkede dem hid, ukendte med Sprog og Forhold? Var det Lykke-riddere, Folk, som vilde bryde sig nye Baner under nye

Vilkaar, eller var det Mordere og Misgerningsmænd, som flygtede for Retfærdighedens Arm?

Man skævede til hver ny, som kom til Byen, thi hver var en Gaade, Sladderen listede om i Krogene, og af Uvishedens vigende Grund groede Mistænksomhed frem i al sin Fylde.

1664 laa to Glarmestre i Fejde, idet den ene, Jørgen Krøger, sagde om den anden, Christoffer Lucassen Sado, at hans Navn „var paa Kagen til Stettin opslagen.“ Ja, Mester Jørgen var endog med dragen „Degen“ trængt ind i Sados Hus, hvor han lod Ord falde om, at dennes ene Øre sad fastnaglet paa Stettiner-Galgen. Under den følgende Proces kunde Mester Jørgens Svend bevidne, at han i Stettin havde hørt Tale om en vis Christoffer Sado, som bar en Skramme over „Kindbacken“ og var Glarmester, men forgæves havde søgt at faa Indpas i Lavet. Denne Sado blev senere Soldat, men deserterede, og af den Grund prangede hans Navn nu paa Galgen i Stettin blandt dennes øvrige Tilgodehavende. Men om Glarmester Sado i Frederits var identisk med Galgekandidaten Sado, kunde ikke opklares tilfulde.²²⁾

Ved en BARNEDAAB 3. Juledag 1700 lod Maren Kop-sætters forblommede Ord falde om, at Peder Andersens Kone skulde tage sig i Vare for Bysvenden af Kolding. Harmfuld stemplede Andersens Kone derfor Maren Kop-sætters som Æreskænder, til hun beviste den Snak, men Maren blev ved sit og kroede sig over, at ingen af hendes Familie var hverken hængt eller brændt. Disse „blame-riske Ord“ affødte selvfølgelig Proces, og begge de mund-rape Kvinder maatte hver bøde 2 Rdr. til den tyske Kirke.²³⁾

Under et stort Skænderi i Synagogen 1719 skreg Nathan Isach til Valentin Marcus: „Du vil vel ikke gøre,

som Du vilde have gjort i Hamborg, og stikke mig ihjel med en Kniv“²⁴), og lignende Oprin gentoges ofte som typiske Udslag af Borgernes indbyrdes Mistillid.

Den Mængde Bærme og Udskud, som ret naturligt først og fremmest følte sig tiltrukne af Fredericia, gjorde det forstaaeligt, at Kernen i Borgerskabet nærrede Uvilje mod de fremmede, hvis Fortid var som en lukket Bog. Men ikke alle Asylanter kunde skæres over én Kam, thi ved Siden af vitterlige Svindlere søgte ogsaa Folk, som Ulykken havde bragt i Gæld og Bankerot, at faa Del i Beskyttelsen, i den hæderlige Tanke at bruge Frihedsaarene til at skaffe Midler til Dækning af Gælden. Og frigjorde en Mand sig for sine Forpligtelser, opgav han med det samme at gøre videre Brug af Asylretten.

28. Juli 1757 hedder det: „fremkom Monsieur Overbech, som forhen d. 31. Jan. næstafvigte Aar 1756 her har vundet Borgerskab og tillige Jus asyli, men nu deklarerede, at han ej havde slig Schutz nødvendig, men opsagde sit Jus Asylum og alene herefter ansees for en denne Stads Borger.“²⁵)

Ja selv Personer af Byrd og Rang maatte, naar deres Pengesager kom i bundløs Urede, prise sig lykkelige over at faa Pusterum for Rykkerne i Fredericia. 1734 gav Majestæten saaledes Justitsraad Jørgen Rosenkrans Tilladelse til at drage til Stabelstaden og nyde godt af Asylretten dér.²⁶)

Men det som gav Jus asyli sit Stempel, var dog særlig uvederhæftige Folk, Svindlere og Fallenter af Fag, ikke at tale om de gaadefulde Udlændinge, om hvis Levned og Fortid man intet vidste. Staden kom derved til at staa i et uheldigt Lys blandt Landets øvrige Byer, hvor man bad *Gud bevare sig fra at rejse til Frederits.*²⁷)

Hvad nyttede det saa, at Byen formelt hørte til Rigets

fornemste, en kongelig Stabelstad og Fæstning, udmærket af Kongen med en særlig pyntelig Forfatning med Præsident i Spidsen og en imponerende Række Benaadninger, — naar den dog til syvende og sidst brændmærkedes med Foragt og ilde Omdømme.

Paa dette Punkt var Byens Øvrighed derfor særlig ømskindet, og da en Borger 1702 klagede over at være mishandlet af Soldater, som oven i Købet havde „umanérligen og uforsvarligen skældet den danske Nation for danske Hunde og Hundsvotter, Grøtzkopper og i Særdelighed Borgerskabet her i Byen for *Banquerot-, ja dobbelt Banquerotspiller*, med mere usikkelige Handteringer, hvilket alt med mange smukke Borgere og Godtfolk kan blive bevist“ —, krævede Magistraten alvorligt Soldaterne straffede for Overfald, *Majestætsfornærmelse* og uforsvarlig Tale mod Borgerskabet.²⁸⁾ —

I Løbet af det 18de Aarhundrede gjordes der i stigende Grad Brug af Asylretten, den gamle Uvilje mod denne mindskedes, og Fod for Fod banedes der efterhaanden Vej for en ny Opfattelse.

Godtfolk i Byen vænnede sig til Asylanterne, betragtede dem som Ligemænd og Medborgere og ophørte med at blande sig i deres Sager. Kampen for Tilværelsen, Haabet om Fastholdelse og Virkeliggørelse af Privilegierne, saa at de kom til at fuldbyrde deres Maal: at skabe en betydelig, blomstrende Stad, alt dette pressede Borgerskabets brogede Elementer sammen, saa de urokkeligt stod sammen — Skulder mod Skulder — hævðende Byens Ret.

Lad saa være at der skumledes lidt i Krogene, i det hele og store voksede der ud af det daglige Samvær med Asylanterne et frigiort Syn, som vurderede Medborgerne efter det Værd, de for Tiden repræsenterede. Her kunde

Folk leve efter deres eget Hovede og indrette sig, som de vilde, uden at nogen blandede sig deri, og Klike- og Familiekoterier kendtes ikke.²⁹⁾

Denne Omlejrning af Tankegangen afmærkes ret ejendommeligt ved et *Skældsords* Opdukken, Blomstring og sporløse Forsvinden. 1665 samtidig med de første Tilløb til Asylretten viser „Banqueroterer“ sig paa Krigsskuepladsen, og i Frederik III's og Christian V's Tid kom denne Titel højt paa Mode, naar Borgerne æreskændede hinanden. Men allerede i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede spores det tydeligt, at Skældsordet var ved at miste Tænderne, langt skrappere Lud skulde til; thi med Falenternes voksende Tal mildnedes denne Betegnelse, og lidt efter lidt forsvinder den helt, fordunklet af Modeudtryk som „Canalje“ og „Hundsvot“.³⁰⁾

Byens Øvrighed, som aldrig havde haft noget at indvende mod Asylretten, begyndte efterhaanden ogsaa at fæste stærkere Lid til dens Evne til at drage Udlændinge til Stabelstaden, og 1717 udvirkede Præsident Duche hos Kongen, at Fredericias Privilegier — først og fremmest Jus asyli — oversattes paa Tysk og spredtes ude i Evropa som lokkende Mading.³¹⁾

Ikke faa fremmede bed paa Krogen og vandrede hid, Asylanternes Tal var i jævn Stigen, og af de 171 Personer, som 1753—62 tog Borgerskab i Byen, var der ikke mindre end 21, som bejlede til Beskyttelsen.³²⁾

SYVENDE KAPITEL

Befolkningen og dens Præg.

„Som Indvaanerne ere en Samling af adskillige Nationer, Religioner og Gemytter, saa kan der ikke andet end findes nogle misundelige og fortredne iblandt, men da endel af dem har tient ved det militære og følgelig ere vant til Ave, kan og maae de holdes inden deres Grænser.“¹⁾

Der var en levende Uro i Fredericias Befolkning, en idelig Flakken frem og tilbage, Borgerskab toges og opsagdes atter kort efter, Folk søgte til Byen uden at blive Borgere, prøvede Forholdene og forsvandt paany. De kom jo langvejs fra, mange af Indflytterne, Flyvelysten sad endnu i Vingerne, og snart lettede de igen.

Ja ikke faa slog sig uden videre ned og nød i Ro og Mag Byens Fordele uden at søge Borgerskab, saa at Øvrigheden maatte bruge Tvang. 1690 blev saaledes en Del genstridige, hvoriblandt Morell Baptist, stævnedes paa Raadstuen.²⁾

Naar fremmede, lokkede af Læsning om Byens straalende Privilegier, brød op fra Hjemstavnen og styrede Kursen ad Fredericia til, fandt de jo ogsaa et Billed, som stod i skarp Modsætning til det, de havde udmalet i deres

Fantasi, og det vækker ikke Undren, om en og anden skuffet vendte den Ryggen med det samme.

Størsteparten blev dog og tog Kaarene, som de faldt, og Fredericia fik derved en Særstilling blandt alle Danmarks Byer, idet ingen anden formaaede at opvise saa kosmopolitisk sammensat et Borgerskab som Asylrettens Stad.

Langvejsfra drog Nybyggere og Æventyrere hid, mest fra Hansestæderne og Tysklands nærmere Egne, men ogsaa fra Holland, Belgien, Frankrig og Italien.

Fra sidstnævnte Land flyttede adskillige Købmænd til Stabelstaden og kom, takket være deres Forretningssnille, snart til at spille en vis Rolle i Byen. Giovanni Battista Vita eller „Johan Baptist“, som han her kaldtes i en snæver Vending, var Borger i Staden 1702—18, hvorpaa han nedsatte sig som Vinhandler i København.³⁾ I Aaret 1715 tog Dominico Bianco „født udi Como i Fyrstendømmet Meyland“, Borgerskab, vandt ved sin Handel et berømt Navn i hele Landet og blev tilligemed sin Slægt den katolske Kirkes trofaste Støtte.⁴⁾ Jeronimus Valente fra Lenno (1719) og Baltzer Camerario fra Milano (1721) drev ligeledes Købmandskab, men andre af deres Landsmænd, f. Eks. Nicolais Leverin fra „Ornavasøe i Italien“ (1710), Gaetane Collette (1761) og Frantz de Loro (1762), vare Kandestøbere, Ambrosio Mazuchi (1762) Barometermager og Dominico Genoque (1755) Asylant.

Alle disse vælske Indvandrere sluttede sig naturligvis til den katolske Menighed, og dette gjaldt i ikke mindre Grad de tyske Nybyggere fra Rhinegnene, der — som Johan Krauth fra Jülich (1703) og Wedrich Boshammer fra Aachen — tjente deres Brød som Naalemagere.

Ligeledes udgjorde Keddelførersamfundets Medlemmer den katolske Kirkes ivrige Tilhængere, og ikke faa af

disse nederlandske Handelsmænd tog Bopæl i Stabelstaden. 1705 kom Diderich Fransen, 1712 Mathias Hindrichsen, Hendrich Diderichs, Antoni Hendrichsen, Peter Hendrichsen, Claus Petersen, Andreas Adrian og Adrian Dillis, og muligvis har ogsaa Antonius Vinandi fra Brabant 1697 og Sivert Abraham 1704, født „i Brabant udi Nye Verden“, tilhørt samme Selskab.

En særlig Gruppe Indvandrere udgjordes af Humleførere fra Holsten og Nedersachsen, Folk som Claus Siverts, „Hommelfører af Ifwenhogen“ i Lüneborg, 1692, Hans Krüger sammestedsfra 1696 og Hendrich Gertchen fra Lybæk 1696. Denne sidste lovede tilmed aarlig at betale 8 Rdr., saa længe han nød godt af Borgerskabet, men fortrød det allerede Aaret efter og forsvandt atter.

Det er dog naturligvis kun en mindre Del af de nye Borgere, som saaledes kan fordeles i visse geografisk-faglige Grupper, Hovedparten var Godtfolk i spredt Fægtning, Skrabsammen af alle mulige Erhverv og fra alle mulige Egne.

Særlig levende var Tilstrømningen fra Tyskland, f. Eks. Købmand Peter Wichmann fra Lybæk 1676, Skrædder Joh. Pedersen Cleuer 1678, Skipper Peter Jansen fra Hamborg 1680, Chr. König fra Dresden 1684, Willum Baurichter fra Münster 1685, Hendrich Soetholtz fra Westphalen 1690, Andreas Rem fra Altenborg i Preussen 1691, Christoffer Winckelmann fra Brandenburg 1691, Skomagersvend Christoffer Kreng fra Lybæk 1696, Joh. Christoffer Höphner af Landte Lüneborg 1698, Tobaksplantør Nicolaj Köhler 1701, Hans Jørgen Hartman fra Bayern 1701, Hans Michelsen fra Altona 1705, Joh. Andreas Leyring fra Sachsen 1706, Conradt Folmer fra Hessen 1707, Joh. Schröder, Smed, fra Mechlenborg 1708, Snedker Michel Printz fra gammel Stettin, Knapmager Nicolaj

Aarent fra Lybæk 1711, Sværdfejer Povl Andreassen fra Hamborg 1712, Snedker Jørgen Jacob Reimer fra Hamborg 1713, Bartskeer-Mester Chr. Peter von Groeningen fra Rygen 1713, Herman Caltof fra Münster 1714, Skrædder Hans Jørgen Hendrich fra Schlesien 1714, Thomas Baltzar Eylert fra Lüneborg 1716, Sadelmager Daniel Schöنة fra Zweibrücken 1717, Antoni Køhns fra Hamborg 1718, Købmændene Bendix Blum fra Westphalen 1718, Gotfried Dankwart fra Rostock 1718, hvilke sidste begge som Asylanter kom hertil fra København, Købmand Baltzer Schwartz fra „Terolien“ 1719, Joh. Christofer Wick fra Preussen 1722, Friederich Chr. Tumbler fra Jena 1724 — og saa fremdeles.⁵⁾

Og denne Indvandring fra Tyskland var af meget gammel Dato, idet en Del aftakket Militær, Brandenborgere og tidligere kurfyrstelige Soldater, havde taget Del i Fæstningsværkernes Genrejsning, vundet Borgerskab og faaet Jord udlagt til Tobaksavl, dannende en lille tysk Stamkoloni i Byen.⁶⁾

Fra Nederlandene kom f. Eks. Poulus Pelt, Købmand fra Amsterdam 1676, Andreas Piper fra Over-Yssel 1707 og Valloneren Jakob du Mont (dy munt) 1677. Af franske Navne forekommer Carl le Roy, hvis Indehaver straks blev puttet i Hullet ved sin Ankomst 1705, Marcus de France (eller „Fransos“) 1675, Samuel Poli 1687, Hans Thibi fra Champagne 1688, Jean Jacques Sanssoucie 1696 og Honoré Bonnevie fra Provence 1719, og hertil kom endelig i de følgende Aar den store reformerte Indvandring, hvormed der vil blive Tale i det følgende.⁷⁾

Ogsaa Norge og Sverige ydede deres Kontingent til Befolkningen af denne mærkelige By, men Hovedmassen kom naturligvis fra Danmarks egne Landsdele, ikke mindst Fredericias egen Omegn, hvormed Slægtnavne som Erritsø,

Trelde, Hyby, Vejlbj, Igum, Ullerup, Stenderup og Tavlov noksom bærer Vidne.

Slægter som Bull, Pagh, Gade, Melsing, Finger og Lund indplantedes allerede i gammel Tid og forgrenede sig i det følgende Aarhundrede.⁸⁾ —

Denne Tilstrømning satte Byen i en forbavsende hurtig Fremvækst. 1660 havde den henligget øde, ruineret og ubefolket, og 12 Aar senere 1672 talte den allerede 1,591 Sjæle.⁹⁾ Efter de store Privilegier 1682 steg Tilgangen yderligere, alene paa 1 Dag — 18 August samme Aar — tog ikke mindre end 18 Mand Borgerskab, og i Aarene 1684—91 forøgedes Borgernes Antal med 89.¹⁰⁾

De Reformertes Ankomst 1720—21 bragte ny Tilvækst, men derpaa indtraadte der en død Tid for Byen, og 1769 var Indbyggertallet ikke naaet højere end 2,528¹¹⁾, et Tal som ganske vist gjorde Fredericia til en af Landets folkerigeste, men dog synes magert i Forhold til det stærke Tilløb, hvormed Byen skabtes.

— Fredericias Borgerskab var saaledes sammensat af højst ulige Elementer, dybt skilt indbyrdes ved Afstamning, Sprog og Religion; Jøder, Katoliker, Reformerte og Lutheraner, Folk af alskens Nationalitet, hæderlige, flittige Folk og Svindlere, Æventyrere og Fallenter, alle pressede sammen paa denne Plet Jord, skærmede af de samme Privilegier.

En iøjnefaldende Svaghed var dermed skabt, og samtidig antog Befolkningen et højst mærkeligt Præg; thi Stabelstaden var som en boblende Gryde, hvor alskens Elementer, gode og slette i Flæng, forgæves søgte at smelte sammen.

Sælsom broget har Byen været, fyldt af fremmedartede Fysiognomier, et Babel, hvor alle Tungemaal lød i blandedet Forvirring mellem hinanden. Des mere beundrings-

værdig er den haardnakkede Kraft, hvormed Landets eget Maal forstod at holde Stand og hævde Herredømmet, thi til Tider var det truet, særlig af Tysken, et Sprog, som, talt af en stor Del af Garnisonen, prædiket i Byens ene Sognekirke og opfrisket ved den stærke Tilgang af Jøder og tyske Indvandrere, efterhaanden bredte sig stærkt. Den bekendte Erik Pontoppidan lærte i sin Barndom her i Byen Tysk, thi 1709—10 var Fæstningen fyldt med Militær og dette Sprog „hørtes daglig i hvert Hus“. ¹²⁾

Følgen var, at en Mængde hæslige tyske Ord aad sig ind i vort Modersmaal, groede frem som Ukrudt og stjal Liv og Næring fra gode gamle, hjemmefødte Ord. Retsprotokoller og Aktstykker bærer i sørgelig Grad Præg af denne Udvikling, der følgende Modens Svingning længere hen i det 18de Aarhundrede slog over i Forkærlighed for Fransk.

Men trods dette beholdt de danske Borgere Overhaand, og 1722 kunde tysk Sognepræst hævde, at — med Undtagelse af Garnisonen — fandtes der „moxen ingen“, som ikke forstod Dansk. ¹³⁾ Øvrigheden gjorde ogsaa sit bedste for at holde fremmede Sprog ude af Protokollerne, kun sjældent findes Skøde- og Pantebreve paa Tysk, og da Hans Stolzener 1679 vilde forelægge Retten et tysk Indlæg, fik han Ordre om at lade det oversætte paa Dansk, skønt flere af Magistraten vare fødte Tyskere. ¹⁴⁾

— At den Tilførsel, Asylretten skaffede Byen, indebar store Farer for Nybyggersamfundet, er forstaaeligt, thi de uheldigste Elementer arbejdede sig stærkest frem paa Overfladen og fremkaldte meget mislige Tilstande.

Fredericia blev en usolid By, thi uden rige økonomiske Erhvervskilder var den ude af Stand til at bringe de indflyttede Fallenter paa Fode. Disse maatte følgelig kæmpe

deres Kamp videre og havnede atter — trods Fristed og Asyl — i en ny Bankerot. Saaledes gik det f. Eks. Jøden Nathan Moses fra Ribe. I denne By havde han kæmpet haardt for at holde sig oven Vande, i Aarhus var han bleven grebet med 2 Kasser Tobak, hvorpaa han havde „en Toldseddel paa Jøde-Dansk, af egen Fabrik“, og 1693 nødtes han til som Asylant at tage Bopæl i Fredericia. Ti Aar efter, just som Frihedsaarene udløb, døde han, og der var Konkurs i Boet, hvor selveste Majestæten led et Smæk.¹⁵⁾

Baade Raadmænd og Borgemestre spillede Bankerot, ikke at tale om de mange Købmænd, som stred en fortvivlet Kamp imod Skæbnen.

Og hertil kom den almindelige Mangel paa Respekt for Lov og Ejendomsret, som de ormstukne Elementer indpodede i Borgerskabet, og som slog godt an. Smugleri, Hæleri, Accisesvindel og Underslæb af forskellig Art bredte sig som Skimmel og fylder hundredevis af Sider i Retsbøgerne, og set i Lys af den overvældende Mængde Tyverier, som gik i Svang, turde det nærmest regnes for et Under, at Staden ikke helt druknede i Anarki og Lovløshed. Thi Tyveri er til enhver Tid og under alle Forhold en af de allerfarligste Forbrydelser — social set — og dobbelt farlig i et nyopvoksende, skrøbeligt Samfund.

Allerede det første Frederiksodde havde lidt haardt under denne Svøbe, og Demoralisationen, som fulgte i Krigens Kølvand, forværrede Ondet yderligere; thi man stjal alt, hvad stjæles kunde, intet var helligt eller sikkert, og naar Rapserierne i Reglen kun gjaldt mindre Sager, var det vel nærmest, fordi Ejermændene holdt Værdierne under Laas og Lukke, om de da over Hovedet havde nogle.

Da man „efter Fiendernes Ruin“ var i Færd med at

genrejse Byen, lød der Klager over, at de, som vilde bygge, mistede Sten og Tømmer for Tyvehaand.¹⁶⁾ Og kun lidet hjalp det, at Kongen 1687 anordnede en Borgervagt paa 16 Mand „til Ildebrand, Tyveri, Klammeri og anden Skade og Uskikelihood at forekomme“¹⁷⁾; thi to Aar senere maatte man bede Kommandanten lade Soldater patrouillere i Gaderne ved Nat for at hæmme Tyveriet, der blomstrede saa frodigt, at selv Godtfolks Døre og Vinduer løftedes af og bortførtes af Langfingre.¹⁸⁾

Forgæves, Tyvelysterne sad Synderne i Blodet, og stadig forsvandt Plankeværker og Vinduesskodder sporløst i Nattens Mulm og Mørke.

At Soldaterne med Kvindfolk og Børn førte an i disse utallige Rapserier, er uden al Tvivl, og mod dem vendte Borgernes Harmе sig ogsaa stærkest, men ene om disse Bedrifter var de ikke, da de trofast bistodes af Stadens løse Fugle og slette Elementer, selvom den Sergeant tog Munden rigelig fuld, der 1665 skældte — „Borgerskabet og alle Indvaanere, saa mange her boer, for Skælmе og Tyve“.¹⁹⁾

Ja, om det saa er i Fæstningens militære Regnskaber, kan man træffe en særlig Udgiftsrubrik med den mismodige Overskrift: „*Bortstaalen*“,²⁰⁾ — og Gerningsmændene blev saa at sige aldrig paagrebne.

Af og til kunde det dog hænde, f. Eks. 1674, da tørstige Soldater brød ind i Byfogedens Kælder, „som kongelig Majestæts Magasin-Øl laa udi“, og tappede saa lystigt løs, at man kunde vade i Øl til Knæene.²¹⁾ Eller 1708 da Magistraten indstændigt bad Kommandanten om eksemplarer til at straffe en langfingret Soldat og hans Kone, — „paa det Tyveriet engang, som fast daglig maa høres at gaa i Svang, kunde forekommes at ophøre“.²²⁾

Atter og atter lød det fra Tinge og Prædikestol, at

Borgerskabet ikke maatte købe noget af Militæret, da man næsten med Vished kunde gaa ud fra, at det faldte var Tyvekoster.²³⁾ Det voldte særlig Jøderne Kval og Sjælepine at sige Nej, naar en Soldat præsenterede dem et eller andet Tyvegods, og Gang paa Gang kom de derfor i Fortræd. 1681 ramte Retfærdighedens Arm saaledes Brødrene Abraham og Moses Jakobsen, som havde afkøbt en Soldat en Sølvallerken, efter først for-gæves at have gjort Forsøg paa at bilde ham ind, at den var af Tin; thi uheldigvis kom det for Dagen, at Genstanden var Greven af Vedelsborgs „af hans højgrevelige Naades Fadebur bortstaalen“.²⁴⁾

Men alle Trusler og Formaninger prellede af, og Usikkerheden vedblev. Da Trinitatis Kirke istandsattes 1698, blev „forkommit og bortstaalen tvende Øltønder“, Fattiggæssens plyndredes af „et tyvagtigt Menneske“, og naar Storm og Sø splintrede Skibbroen, styrtede Godtfolk til som Gribbe og rapsede Tømmeret bort.²⁵⁾

Man huggede løs i Skov og Krat uden Forlov, høstede ind paa Naboens Mark og lod Kvæg gaa paa Andenmands Græsning, man snød ved Mølleaccise, og Smugleriet trivedes frodigt, rundt omkring giver denne bristende Sans for Lov og Ejendomsret sig typiske Udslag.

Og der var ingen Bedring at spore. Endnu 1722 jamrede Byens Fædre over de mange Tyverier, som „fast daglig eller hver Nat“ fandt Sted, „saa at ingen af Frygt for Tyvens Haand vel sikker eller rolig kan sove“²⁶⁾, og hele Perioden ud lød Klagerne lige stærke. „Af offentlige Laster har ingen gaet stærkere i Svang her end Tyveri, da ikke engang Plankeværket om Kirkegaarden har kunnet blive staaende for Tyve“, siger Wilse, og han anbefaler et særlig konstrueret Plankeværk, kronet af en

ugæstmild Rand af Torne og Ris, som vel egnet til at værne Hus og Have mod Indbrud.²⁷⁾

Fæstningsværkerne og Vejene var tomme og træløse, thi hvad nyttede det at plante, naar Tyve atter lagde det øde, og det eneste Træ, som groede paa Volden, det „hug en Tyvehaand af“ en skøn Nat „for at gøre en Kakkelovn engang varm dermed“.²⁸⁾

Byen havde gode Betingelser for Biavl, men Langfingre stjal Honning og Kuber og betog Godtfolk Lysten²⁹⁾, og man forstaaer, hvor dybe Rødder Ondet havde, naar oven i Købet Vægterne gik om og rapsede i Nattens Ensomhed³⁰⁾, og Galgefugle forgreb sig paa selve Retfærdighedens Tempel, saa at Kæmneren 1742 paa ny maatte opsætte — „det ved Raadhuset bortstaaene Plankeværk“.³¹⁾

Ved Siden af Tyvelysterne led Borgerskabet stærkt under en bugnende Mængde Processer, som stjal al Saft og Kraft af By og Befolkning og førtes med indædt Forbitrelse. Stadens særegne Ejendomsforhold vakte let Retstrætter, og rovgriske, forhutlede Sagførere blæste til Ilden og hidsede Folk i hinandens Haar for selv at kunne holde Forretningen ved Magt. Thi Datidens Prokuratorer var rene Blodigler, Vinkelskrivere og Krogjurister, som nød et Lavmaal af Agtelse. I Horsens var en Sagfører tillige Skrædder, Konsumtionsforpagter og Købmand, og Aarhus havde 1720 to Prokuratorer, hvoraf den ene var en fattig Kandestøber, den anden en forhutlet Student.³²⁾

En By som Fredericia blev naturligvis snart rig paa den Slags Vinkelskrivere³³⁾, og selv de edsvorne Sagførere var ikke stort bedre bevendte. Svend Svendsen var paa samme Tid Asylant, Raadmand og Prokurator, men satte Raadmandsværdigheden over Styr og døde konkurs, skønt han havde brugt alle Kneb for at holde Forretningen gaende og ikke undset sig for i én og samme

Sag at skrive baade for og imod, ja tilmed — som Medlem af Magistraten — fælde Dom deri.³⁴⁾ Prokurator Peder Smollerup, som havde været Aktor i Sagen mod Latinskoleeleven, som 1732 forskrev sig til Satan, døde forarmet og begroves i de fattiges Jord³⁵⁾, men mest forhadet af Godtfolk var dog Chr. Møller. I Juli 1723 fremtræn en Del Borgere paa Raadstuen med „deris Klagemaal over Christen Pedersen Møllers i mange Maader utidige Ophidsninger til Proces og Uenighed, særdeles deres Klage, hvor hardt han er imod Forlig efter Loven til Borgernes Ruin og Armod.“ Men Magistraten holdt Haand over Sagføreren, Hattemager Peter Thiel, som havde brugt Mund overfor Møller, fik sig en Mulkt paa 4 Rdr. „for hans i Fuldskab uforstandig Udsigende og Tale“, og han havde kun den Trøst, at ogsaa Prokuratøren, som havde smældet Bytingets Dom, maatte bøde 2 Rdr.³⁶⁾

Men Aaret efter nød Borgerne den Triumf at se Møller grundigt afklapset, da han „i honet Selskab“ med megen Sværgeren og Banden beskyldte Godtfolk for ved sidste Prædiken i Trinitatis Kirke at have stjaalet hans Kaarde, samt tituleret alle, som da var paa Orgelværket, som „Skælme, Kirketyve, Lommetyve og Kirkeranere.“³⁷⁾

Jaget i Ilden af slige Sagførere laa Byens Borgere fra den højeste til den laveste i Klammeri og Proces, ofte om rene Bagateller; thi om det saa var Ejendomsretten til en Møgdyngge gav den Anledning til Retstrætte.³⁸⁾

Og det hjalp kun lidet, at Retten fældede Dom og stiftede Forlig, den ene Proces groede ud af den anden. Sivert Snedker og Povl Olufsen enedes paa Tinge om at forliges og udsone sig saaledes, at Povl skulde give Sivert 1 Slettedaler og et Brød. Siverts Kone mødte derfor en Dag i Povls Hus for at hente disse Sager, og hun og

Povls Kone var just i Færd med mindeligt at ordne Mellemværendet, da Povl kom til og spurgte sin Hustru: „Haver Du givet den Prakker og Esel Pengene,“ samt lod Ord falde om, at hvis Sivert havde været til Stede, vilde han „givet hannem en Hundsvot paa hans Næse“. Siverts Kone tillod sig da en spagfærdig Bemærkning om, at hendes Mand ingen Prakker var, hvad Povl tog saa unaadigt op, at han slog hende i Synet, saa hun styrtede om Kuld med blaa og blodig Næse. Dermed røg det Forlig i Lyset.³⁹⁾

Thi det var en blodrig Slægt, som levede og virkede bag Voldene i den nybyggeragtige By, Livet prægedes af Raahed og Vildskab, Skændsmaal, Overfald og tørre Hug hørte til Dagens staaende Retter, og fra Tid til anden mistede én Liv og Førlighed i Slagsmaal. Særlig naar Øl og Brændevin satte Folk i Humør, fløj Klingen let af Skeden. Skældsordene faldt da tætte som Haglbyger, men man var fattig paa Opfindsomhed, og de samme brugtes atter og atter.

Gammel Hævd fra Forfædrene havde „Skælm og Tyv“, derpaa fik „Bankerotterer“ en kort Blomstring, og i Frederik IV's Dage holdt mere à la modiske Benævnelser som „Canalje“, „Hundsvot“ og „Fillour“ deres stormende Indtog. Og faa Steder havde Ord som „Stratenrøver“, „Ransmand“ og „Bedrager“ en mere inderlig Klang end netop her i Asylrettens By, hvor f. Eks. 1723 en Borger brugte næsten hele Repertoiret i et Aandedræt ved at kalde en anden „Ransmand, Bedrager, Stratenrøver og Rebeller“.⁴⁰⁾

Jus asyli og den Plet, den satte paa Borgerskabets gode Navn og Rygte, har uden Tvivl bidraget til at skærpe den overordentlige Ømskindethed overfor Skældsord, som var almindelig i ældre Tider; thi hvor slige Ord faldt,

bragtes Blodet straks i Kog, og Vreden flammede saa voldsomt op, at Fornærmelsen i Reglen skulde sones i samme Nu. Saare lidet skulde der til, før et Slagsmaal stilledes paa Benene.

1664 kom Niels Snedker ind til Hans Andersen Kochs og borgede sig et Stob Øl, og da der just sad et Par Soldater bænkede i Stuen, gav han sig til at spille Kort med dem. Næppe var 3—4 Stobe gledne ned, før Spillerne kom i Klammeri, og da Niels Snedker tillod sig en flot Bemærkning om, at han ikke brød sig om Soldaternes Selskab, brød Kampen løs. Alle 3 væltede i vildt Slagsmaal om paa Gulvet, men her fik Snedkeren Kniven frem og skar en af Soldaterne over Munden, saa han blødende forlod Valpladsen. Nu greb Værten ind, men Snedkeren jog Kniven 5—6 Gange i ham, og da Konen forfærdet skreg om Hjælp, fik ogsaa hun Kniven at smage. En sand Lykke var det, at dansk Præst, Mester Peder Torsk, netop kom til og vristede Vaabenet fra den rasende.⁴¹⁾

3dje Pinsedag 1669 holdt det agtværdige Bagerlav Møde i Morten Sommers Hus, da Mathis Bager indkom, gram i Hu, slog løs paa Lavbrødrene, langede med en Fork efter Bisidderens Dreng, skældte Bisidderen selv, Raadmand Laurs Jensen, for en Skælm og Hundsvot og slog Fattigbøssen itu „for hans Næse“, saa Skillingerne trimlede rundt og mange blev borte. Det var groft. Det hele Lav kom i Tumult, og bagefter maatte Barberen lappe Mathis Bager sammen, ilde tilredt som han var, blaa og blodig og med Huller i Hovedet.⁴²⁾

Ved et Bryllupsgilde 1707 kom Gæsterne i Mundhuggeri og Laurs Keyser bemærkede, at selvom han var fattig, var han dog lige saa god som de andre. Dertil svarede Peder Povlsen, at han var „bøffelmundet i hans

Tale“, og for at give Ordene mere Vægt slog han Keyser eftertrykkeligt i Hovedet med en Kæp. Den overfaldne greb da et Fyrfad og slyngede det efter Peder, men Jens Finger lagde sig imellem, tog Keyser i Brystet og raabte: „Holdt, du gør for meget ud af det i Aften“! Og samtidig stormede Peder frem og hug Keyser i Munden, saa Blodet sprang. Fredeligt satte den mishandlede sig derpaa til Bords igen, men Peder fulgte efter, skældte ham for „en Hundsvot og en Bøffel“ og slog ham under Ørene „med hans Nefer“, indtil de andre fik dem skilte.⁴³⁾

Den Slags Optrin hørte til Dagens Orden, og Kvinderne gav ikke Mandfolkene noget efter i Hidsighed og Vildskab. 1664 fremstod saaledes Anders Fransen paa Bytinget og — „klagelig foregav, hvorledes han i Gaar under Højprædiken udi sit eget Hus er overfalden af hans Nabo Hans Pedersens Hustru Elsbe med en Kniv, som hun hannem med beskadiget haver.“ Og samme Elsbe synes i det hele taget at have været en glubsk Natur, thi da en Naboerske engang vilde købe en Pot Brændevin hos hende, men klagede over for knapt Maal, blev Elsbe rasende, hug Kruset i Gulvet, greb fat i Kunden og slog hende blaa og blodig under Øjet.⁴⁴⁾

Særlig naar Kvinderne i stiv Søndagspuds kom i Kirke, udbrød der heftigt Skænderi og Slagsmaal om, hvem der skulde sidde øverst i Stolene. 1665 puffede og klemte Niels Hatmagers Kone Niels Timmermands saa kraftigt, at hun daanede, og 1675 kradsede det svage Køn hinden blodige i Trinitatis Kirke, flaaede Klæderne itu og gjorde „saa stor Allarm og Klammeri, at Præsten nogle Gange maatte raabe og tale til dennem om Fredelighed.“⁴⁵⁾

Retsprotokollerne ere formelig spækkede med Æreskænden og Slagsmaals-Sager, og hvorledes skulde det være anderledes, naar ogsaa Rektor og Lærere sloges⁴⁶⁾,

naar Magistratspersonerne paa Raadstuen æreskændede og tildelte hinanden Kindheste, Buler og Skrammer, og selv Præsterne lod Naturen gaa over Optugtelsen. Tysk Sognehyrde Emanuel Cirsovius var 1669 i Slagsmaal med sine Sognebørn i Anders Kleinsmeds Hus⁴⁷⁾, og Provst Peder Torsk kom ved et Barselgilde i Strid med Borgemester Jakob Pedersen om Rang og Sæde og skældte ham for „en schellumbske Bancoraterer“. Til Gengæld titulerede Borgemesteren Provsten som „en schellumbske Pap og en Marquetenter“, saa de kom i Haar, Præsten blev rusket i Skægget, Borgmesteren i Halskluden, og i lange Tider gik Velærværdigheden med „nogle Knuder og Hul i Hovedet“ som Minde om Bataljen.⁴⁸⁾

Jævnside de tyvagtige Tilbøjeligheder, Raaheden og Vildskaben mærkes der da ogsaa en rodfæstet Mangel paa Respekt for Øvrigheden og dens Bud. Atter og atter bleve Magistratspersoner overfaldne med Smædeord, Eder og Forbandelser, ja om det saa var Præsidenten selv, gik han ikke Ram forbi.

1667 stod Sidsel Niels Nielsens i Christoffer Nielsens Forstue og havde været i Audiens hos den fine Mand. Denne sagde derfor til hende: „Gaa nu, jeg haver sagt Eder Besked. I haver her intet mere at gøre.“ Konen lavede sig da til at gaa, men gav forinden sin Galde Luft i følgende ærekrænkende Udbrud: „Se dér, nu haver han bekommet 1 Rdr. for sin Umage. Ded Djævelen fare i hannem, saadan Øvrighed haver vi. Djævelen fare i den Skælm.“⁴⁹⁾

Det vidnede heller ikke om megen Ærbødighed, naar Maren Glarmesters 1708 skreg efter Raadmand Knudsen, at han var Raadmand „over alle Fredericia Svin og Horrer udi Fredericia“⁵⁰⁾, men værst til at læse Byens Fædre Teksten var dog Niels Hansen Bull.

En Lørdag 1676, da Magistraten holdt Møde, fremtrådte denne vældige Borger, væbnet med en stor Knortekæp, og protesterede „med mange pukkede og trotzige Ord“ mod Ægterne, bandede højt og ønskede „den onde Mand i sig“, om han nogensinde mere gjorde Kørsler uden kongelig Majestæts udtrykkelige Brev.

Da Præsidenten vilde tale Bull til Rette, løftede denne sin Knippel og slog løs paa ham, medens Borgemestre, Raadmænd og Raadstuetjener forfærdede styrtede til og den hele Sal kom i saadan Tumult, at Skriveren ikke kunde passe Protokollen.

Langt om længe blev den vrede Borger dog sat paa Døren, og Vagten allarmedes; men inden den kom, trængte Bull atter ind, svingende Knortekæppen og ønskende sig besat af saa mange Djævl, som der var Haar paa hans Hoved.

Atter fik man ham ud, men han vedblev at rase og udtalte Ønsket om at faa „den onde Mand“ i sig, hvis det ikke lykkedes ham at rykke Haaret ud af Hovedet paa Raadmanden Sten Hansen. Soldaternes Ankomst hindrede ham i at iværksætte denne Trusel, og han blev puttet i Vagtens Arrest, da der endnu intet civilt Fængsel fandtes i Byen. Men Bull brød atter ud, idet han indigneret hævdede, at han var Borger i Staden og ingen „Spydskarl“, hvorfor han ikke vilde have noget med Vagten at bestille.⁵¹⁾

Niels Bull er ret en typisk Fredericia-Borger i gammel Stil, paastaende, trættekær og voldsom, og to Aar senere ser vi ham da atter paa Krigsstien, idet han skældte Byskriver Hans Thomsen ud for „en sort Skælm“. ⁵²⁾ — Kun et halvt Aar forløb, saa var Bull igen paa Færde. 2den Paaskedag var Præsidenten paa Vej til Kirke, da Borgeren pludselig kom anstigende, forla-

dende sin Vagtpost, og standsede den høje Embedsmand. Præsidenten skulde vise ham Majestætens Brev om, at Borgerskabet skulde gøre Vagttjeneste, thi kun for Kongens Bud vilde Bull bøje sig, ja gøre Vagt Nat og Dag, om saa skulde være, men forelaa der ikke noget Kongebud, vilde han protestere mod denne Byrde. Langt om længe blev Præsidenten da af med den trættekære Borger, men besjælet af Længsel efter at se Majestætens Brev mødte denne faa Dage efter i Præsidentens Hus og krævede det fremlagt til behageligt Eftersyn. Embedsmanden var ikke hjemme, og det var ikke Fruen muligt at faa Kværlanten paa Døren, thi han bandede op „til Djævelen var ind i hannem, Præsident, Borgemester og Kommandant med, og de skulle gøre Ret, eller Djævelen skal fare i dennem“. Saa kom Vagten til og slæbte Bull i Arrest, men samme Nat, han atter slap ud, skete der stort Bulder og Gny ved Præsidentens Hus, Ruder blev knuste, og der blev hugget i Dør og Bislag.⁵³⁾

— Særlig voldsomt flammede alle Lidenskaber i Lue, naar Borgerne skulde udpantes, og ved slige Lejligheder kom det ofte til stormende Oprin. 1676 skulde der gøres Udlæg hos Raadmand Loumans Frue Ursula Helena, som i retfærdig Vrede skældte hele Byens Øvrighed for Skælmer og Tyve, ja kaldte Byfogeden: „Din rødskægget Skælm“. Og da Raadmand Hans Nielsen bød hende tie, — „opløftede hun sit Skørt med haanlige og skammelige Ord mod Øvrigheden“, samt udtalte Haabet om, at Bøddelen maatte slaa Hans Nielsens Hoved af, at han maatte bryde sit Ben isønder, og lignende fromme Ønsker.⁵⁴⁾

Aaret efter, da Byfogeden med Dannemænd skulde pante hos Mads Pagh, ilede dennes Broder Knud Nielsen Pagh til med en Økse, hvis Ægg han holdt op for et af Vidernes Ansigt med de Ord: „Du skal faa en

Ulykke“, og hvo, som tog noget ud, skulde times en Ulykke. Saa blev der intet af Pantningen den Gang.⁵⁵⁾

1735 kom Byfogeden og to Mænd ind til Rasmus Olufsen for at gøre Eksekution i Følge Dom. Da sagde Borgeren: „Jeg giver ingen Penge, I kan gøre, hvad I vil. I kommer herind ligesom Røvere og Ranere“, — og dernæst brugte han „skammelig Mund“ med Skælden og Smælden, skønt Byfogeden gentagne Gange manede til Respekt for Konge og Øvrighed. „Jeg giver Eder Djævelen tilsammen“, raabte Rasmus. „Gud bevare os, Rasmus, betænk Eder,“ svarede Byfogeden, men Rasmus fremturede i sin Vrede: „Jeg siger som tilforn, I ere Skælmer og Æretyve tilsammen.“ Og da man nu tog fat i en Dyne for at gøre Udlæg deri, stormede han til med „en stor, bred Økse“, svingede den 2—3 Gange over Byfogedens Hoved og skreg: „Den første, som rører et Styk af mit Tøj, skal faa en Ulykke.“ „Jeg har en Dom og Kongens Lov at gaa efter,“ bemærkede Byfogeden, men Rasmus raabte: „Jeg skider i det altsammen!“ — Da gik der Bud efter Vagten.⁵⁶⁾ —

— Denne Sindets Vildskab afgav en frugtbar Jordbund for alskens Overtro, og denne har rimeligvis været veludviklet, thi dels stod Skolevæsen og Oplysning saare lavt, og dels indsmuglede de fremmede lyssky Elementer uden Tvivl en Mængde af den Slags Forestillinger. Men Heksebaalenes Glansperiode var, da Fredericia blev en By, ved at stunde mod Slut, og selvom Rygtet af og til udpegede en og anden som indviet i Mørkets Gerninger, kom det dog ikke til nogen egentlig Trolddomssag. En Kone beskyldtes for ved Nattetide at snige sig over i en Borgers Stald og drive Hekseri med Kørne⁵⁷⁾, Maren Sergeants stod i ilde Ry som Troldkælling, hvem ingen

holdt af at faa paa nært Hold, og 1732 forskrev en ulykkelig Latinskoleelev sig til Satan med sit eget Blod.⁵⁸⁾

Jævnside hermed gik Troen paa Varsler, Dødsanelser og deslige, og naar Faarekyllingen gav sig til at pibe, løb det Godtfolk koldt ned ad Ryggen, thi dens Røst betød „efter gemen Mands Sagn“ Lig, hvor den første Gang lod sig høre.⁵⁹⁾

— Med en Befolkning af denne sælsomme Støbning kunde man være tilbøjelig til at tro, at Fredericia vilde være særlig rig paa grove Forbrydelser, men i Virkeligheden optræder Kriminaliteten i sine skarpeste Former, som Mord, Voldtægt, Mordbrand og deslige, kun saare sjældent. Ligesaa tæt Samfundslivet plettes af Ejendomsforbrydelser af enhver Art, Kiv og Slagsmaal, ligesaa sparsomt frembyder det særlig ondartede forbryderske Udslag.

Mod Slutningen af Frederik IV's Regering spores der dog en Forskydning af ret ejendommelig Natur, idet det almindelige Indtryk af impulsiv Voldsomhed, Raahed og Vildskab afdæmpes kendeligt, medens Kriminaliteten til Gengæld koncentrerer mere i Enkelttilfælde af grovere Lovbrud, og Mord, særlig paa spæde Børn, forekommer hyppigere. Samtidig var ogsaa Selvmordene, fortrinsvis blandt Kvinder, i Stigen. —

Med den reformerte Menigheds Bosættelse 1720 havde Byens hæderlige Borgere faaet Forstærkning i deres hidtil forgæves Kamp mod de mange usociale Elementer. Thi de franske Kolonister blev ved deres Hæderlighed og Lovlydighed, deres Flid og Nøjsomhed, baade socialt og økonomisk af den største Betydning for Byens Trivsel. Ingen Uærlighed i nogen Form, ingen Raahed eller Voldsomhed smittede denne strenge, pligtro Menighed, som tværtimod — i Forening med den solide Del af Borger-

skabet — kom til at udgøre den faste Grundstamme, Staden hidtil havde savnet.

Fra første Færd stillede de Reformerte sig nemlig bestemt udenfor alle Forsøg paa at lokke dem ind i tvetydige Transaktioner, og i April 1723 vidnede le Blonds, de Vantiers og du Pont under Ed for Retten, at Tobaksovkøberen Henrik Linnemann havde forlangt Passersedel for 16,000 ø Tobaksblade, naar han i Virkeligheden kun købte 8,000 ø af Kolonien. Transaktionen var ret fiffig fra Linnemanns Side, thi da den af de Reformerte avlede Tobak havde faaet 20 Aars Toldfrihed, kunde han under denne Etikette smugle en Mængde toldpligtigt Tobak ud i Landet. Men de Reformertes bestemte Opræden rammede en Pæl gennem denne Toldsvindel, og Kolonisterne kom derfor straks i spændt Modsætningsforhold til Stabelstadens mindre samvittighedsfulde Elementer.⁶⁰⁾

Overfor disse reagerede Samfundet med hele den haardhændede Konsekvens, Lovene hjemlede, og Fredericia var i sine første 100 Aar Sæde for en Skarpretter, der beboede en anselig Gaard Syd for Jødekirkegaarden. Embedets Indehavere, Mester Guldbrand, Mester Christian Sejler d. Ældre, Mester Christian Sejler den Yngre, Augustinus Pflug og Mester Vitus Wagner, herskede dog over store Dele af det sydøstlige Nørrejylland, men ved Bopæl, Slægt og Tradition vare de nøje knyttede til Fredericia, hvor de som Garnisons-Mestermænd havde nok at tage vare paa.⁶¹⁾ Derimod forefaldt der kun sjældent Henrettelser af civile Personer i selve Stabelstaden, og 1767 kunde Wilse berette, at i de sidste 30 Aar mindedes ingen, at nogen Dødsstraf var eksekveret her.⁶²⁾

1734 var Peder Steffensen for Drab paa sin Hustru ganske vist i Kraft af Forordningen om grove Mordere

dømt til at knibes med gloende Tænger, først foran Huset i Gothersgade, hvor Mordet var begaaet, dernæst paa begge Stadens Torve, og endelig „levendes“ miste højre Haand og Hoved for Bøddelens Økse, Legemet udføres af Natmanden og lægges paa Stejle og Hoved og Haand fæstes paa Stage over Kroppen, — men Dommen fuldbyrdedes ikke, da Synderen i Tide havde smurt Haser.⁶³⁾

Og den end mere barbariske Dom, som ramte Latin-skoleeleven, som forskrev sig til Satan, ændredes ved Kongens „Naade“ til livsvarig Slavestraf paa Bremerholm.⁶⁴⁾

Fuldbyrdede Selvmord kunde Øvrigheden jo ikke ramme, men til Skræk og Afsky slæbtes de ulykkeliges Lig af Byen ved Rakkeren og jordedes i Rakkerkulen. 1757 kom Byen i Udgift: „til et Quindemenniske, navnlig Kirsten Hans Datter, som havde skaaren sig selv i Halsen for at myrde sig“ i Forplejning under hendes Sygdom, samt efter hendes Død „for merbemeldte Kirsten Hans Datters Kraap at udføre og begrave“ ved Skarpretterens Folk.⁶⁵⁾

Efter et mislykket Selvmordsforsøg hjemfaldt Stakkelen derimod til Straf. 1739 havde Margrethe Sørensdaughter søgt at skære Halsen over paa sig og blev for denne „imod Loven begangne Forseelse, Forbrydelse og Forgribelse“ dømt til at have sin Hovedlod forbrudt og for Livstid indespærres i Spindehuset.⁶⁶⁾ 1753 forsøgte en anden Kvinde at drukne sig i Stranden, men blev reddet af en Slave og dømt til 3 Aars Tugthus⁶⁷⁾, og da Maria Magdalena Valente, Johan Kruths Enke, som i 4 Aar havde været forment Altergang i katolsk Kirke paa Grund af Fylder og Liderlighed, vilde ende sine Kvaler i en Brønd, dømtes hun til 2 Aars Tugthus.⁶⁸⁾

Smaatyverier sonedes i Regelen ved et Par Timers Ud-

stilling i Halsjærn og Gabestok, samt Forvisning af Byen⁶⁹⁾, skrapere var Kagstrygning og Indbrænding af Tyvsmærke, en Straf som ofte faldt i Tyvekvindens Lod.⁷⁰⁾ Bendicht Kirstine dømtes f. Eks. 1725 til, „at hun ved Skarpretteren bør stryges til Kagen og hendes Hud dér ved 9 Rises, 3 Slag af hvert, at miste, og derefter ved Natmanden her af Staden forvises og sig ikke herefterdags lade finde,“ — hvormed hun erklærede sig „fornøjet“ og „takkede Retten“. ⁷¹⁾

Lejermaal afsonedes første Gang med Bøder og offentlig Skrifte, men gentoges det, kaldtes Mestermanden til Hjælp, som Tilfældet var 1687, da en Kvinde, grebet i Lejermaal for 3dje Gang, dømtes til at betale Mulkt — „og derforuden andre slige letfærdige Quindfolk til Afsky at miste Huden paa Kagen og forvises Byen“. ⁷²⁾

Slige løsaftige Fruentimmer maatte i den ældste Tid ikke bære udslagent, bart Haar som agtværdige, ærbare Jomfruer, og da én, som var straffet for Lejermaal, desuagtet viste sig med utildækkede Lokker, blev hun tiltalt for Bytinget 1668. ⁷³⁾ Da var den gamle Vedtægt dog ved at synges paa sidste Vers.

Kagen, hvorved Bøddelen forrettede Afrisning, stod paa Torvet, Halsjærnet var anbragt paa Raadstuen i Prinsessegade, og et Stykke udenfor Prinsens Port ved Egeskovvejen laa den gamle Galgebakke, som nu forlængst er jævnet af Plovjærnet. Paa et Billede af Stormen 1657 indtager en imponerende 3benet Galge, bygget i 2 Stokværk og beboet af to hængte Syndere, en Hædersplads i Forgrunden, og samtidig stod en mere beskedne tobenet Galge Syd for Mølleengen paa en Banke foran Hannerup. ⁷⁴⁾

Det første fremmede, som landværts drog til Frederits, fik Øje paa i hine Tider var Galgen, og bred og anmassende som den dominerede i Landskabet, saaledes hævder

dens Klienter sig en fremskudt Stilling i Overleveringer og Kilder om svundne Dages Liv. En bitter Ironi driver sit sælsomme Spil, som en gækkende Lygtemand flakker den om i Taagen og leder Vejfarende paa Vildspor. Det er jo nemlig saaledes, at vi ved bedst Besked om alle dem, der kom paa Kant med Lov og Ret, thi deres Navn og Færden følger man Side op og Side ned i Rets- og Domprotokoller, medens Kilderne tier om hæderligt Godtfolk, som stræbsomt fyldte en Borgers Plads og gjorde en Borgers Gerning. Let og ligegyldigt — som Foden vader gennem Sommerens visne Løv — glider Øjet hen over deres Navne i Kirkebøger og Skattelister.

Men er de end døde og glemte, disse gamle flittige Borgere, som førte den haarde Kamp for Tilværelsen i den fremvoksende By, lever deres Værk dog den Dag i Dag; thi de var de stille, stærke Kræfter, som bandt Stadens Befolkning sammen og føjede Sten paa Sten i den Grundmur, som magtede at bære Fredericia By sund og frelst gennem Modgang og Storme.

OTTENDE KAPITEL

Lutherske Kirker og Skoler.

Gid Præsterne — „maa i deres Embede være lykkelige i at for-maa enhver af dette Steds Indvaanere den højeste med den ringeste at tage Borgerskab i Himmelen; thi saa kan man være vis paa, at enhver, som bor i denne Stad, er visselig tillige en god og oprigtig Borgere.“ *Hans de Hoffman.*

Blandt det gamle Frederiksoddes rygende Ruinhobe laa kun Kirken tilbage som et fattigt Minde om den hærgede By, men den var i brugbar Stand, og hvor liden og slet bygget den end kunde synes, maatte den endnu i en Menneskealder gøre Fyldest. Først da den ringe Bindingsværksbygning forfaldt mer og mer i Aarenes Løb og det blev paatrængende nødvendigt at rejse en ny, tog Christian V 1685 Sagen i sin Haand, paalagde Byen en 5aarig Familieskat, anordnede 5aarige Kollektur i alle Stiftets Kirker og tillod Indsamling af Gaver i hele Riget.¹⁾

Skatten indbragte godt 1300 Rdr.²⁾, og i Aaret 1689 kunde Rejsningen af den nye Kirke begyndes. Den grundlagdes et Stykke nordligere end den gamle og blev efter Byens Vilkaar ret anselig, opført af solid Grundmur, med tøndehvælvet Skib og Trappegavle; men kullet var den, og Klokkerne maatte anbringes bag Glamhuller i den vestre Gavl.³⁾

Den 22. Juli 1690 foretog Biskop Lodberg fra Ribe den højtidelige Indvielse og døbte den nye Kirke med Navnet *Trinitatis*.⁴⁾

Materialer fra Ullerup maatte for tredje Gang gøre Gavn, i Sokkelen ved Indgangen ses endnu den Dag i Dag Sten med romanske Ornament, stammende fra den gamle Landsbykirke, og dennes Døbefont fik atter Plads i Koret.

I Hovedsagen staar *Trinitatis'* Ydre fuldt bevaret i den Form, hvori den støbtes fra første Færd, men den maatte ofte udbedres, udsat som den laa for Stormenes Hærgen. 1697 blæste en Masse Ruder ud, atter og atter flaaede Blæsten store Huller i Tegltaget, og allerede Aar 1700 blev man nødt til at forny Spærværket, da det var for svagt til at „staa for Guds Veyr“. Desuden blev der i første Del af det 18de Aarhundrede tilbygget 3 Kapeller.⁵⁾

Lidt Inventar fra den nedbrudte Kirke overflyttedes i den nye, saaledes Ullerup-Fonten og to Alterstager, skænkede 1664 af Niels og Geske Berentsen, men forøvrigt udstyredes det nye Tempel gavmildt med Gaver.

Prædikestolen med det fyldige Barok-Snitværk bærer Aarstal 1690, og to Aar senere opsatte Tolderen Peder Skov en Altertavle, som Efterfølgeren Johan Banner 1703 lod staffere. I Tøndehvælvingen over Midtgangen op-hængtes 4 smukke Malmlysekroner, alle skænkede af vel-staaende Borgere, og baade Alterklæder, Messehagel og meget af det øvrige Udstyr skyldtes Sognebørnenes Offer-villighed.⁶⁾

Thi *Trinitatis* Kirke blev Borgerskabets kæreste, paa dens Forskønnelse ydede Slægt efter Slægt sine Gaver, og helt pompøst maa dens Rum have taget sig ud som det fremtraadte i det 18de Aarhundredes Midte i al sin barokke Pragt, fyldt med prunkende Pulpiturer.

Foran Koret løb en Skranke, udsnittet i rigt Løvværk, skænket af Hans Marcussen, langs Nordvæggen troned den kongelige Stol, opført 1696 og prydet med Frederik IV's og Dronning Louises Monogrammer, Orgelværkets Pulpitur bar Aarstal 1704, og under Tøndehvælvets hvide Runding læstes Christian V's, Christian VI's, Frederik V's og deres Dronningers Navnetræk.

Alt dette er nu forsvundet, og borte er ogsaa de gamle Tavler og Billeder, som til Menighedens Opbyggelse vare ophængte hist og her: Skilderiet med den rige Mand, skænket af Skippere fra Flensborg, Sønderborg og Aabenraa, Kristi Korsfæstelse, foræret af Provst Borch, Fremstillingen af de saliges og fordømtes Tilstand, givet 1736 af Borgemester Hans Thomsen, Mindetavlen over Jakob Lobedanz, som strandede 1702 under Hals og Vossestrand, og mange flere af samme Slags.⁷⁾

Bevaret er derimod endnu den Sten med Frederik III's gyldne Navnetræk, „hvorpaa den Salig Herre af høyprikelig og meget christelig Devotion har selv siddet paa Knæ“, da Kirken grundlagdes første Gang; medens de bombastiske latinske Vers, som forherligede denne Begivenhed, forlængst ere borte.⁸⁾

Kun et Epitafium paa Korets søndre Mur over Præsten Chr. Borch † 1717, et paa dets nordre over Kancelliraad Hans Marcussen til Rask † 1764⁹⁾ og et Par slidte Ligsten, brugt som Fliser ved Vaabenhus og Ligkapel, er nu tilbage som de sidste Spor af den Mængde Begravelser, som forhen fyldte Kirken.

Og dog gemte dens Mure Støvet af navnkundige Mænd, fremfor alle Oberst Søren Brink, som hvilede Side om Side med sin Hustru og hendes første Mand, Raadmand Henrik Richter, i en udbygget aaben Begravelse paa Korets nordre Side.

Denne Officer, hvis „jordiske Telt og Tabernakel“ „blev oprejst udi denne Verden Aar 1668, d. 4. Jan., men nedbrudt igen d. 11. Jan. 1743“, var en Kriger af gammel Skole, havde tjent under 3 Konger og kæmpet paa Europas berømteste Valpladser, i Irland og i Braband, ved Höchstedt, Ramillies, Oudenaarde, Malplaquet, Gadebusch og mange flere. Fra Isse til Saal var hans Legeme fyldt med Ar og Skrammer, smaa og store i Flæng, thi foruden utallige mindre Saar bar han Minder om 8 Kugler, 3 Sabelhug, 2 Bajonetstik og 1 Kanonkugle. I Koret vejede trede Faner til hans Ære.¹⁰⁾

To andre Faner var ophængte til Minde om Oberst Andreas Casimir Thadeus von der Wengen Lambsdorff til Böchlin † 1695, og over Sakristi-Døren anbragt en Tavle over ham og hans to Hustruer, Margretha v. d. Hoya og Agnese Anna v. Donop.¹¹⁾

Men jævnsides disse store aabne Grave var Kor og Skib stuvende fulde af Lig, Borgere og Magistrats herrer, Præster og Rektorer mellem hinanden, sænkede i murede Rum eller jordede i Muld under Kirkens Gulv, saa dens Grund blev én tætpakket Gravplads.¹²⁾

At lægge de trætte Ben til Hvile i selve Herrens Tempel, var nu engang Tidens Ærgerrighed, og strakte Pengene ikke saa vidt, maatte man tage til Takke med at hvile det saa nær som muligt, helst i „Urtegaarden“, til Nød i den store Kirkegaard og grumme nødtigt blandt Samfundets Stedbørn længst mod Nord i „de fattiges Jord.“

Som Gravplads af anden Rang blev de dødes Have vanrøgtet og forsømt, kun hist og her ragede et beskedent Gravtræ over Grønsværrets Tuer, og en stor Del af Kirkegaarden henlaa som Græsning for Præstens Kvæg. Ud mod Gaderne afgrænsedes Kirkegaarden af dybe,

brede Grave, forsynede med Træbroer, og først 1697 paatog en Del Borgere sig at omgærde den helt. Næste Aar kunde Kirkeværgen veltilfreds notere: „Og er saa, nest Guds og fromme Menniskers Hjælp, nu Kirkegaarden indhegnet med Plankeværk, som in alles er 124 Fag“. ¹³⁾

Ved det nye Gudshus's Opførelse var Kirkens Kasse bleven tømt, og kun godt 9 Rdr. i Behold, men i Aarenes Løb voksede Formuen atter jævnt, og i det 18 Aarhundredes Midte beløb den sig til 2400 Rdr. ¹⁴⁾

Medens den danske Kirke saaledes trivedes, groede og grønnedes som et Træ med Rødder i hjemlig Jord, havde der rejst sig en anden luthersk Kirke i Staden, for hvilken Tilværelsen føjede sig mere fattigt og bittert; — det var *den tyske*.

I Aarene, da den nye By opstod af den gamles Aske, samledes der indenfor Voldene en tyskfødt, tysktalende Koloni, hos hvilken der snart gjorde sig Ønsker gældende om eget Gudshus og Menighed. Kongen kom de fremmede i Møde, og allerede 1664 bød han alle Danmarks Kirker yde hver 2 Rdr. til Hjælp til en ny Kirke, som foreløbig skulde bygges af Tømmer og Træværk. ¹⁵⁾

Allarmeret over disse Udsigter søgte dansk Præst og Menighed uden Held at kvæle Planen i Fødselen ved at henvise til Stadens Lidenhed og paaberaabe sig, at Mester Peder Torsk jo var villig til ogsaa at prædike paa Tysk, — „hvilket han og hidtil giort haver.“ ¹⁶⁾

Men Kongens Beslutning stod fast, i Maj 1665 forkyndte han, at Byen, naar den tiltog, skulde spaltes i 2 Sogne, hvert med sin Kirke og Præst, et dansk og et tysk, ja Pladsen for den nye Kirke var alt udset og beordredes nu indviet for at skabe „des bedre Lejlighed de døde at begrave“. ¹⁷⁾

Virkeliggørelsen rykkede nu Fod for Fod nærmere, i

Oktober samme Aar beskikkedes Pommeraneren Emanuel Cirsovius til Præst for „den tyske Menighed i Fredericia“, og i December fastsloges Byens Tvedeling i Sogne, dog saaledes at enhver Borger uforment maatte søge hvad Kirke han vilde, naar han blot betalte den Præst, paa hvis Omraade han boede. Alle Landets Kirker skulde hver give 1 Rdr. til Bygningen, Biskoppen udstyre den med Tiender, og Erritsø, som hidtil havde hørt under Tavlov, skulde, naar Præsten dér døde, knyttes som Anneks til tysk Kirke og betjenes af dennes Kapellan.¹⁸⁾

1666 fuldbyrdes Sognedelingen saaledes, at alle Huse Øst for Kongens Kanal og Prinsessegade tilfaldt dansk, Resten tysk Sogn, og Beboerne, det være sig Lutheraner, Katoliker eller Jøder, maatte svare den Præst, indenfor hvis Grænser de hørte.¹⁹⁾

Imidlertid var der sat Indsamlinger i Gang til Fordel for Kirkebygningen, fornemme Folk med kongelige Personer i Spidsen skrev sig for frivillige Bidrag, og Menigheden selv fik Lov til at sætte Bækken for Kirkedøre.²⁰⁾

Paa denne Vis indkom der saa meget, at Byggeriet fuldførtes, og i April 1668 fik Biskop Kragelund Ordre om snarest at drage til Fredericia og indvie det nye Guds-hus, en Højtidelighed som dog — efter hvad en nu forsvunden Kirkerude vidste at berette — først fandt Sted d. 1ste Juni samme Aar.²¹⁾

Tysk Kirke, andet Navn bar den ej endnu, var dermed færdig, men ringe og uanselig af Ydre, et fattigt Hus, bygt af Binding og Mur, lavt og lille, uden Hvælvinger, Spir eller Taarn. Klokker havde den vel, skænkede af Kongen 1665 og hidførte fra Randers, men de hang et Stykke Nord for Bygningen i en simpel Bjælkestabel.²²⁾

Kirkegaarden var ret anselig, omgivet af dybe Grøfter, hegnet af en død Tjørnehæk og med Indgange ad for-

svarlige Egehvirvler. Dens sydligste Del indtoges af en bred Banke, som var bestemt til Grund for et Raadhus.

Og ligesaa trist og fattigt Kirkens Ydre var, ligesaa spartansk og enkelt var dens Indre, her hvor intet rigt Inventar, hverken Snitværk eller Klenodier, gemtes som Minde om Borgerlivets Blomstring. Dens bedste Pryd bestod vel nok i de mange Altertæpper, flittige Kvinder forarbejdede til dens Ære²³⁾, men ellers var Godtfolk knebne med Gaver, og da Samuel Lobedanz's salig Kone, Katharina Rossau, havde lovet noget til „en Cirat“, lod Enkemanden med Omtanke føre til Bogs, at han agtede at give 26 Rdr., samt 4 til en Klokke, for ej at blive krævet for mere.²⁴⁾

Resultatet blev, at han skænkede 2 Lysekroner, medens Kaptajn Jochum Schultz gav Kalk og Disk, Stiftamtmand Schack en Sølvkande, Jochum Richter en Prædikestol 1677, og Proviantforvalter Eilers en Døbefont. Desuden smykkedes Kirken med et Maleri, skænket 1714 af Lyder Richter, samt et Portræt af Kirkens første Sjølehyrde, Emanuel Cirsovius, og Oberst Lambsdorph lod som Æreminde over sin første Frue, Dorothea Elisabeth Margretha von der Hoya, † 1682, opbygge et vaabenprydet Pulpitur.²⁵⁾

Kirkens ringe Kaar bundede delvis i, at det i Virkeligheden var et Fejlgreb, at den blev tysk, thi fandtes der end talrige Tyskere i Staden, tilhørte dog mange af disse fremmede Trossamfund, og de danske Borgere var afgjort i Overvægt. Fra første Færd havde Borgerne da ogsaa søgt om og faaet gennemført, at der prædikedes Dansk ved Højmesse hveranden Søndag og Fredag²⁶⁾; thi mange fik kun mager Kost ved at bryde Hjærnen med en tysk Prædiken, og mistænksomme af Sind kunde nogle sidde og fange Griller ved at opfatte Præstens

Kraftudtryk som myntede paa dem personlig. Højlig fornærmet førte Reimer Arends 1667 Vidner for Bytinget mod Cirsovius, hvem han beskyldte for fra Prædikestolen at have stemplet ham som „en grov Okse, en Djævelens Kind og en letfærdig Skælm“; men en af de Godtfolk, som skulde vidne, var dog ikke vis paa at have hørt ret, da han som dansk Mand ej kunde „saa lige forstaa al Tyske.“²⁷⁾

Tysk Kirke var en fremmed Plante, der havde ondt ved at fæste Rod; thi mange foretrak at søge dansk Præst, saa den tyske blev nødt til at kræve Rettens Hjælp, og endda hjalp det ikke stort, stædige som Godtfolk var. Se nu f. Eks. Thomas Pottmager, der havde et Barn, som skulde døbes, ham havde Cirsovius forgæves mindet om, at det tilkom ham at forrette denne Handling, Pottmageren blev ved sit og hævdede, at boede han end i tysk Sogn, skulde dansk Præst dog alligevel døbe Barnet; hvis ikke, kunde det „ligge for Djævelen“.²⁸⁾

Af afgørende Betydning blev det derfor, at tysk Kirke gjordes til Garnisonens, hvorunder alt Militær i Byen skulde høre, og for at holde dansk Sogn skadesløs fik det ved Kontrakt $\frac{2}{3}$ 1687 tillagt Stoustrup, som oprindeligt havde hørt under tysk.

Denne Ordning rammene en Pæl gennem Feltpræsternes Indgriben, som mangan Gang havde forbittret de to Sognehyrder, ikke mindst Cirsovius, der 1672 klagede over, at Joh. Spaltzholtz indrettede en formelig Kirkesal med Alter og Stole og forrettede alskens kirkelige Handlinger, baade døbte, viede og begravede.²⁹⁾

Men des bittere blev nu Kampen mellem begge Sognepræster, der hver for sig følte sig forurettede ved Delingen af Byen, en Strid, som vedvarede, selv da Stiftøvrigheden 1700 traf følgende Afgørelse, som Frederik IV

stadfæstede den 4 December. Grænsen lagdes da, hvor den ligger nu, fra Prinsens Port til Prinsessegade og følgende denne Gades Midtlinje ned til Stranden. Alt Nord og Øst for dette Skel tilfaldt dansk, Resten tysk Sogn.³⁰⁾

Den beskedne Kirke, som var rejst 1668, stod imidlertid og forfaldt, Klokkestabelen var brøstfældig, og Storm havde væltet det tarvelige Vaabenhus af Brædder omkuld, saa at Barselkvinder, der skulde indløses, maatte vente under aaben Himmel i Slud og Regn.

I den Anledning lagde Præsten Nicolay Wickmann sig 1701 i Selen for at skaffe Kirken Taarn og Vaabenhus, Brigadier Boyneborg gav 150 Rdr. til Hjælp, og Myndighederne stillede sig velvilligt til Sagen. Grunden til et Vaabenhus blev lagt, men Taarnet opgav man, og dermed stilledes Byggeriet i Bero indtil videre.³¹⁾ Snart efter udbrød den store nordiske Krig, og under den da raadende Pengeød laante Kongen en Del af Kirkens Midler, saa enhver Tanke om Byggeri maatte hvile, til Freden kom.

1708 blev den myndige, stridbare Henrik Pontoppidan tysk Sognepræst, og med rastløs Energi kastede han sig ud i Kamp til Bedste for sin Kirke og Menighed. Særlig lagde han an paa at faa Sognegrænserne udvidede paa dansk Kirkes Bekostning, og da der frembød sig en gunstig Lejlighed, greb han til og aabnede Kampen.

Det hændte nemlig, at Henrik Linnemann, som havde bebygget det forhen øde Hjørne med Danmarksgade mod Syd og Vendersgade mod Øst, hævdede, at han i Kraft af Sognedelingen 1700 hørte til tysk Kirke, som havde faaet tillagt alt Syd for Prinsens Port. Men Mag. Bergendal ved Trinitatis protesterede naturligvis mod denne Fortolkning og fastholdt, at Skillelinjen laa midt i Danmarksgade, saa dennes nordre Husrække tilfaldt ham.

Det samme kendte Bytinget for Ret 1722, men Pontoppidan førte Sagen videre og led den Tort, at Raadstueretten stadfæstede Dommen. Desuagtet gav tysk Præst ikke tabt, men gik til Højesteret, uden Føje sættende „en anden Farve paa Sagen til hans egen Faveur, end dens Merita medfører,“ ja forløb sig tilmed i den Grad, at han angreb Magistraten, fordi den ej havde „bifaldet hans vrangne Procedurs Maade.“

Det blev derfor kun beske Frugter, Pontoppidan høstede ved Højesteret, som 1724 fuldtud godkendte Raadstuedommen og dømte ham til at betale dansk Præsts Sagsomkostninger med 50 Rdr., samt bøde 3 Rdr. for „Beskyldninger imod Rettens Betjente.“³²⁾

Medens den tyske Sognehyrde led dette Nederlag, havde han utrætteligt arbejdet paa ad andre Veje at bringe Kirken paa Fode, og her var han heldigere. Kongen betalte de laante Penge tilbage³³⁾, og 1722 udbedredes Kirken med et grundmuret Kor, til Minde hvorom der indmuredes en Tavle med følgende Indskrift:

„Der Dritte Fridrich lies mich Gott zu Ehren bauen,
der Fünfte Christian mich schützte gnädiglich,
vom Vierten Fridrich bin jetzt grösser an zu schauen,
Drum blühe stetz der Stamm von Grossen Friderich.“

Extracta est haec aedes Ao 1668

Aucta et ampliata. Ao 1722.

H. P.³⁴⁾

Samtidig stilede Pontoppidan et „allerunderdanigst Fadder-Brev“ til Dronning Anna Sofie, hvori han bad hende som Gudmoder antage sig „denne hidtil fortrykte og fortrængte Kirke“ som et fremmed og forladt Barn og give den Navn. Thi, hed det videre i de kuriøse Vers, hvori Kirkens ringe Kaar afmales:

„Et Skib, en Stad, et Huus, en Gade og et Stræde
En Hest, en Hund sit Naun man gjerne værdiger,

Men jeg, Guds eget Skib, hands Stad, hands Huus og Sæde
 Hands Due og hands Brud endnu dog Naunløs er.
 „Hvad Aarsag? En Patron jeg fattes og er ene,
 En Kirke uden Taarn, et Hus af Tømmer sat,
 En ringe Bygning gjort foruden hamred Stene,
 Hvad Under, at jeg staar saa got som slet forlat.“

Dette Bønskrift bar Frugt, ved Dronningens Velvilje døbt den tyske Kirke med det Navn, Pontoppidan selv havde foreslaaet, og kom for Fremtiden til at hedde *St. Michaelis*.⁸⁵⁾

Atter gik tyve Aar. Da lykkedes det først Pontoppidan at faa iværksat en mere grundig Forbedring af Kirken, som 1742 fik sin søndre Mur og Vestgavlen opført af Grundmur, hvorom en Stentavle over Døren endnu minder, bærende dette Aarstal og smykket med Christian VI's og Sofie Magdalenes Slyngnavne, omgivne af to vingede Keruber. Atter tyve Aar efter — i Hans de Hoffmans Dage — rejstes Taarnet og den nordre Mur, og *St. Michaelis* havde dermed i Hovedsagen faaet det Ydre, den har den Dag i Dag.⁸⁶⁾

Dens Indre er derimod forandret fuldstændig; thi forhen havde Kirken trods Ringhed og smaa Kaar dog som Garnisonens haft et eget fornemt Præg, fyldt som den var med Pulpiturer og Stole, hvor adelige Officerer i straalende Uniformer overværede Gudstjenesten, medens Slavernes usle Hob gemtes afsides øverst oppe „paa Loftet“.⁸⁷⁾ Men først og fremmest antog *St. Michaelis* Præg af Mausoleum, Mindehal for de mange Militære, hvis Løbebane var endt her i Fæstningen.

Allerede 1678 nedsattes Proviantforvalter Henrik Eilers i aaben Grav under Daaben, hvor hans Lig „uførtæret“ fandtes i Behold c. 100 Aar senere, og langs Kirkens Kor og Skib hang i imponerende Mængde mølædte Standarter

og Sørgefaner, slørede af Støv og Spindel, manende Minder frem om alle de tappre, som efter Felttog og Bedrifter ude i den store Verden var havnede her og jordede under Gulvets Sten.

Ikke mindre end 8 Generaler, af hvilke de 5 havde været Fæstningens Kommandanter, fandt i dette Tidsrum Hvile i St. Michaelis.

I Koret vejede to Faner til Ære for Generalmajor, Kommandant Chr. Liebman Legel † 1729, hvis Navn, takket være hans Velgørenhed, mindes i Fredericia den Dag i Dag, tre Faner over Generalløjtnant, Kommandant Chr. Fridrich v. Staffeld † 1741, og andre tre over Generalløjtnant Hans Helmuth v. Lüttichau † 1732. Desuden hang der i samme Kor Mindefaner over Oberstløjtnant Joh. Did. v. Colditz † 1739 og Generalmajor Chr. Barth. Rauch † 1749.

Ja, selv langs Skibets Vægge prangede disse folderige, pompøse Dekorationer over Støvet af Oberstløjtnant Joh. Chr. Dilleben † 1724, Kaptajn Winegel, Oberst Poul Erich Fischer, forhen Kommandant paa Bornholm og i Krempe, † 1672, Løjtnant Jens Giedsted, Præsidentens Søn, som faldt ved Gadebusch 1712, og mange flere. Generalmajor Hans Aug. v. Stevens † 1749, Generalløjtnant Kommandant Vieregg † 1756, Generalløjtnant, Kommandant Hans Sundorph † 1755, og Generalløjtn., Komm. Henrik Sigismund v. Castonier † 1766.³⁸⁾

Vel bleve ogsaa enkelte civile, Magistratspersoner og Præster, stedt til Hvile i St. Michaelis, men det var de militære, som gav den Stemning og Præg. Og alle delte de Skæbne med hinanden, idet Eftertiden uden Skaansel fejede dem bort og ikke lod et eneste fattigt Minde tilbage; thi de Kister og Epitafier, som nu findes i Kirken, skyldes en senere Tid. Og dog havde baade General Le-

gel og Staffeld skænket henholdsvis 100 Rdr. og 100 Slettedaler til Kirken mod Fredning af deres Grave.³⁹⁾

Skønt det oprindelig havde været Kongens Vilje, at begge Sogn skulde regnes for lige, vedblev det tyske dog at kæmpe med økonomiske Vanskeligheder⁴⁰⁾, og Følgen var et stadig spændt Forhold til Nabosagnet.

Men naar Skærmydslerne dog nogenlunde holdtes nede, var det sikkert fordi de lutherske Sjælesørgere stod paa for udsat en Post til at lægge Kræfterne øde i indbyrdes Kævleri. Thi her i Asylrettens og Trosfrihedens By lurede Ulven paa Hjorden, og Præsterne følte det derfor som et Kald skarpt at overvaage de fremmede Religions-samfund og værne Faarene mod Frafald.

Særlig i Pietismens Blomstring skærpedes Sognehyrdernes Stilling overfor de fremmede, og i en Mand som Henrik Pontoppidan fik Jesuiterne en haard, uforsonlig Modstander. Ogsaa indadtil søgte han at haandhæve en streng Kirkens Tugt. 1724 forfulgte han saaledes Christian Hagelsteen, som arbejdede paa Konrad Meinerts Værksted, men trods al Formaning og Paamindelse ikke havde villet gaa til Alters, hvorved der vakttes offentlig Forargelse. Ja, Præsten krævede tilmed af Magistraten, at hvis den opsætsige Christian ikke nød Sakramentet til Paaske, skulde han jages ud af Stabelstaden.⁴¹⁾

Og ligesaa myndigt optraadte Pontoppidan overfor 2 deserterede Musketterer, idet han — uagtet Synderne ved Spidsrods-Løb havde sonet deres Brøde —, haardnakket nægtede at tage dem til Skrifte, før de underkastede sig Kirkens Disciplin.⁴²⁾

Men særlig saa Præsterne med dyb Bekymring, at fremmede Sværmere og Sekterere tyede hertil for at nyde godt af Religionsfriheden, og et Par Gange, da der syntes at være Fare paa Færde, greb Ørigheden ind.

1734 gæstedes Byen f. Eks. af en Del svenske og norske, ialt omkring 90 Personer, som var „af nogen særdelig Mening om Religionens Øvelse, Kirkens Skik og Sacramenters Brug.“ Men da de kom med Kongens Tilladelse og Pas fra Københavns Politimester, turde man foreløbig ikke skride ind. Derimod stillede Sognepræsten sig straks fjendtligt overfor dem og ringede i den Grad Storm for Borgerskabets Øren, at ingen turde vove at leje de stakels fremmede noget Rum. Deres Færd blev nøje overvaaget, og længe varede det ikke, før Øvrigheden fik et Paaskud til at komme dem til Livs; thi det viste sig, at de ikke alle vare svenske, som oprindelig angivet, og skønt deres Pas lød paa 61 Svenskere, var de ialt 90 Personer. Magistraten stævnedes dem derfor paa Raadstuen og krævede, at hvis de vilde blive i Byen, skulde de aflægge Troskabsed, men dette nægtede Sektererne som stridende mod deres Tro, og dermed afskares de med det samme fra at faa Del i Fredericias Privilegier. Kolonien brød derfor atter op og drog til Fænøsund, hvor den ved Hindsgavl byggede sig Hytter for at bo i den kolde Aarstid; thi det var midt i Vinterens Hjærte. Og dog var man paa Nippet til ogsaa at forjage Staklerne derfra, skønt der fandtes baade gamle Folk og spæde Børn imellem, hvis ikke Kongen havde forbarmet sig og givet dem Lov til at blive, hvor de var, til Vaarens Komme. Men vilde de da ikke sværge Troskabsed, skulde de forlade Kongeriget og drage til Frederikstad eller Altona; alle andre Steder lukkedes for dem.⁴³⁾

Skød de lutherske Præster end i hellig Iver mangan Gang over Maalet, prægedes deres Færd til Tider af Snæversyn og Intolerance, lod det sig ikke nægte, at i en By som det gamle Fredericia maatte deres Virken være af dyb Værdi, og uden Tvivl har de to Kirker givet deres

vægtige Bidrag til at samle og forsonde, opdrage og affile disse mange, mærkelige Eksistenser, hvoraf Borgerskabet bestod,

Manende, mindende klang de jo aarle og silde, Klokkerne fra Trinitatis og St. Michaelis, hilsende nye Slægter og følgende gamle i Graven, deres rungende Malm har tvunget alle disse ulige Menneskers ulige Tanker ind mod et fælles Maal. —

Og i Ly af Kirkerne laa de to Almueskoler, én ved hver, en dansk og en tysk. Ja den sidste var endog ældre end Kirken, al den Stund der allerede 1664 nævnes en tysk Skolemester, Gregorius Blavier.⁴⁴⁾

Men de to Skoleholdere, som ansattes af Magistraten efter Eksamination af Sognepræsterne, levede under kummerlige Kaar, og kummerlig var vel ogsaa den Smule Lærdom, lidt Læsen, Skriven og Regnen, som de med Risets Assistance bankede ind i Børnene.

Lærerne oppebar et Par Skilling om Ugen af hver Elev, den tyske tillige et Bidrag fra Kongens Kasse for gratis at undervise Soldaterbørn⁴⁵⁾, og hvor knapt det daglige Brød end var dem tilmaalt, maatte de oven i Købet ligge i Klammeri med Bønhaser. 1681 fuskede saaledes baade en Konstabel og en anden Militærperson tysk Skolemester Chr. Heupfner i Faget⁴⁶⁾. Og forgæves søgte de to Lærere at slaa Mynt ved syngende at drage med Børnene gennem Staden og bejle til Godtfolks Pung, thi Rektor slog straks Allarm for at redde dette Privilegium helt og ubeskaaren for Latinskolen og fik da ogsaa sat en Stopper for slig Skoleholderens „Uskiklighed“.⁴⁷⁾

Under den store nordiske Krig var Skolevæsenet gaaet i fuldstændig Forfald, og Provst Pontoppidan kom i den Anledning i hidsig Fejde med Magistraten, som 1720 be-

brejdede ham at have anbefalet en tysk Lærer, der var „saa fordrucken, at Godtfolk var bange for at betro ham deres Børn“, saa han sluttelig forduftede. Derfor foreslog Magistraten, at tysk Skole skulde gaa ind og Byen nøjes med den danske, hvis Skolemester ogsaa var ferm i Tysk.⁴⁸⁾

Thi Forholdene vare saa usle, at der maatte gøres noget alvorligt for at bringe Sagen paa Fode, og Stifamtmanden bød derfor 1722 hver af Kirkerne at give sin Skolelærer 4 Rdr. om Aaret og foreslog tillige Byen at yde et Tilskud paa 30 Rdr. aarlig.⁴⁹⁾

Magistraten fandt det nemmere at skaffe Midler til Veje ved Oprettelse af et Lotteri, men Kongen nægtede sit Samtykke⁵⁰⁾, og Mundhuggeriet mellem Byens Fædre og Provsten varede ved, yderligere forbitret ved Striden om Sognegrænserne. „Malice hos en Mand“ — skrev de velvise — „er som en giftig Slange under en grøn Busk, thi som denne sees ikke, førend den stinger, saa kan Malice hos et Menneske ej heller fuldkommeligen mærkes, førend den bryder udi enten gennem Læberne eller ved Skrifter, eller ved begge Dele tillige“, og hvad Sjælehyrdens Nidkærlighed for Børnenes Lærdom angik, da mærkedes den ej stort, naar det gjaldt om at overhøre Ungdommen i dens Kristendoms Kundskab.⁵¹⁾

Endelig 1724 tog Frederik IV Haand om Sagen og befalede Byen aarlig at give hver af Skolemestrene 20 Rdr.⁵²⁾ Og samtidig indrettedes der ved nogle Borgeres Offervillighed et tysk Skolehus i Kirkens umiddelbare Nærhed.⁵³⁾ Den danske laa derimod — i hvert Fald fra Christian VI's Dage og Perioden ud — omtrent midt i Prinsessegade.⁵⁴⁾

Dermed bragtes Undervisningen atter i roligere For-

mer, og Lærernes Kaar bedredes, men det turde være en Sag for sig, om Stadens Godtfolk, som fik sig en ny Skoleskat over Nakken, har følt sig særlig oplivede ved denne Løsning.⁵⁵⁾ —

Den Latinskole, Frederik III 1656 havde grundet, kom vist næppe i Gang, før Krigen brød ud og lagde Staden øde, men 1664 fik den sin Fundats som Trivialscole og — for „at alting desbedre og skikkeligere kan angaa“ — stilledes den under Tilsyn af Ribe Biskop. Smaat og fattigt voksede Skolen frem, maatte i over en Menneskealder holde til i et Lejehus og opnaaede først 1698 at faa sin egen Bygning paa Hjørnet af Danmarks- og Kongensgade, et uanseligt Bindingsværkshus med et højt teglhængt Tag.

Her boede Hørerne, medens alle Klasser uden Tvivl vare sammenstuede i et enkelt Rum, fattigt belyst gennem smaa, blyindfattede Ruder og bitterlig koldt med sit stenlagte Gulv; thi endnu i det 19de Aarhundredes Begyndelse fandtes der ingen Kakkelovn.

Men Skolen var ogsaa fattig, uden Hjælpekilder i gamle Foundationer som dens Søstre i andre Stæder. Hver Præst, som ordineredes i Jylland, skulde yde 2 Rdr. til Fredericias Kirke- og Skolebetjentes Løn, hvoraf Rektor og Hørere fik den ene, desuden nød Rektoren Kronens Andel af Tavlov og Skanderup Tiende, og Disciplene oppebar en Indtægt af Elbo og Holmans Herreders Sogne mod at forrette Degnetjeneste. Iøvrigt maatte man klare sig, saa godt man kunde ved at synge ved Begravelser og Bryllupper, en Ekstrafortjeneste, Skolen havde Eneret paa, og naar Højtidsaftenerne oprandt, drog Peblingene syngende gennem Stadens Gader fra Port til Port og samlede Penge ind. Særlig Mortensaften-Koret holdt sig

længe, og den smukke latinske Sang, som klang ved denne Lejlighed, lokkede i Massevis Godtfolk ud i Gadedørene for at lytte dertil; men ogsaa enkelte almindelige Ugedage drog Smaakor af syngende Disciple om i Byen og tiggede sig „Brød for Herrens Skyld“. ⁵⁶⁾

Kosten fik baade Elever og Hørere ved skiftevis at være Borgernes Gæster, og 1720 oprettede Kommandant Legel og hans Hustru Ingeborg Loss et Legat paa 1000 Rdr., hvoraf Renten skulde uddeles til fattige, fredericianske Disciple.

Skolens smaa Kaar virkede hæmmende og holdt Elevtallet nede, saa at dette endnu i det 18. Aarhundredes Midte kun var en Snes Stykker, Skoletugten var haard, Hug og Slag hørte til Dagens Orden, og de forhutlede Lærere, der forrettede Degnetjeneste i Stadens Kirker, foregik ingenlunde altid Eleverne med et godt Eksempel. Selv Skolens første Rektor, Laurits Alling, rodede sig mangen Gang i Slagsmaal med Borgerne og fik sin „Pyrryck“ revet itu, et højt Bæger foragtede han ingenlunde, og naar han efter endt Drikkelag vandrede hjemad paa usikre Ben, hændte det stundom, at han faldt i den Bæk, der løb i Nærheden af hans Bolig.

Intet Under at Tonen mellem Eleverne var raa og forargelig, og 1732 hændte der i Latinskolen en tragisk Begivenhed, som kastede et uhyggeligt Lys over Forholdene, idet en 22-aarig Discipel, Jens Jørgensen, forskrev sig til Satan med sit Blod og efter en langvarig Proces dømtes til at have Tungen „levendis“ revet af Halsen, Haand og Hoved afhugne med Økse og satte paa Stager over Kroppen. Ved Kongens „Naade“ ændredes denne Straf dog til Piskning og livsvarigt Slavearbejde i Bremerholms Jærn. ⁵⁷⁾

Men trods alt det, der hæmmede og knugede den fattige lille Skole i dens Vækst, ere dog „mange brave Mænd herfra dimitterede“, hvoriblandt Erik Pontoppidan, og af Rektorerne vandt baade Jørgen Seerup og Mathias Anchersen sig berømte Navne.

NIENDE KAPITEL

Katolikerne.

„Angaaende de Catholske, da haver de Høylovlige Danske Konger siden Reformationen altid havt et vaaged Øye med dem og ingen Ting forsømt, som tiener at hindre Papisteriets Opkomst i disse Lande igien.“¹⁾

Med fuld Føje skrev Holberg disse Ord; thi meget hvasse Bestemmelser og voldsom Indgriben overalt, hvor Fare var paa Færde, havde systematisk kvalt hver lille Spire af Katolicisme, som vovede at piple frem i disse Riger, ja Danske Lov lukkede endog under Trusel om *Livsstraf* Landet for alskens Jesuiter, Munke og papistiske Præster.²⁾

Naar der alligevel — trods disse haardhændede Forholdsregler — skabtes et katolsk Trossamfund i Fredericia, var det uden Tvivl praktiske Hensyn, særlig Ønsket om at se den nye By bebygget og befolket, som dikterede Tolerancen, og denne fik da ogsaa, — som det følgende vil vise —, sin saare snævre Begrænsning.

Men først og fremmest udstraktes den i Privilegierne hjemlede Religionsfrihed til saa farlige Folk som Papister, fordi der faktisk allerede da fandtes en lille Menighed, naturlig fremvokset og skærmet af en stiltiende Anerkendelse fra oven.

Fremmede Forbundsfæller havde medført jesuitiske Feltpræster, som holdt katolsk Gudstjeneste, og da en Del af Kongens egne hvervede Soldater tilhørte Romerkirken, sluttede disse sig naturligvis til de fremmede Sjælesørgere.³⁾

En lille *Soldatermenighed* groede paa denne Maade frem i Fæstningen, i Førstningen af ret tilfældig Art, men efterhaanden sammenstøbt i fastere Form, da Jesuiterne forblev i Byen og fortsatte deres Sjælesørgervirken blandt Garnisonens katolske Elementer.

Men dette unge Trossamfund var uden økonomisk Rygstød, uden Kirke og Indkomster til Gudstjeneste og Præstelønning, og det blev derfor af afgørende Betydning, at det fik Støtte udefra.

Den 10. Juni 1677 forøgede og udvidede Grev Christoffer Ranzov et ældre Legat til Fordel for Paterne og Katolikerne i Lybæk, Glückstadt, Frederiksstad og Fredericia, saa at det kom til at bestaa af 2800 Rdr., hvoraf Renten skulde bruges til Bedste for disse nye, haardt trængte Menigheder.⁴⁾

Og to Aar senere henlagde samme Greve ved „Donatio Holsatica“ en Sum paa 1200 Rdr. til Uddannelse af to velopvakte holstenske — eller i Mangel heraf: danske — Ynglinge ved Hildesheims Jesuiterkollegium.⁵⁾

Allerede disse Stiftelser paatrykte det fredericianske Trossamfund Præg som Missionsstation, Led i den store, underjordiske Propaganda, som omspændte hele Kloden og havde til Maal at genrejse den romerske Kirkes tabte Magtstilling. Og 1682, just samme Aar Fredericias Privilegier formelt fastslog Religionsfrihed i Staden, knyttedes den herværende Menighed nøjere til Moderkirken og vandt ved den *ferdinandiske Stiftelse* det solide økonomiske Grundlag, den før havde savnet.

Den 1. April 1682 oprettede nemlig Ferdinand af Fyr-

stenberg, Fyrstebiskop af Münster og Paderborn, et Legat paa 33,940 Rdr. til Grundlæggelse af en nordisk Propaganda i Hamborg, Lybæk, Glückstadt, Frederiksstad og Fredericia, omfattende hele Nordtyskland, Danmark og Norge. 10 Missionærer af Jesu Selskab skulde lønnes af dette Fond og nidkært virke i deres Kald for — „at forøge og udbrede Dyrkelsen af den ubesmittede Gudsmoder, Jomfru Maria“.⁶⁾

Med Biskoppen af Münster som Overhoved indordnedes Fredericia-Menigheden nøje under Pavekirken, vandt økonomisk Fasthed og gjordes til Midtpunkt for Jesuiternes hemmelige Tilbageerobringsforsøg i Danmark.

Født til Verden med slig en Opgave blev Menigheden fra første Færd et Stridens Tegn, og dens Historie formede sig da ogsaa bølgende og urolig udadtil, i Modsætning til Stilheden om Jøderne og de Reformerte, der ikke tragede efter at vinde Proselyter, men kun ønskede at leve deres eget religiøse Liv.

Foreløbig maatte Jesuiterne, af hvilke stadig 2 og 2 forestod Forposten i Fredericia, lægge en Dæmper paa deres hellige Iver, optræde forsigtigt og smidigt lempe sig efter Vilkaarene, indtil de vandt fastere Fodfæste. Thi endnu hang Faren for Ødelæggelse som et truende Sværd over deres Nakke, blottede som de vare for alle kongelige Privilegier og Begunstigelser og ene og alene skærmede af en ret tvivlsom Tilladelse til at eksistere.

Først med Christian V's Privilegier 1686 fik Menigheden et bredere Grundlag, større Raaderum og mere Tryghed, og disse Benaadninger betegnede da ogsaa et virkeligt Fremskridt, en Protest mod det Snæversyn, hvormed Statskirkens ledende Mænd bekæmpede al Tolerance og aandelig Selvbestemmelsesret. Ja, Biskop Vandal havde for at afværge Faren tilmed ført saa svært Skyts i Marken,

at han stemplede Katolikerne som Enevældens Fjender, om hvem det var — „noksom bevist, hvor ringe de dømme om den pligtige Underdanighed og Lydighed, som Undersaatter bør at bevise den høje Øvrighed, hvor let det er at forlede dem fra deres Pligt og Skyldighed til Ulydighed, Oprør og Rebellion“.7)

Derfor var det sikkert ikke uden svære Anfægtelser, at Christian V dristede sig til at give de Fredericia-Katoliker Privilegier, og naar han dog gjorde det, var det, — som det udtrykkeligt hed —, en Anerkendelse af de store Tjenester, Paterne Stanislaus Følckers og Franciscus Aquilanus havde ydet baade Forbundsfællernes og Kongens egne Tropper under Krigen.

Som Tak indrømmede Kongen nu dem og deres Eftermænd Ret til at bygge Kirke og Skole paa den ved Præstegaarden erhvervede Grund, som desuden fritoges for Soldater-Indkvartering, Skatter og borgerlig Tyngde. De to Præster selv forskaanedes for Skat, stilledes umiddelbart under Konge, Højesteret og Kancelli og fik Tilladelse til uhindret at besøge Trosfæller paa Fyen, i Jylland og i Holsten, samt til uden Milepenge at rejse gennem Købstæderne og toldfrit indføre Sager, som vare nødvendige for Gudstjenesten.⁸⁾

I Stabelstadens Hjørte havde Katolikerne allerede da erhvervet de Arealer, de ejer den Dag i Dag, og paa den nuværende Kirkes Grund rejstes i disse Aar et lille beskedent Kapel ud mod Sjællandsgade. De 5000 Rdr., Menigheden fik i Fundationsgave af den ferdinandeiske Stiftelse, var der saaledes rig Anvendelse for til Byggeriet og Indrettelse af Gudstjenesten.⁹⁾

Præsternes Hus laa i Gothersgade (nu Knudsborg), og bag dette fandtes en smuk, velholdt Have.

Menigheden organiserede sig med eget Skole- og Fattig-

væsen, og særlige Ludimagistri nævnes¹⁰⁾, men derimod led den under Savnet af en Begravelsesplads, og i over 100 Aar maatte man slaa sig til Taals med Reskriptet af 17. November 1685, i Kraft af hvilket de afdøde Katoliker uden Ceremonier eller Jordpaakastelse af Præsten maatte stedes til Hvile paa tysk Kirkegaard.

— Støttet til disse Privilegier begyndte Jesuiterne nu at kaste Masken, men fik øjeblikkelig at føle, at spejdende Øjne skarpt iagttog deres Færd; thi allerede 1689 raabtes der Vagt i Gevær mod adskillig Forargelse, som paa Grund af den papistiske Religionsøvelse indsneg sig „udi voris lutherske Lærdom“, baade med Ægteskab, Barnedaab og Ligfærd. Da skred Stiftamtmanden ind og paabød Magistraten nøje at vaage over Katolikerne og tage Forholdsregler, om noget „højvigtigt“ skulde forefalde, og samtidig advarede baade Stiftets og Stadens Øvrighed ængstelig Majestæten mod den papistiske Gudstjeneste, som med alle Ceremonier øvedes offentlig i Fredericia til stor Fare for Lutherdommen.¹¹⁾

Sindene foruroligedes end mere, da Katolikerne ogsaa paa andre Omraader traadte kraftigere frem, blandt andet ved haardnakket at nægte tysk Sognepræst Offerpenge¹²⁾, men særlig kom de lutherske Sjælesørgere i Fyr og Flamme, da Jesuiterne lagde an paa Ungdommen og søgte at drage Børn af blandede Ægteskaber ind under deres Myn-dighed. Dette var ulovligt, thi saadanne Børn skulde opdrages i Lutherdommen, og da Magister Borch ved Trinitatis derfor 1691 fik Nys om, at de jesuitiske Fædre vilde erobre Jost Brølæggers Søn, uanset Moderen var Protestant, sattes Øvrigheden straks i Gang med at udrive Barnet af Papisternes Hænder, medens tysk Sognepræst, Emanuel Cirsovius, sørgede for, at Nicolaj de Frans paa

Raadstuen fik Tilhold om ikke at lade sine Børn gaa i Skole hos de to Patres.¹³⁾

Trods disse Nederlag opgav Jesuiterne dog ikke Kampen, og samme Aar vovede Pater Conrad Weys sig frem for Majestæten med et Bønskrift, hvori han — under Paa-beraabelse af Privilegierne — bad om Skattefrihed for sin Person og Præstegaard paa Grund af hans og hans Ordensbroders uegennyttige Arbejde blandt Kongens romersk-katolske Soldater. Og samtidig lod Jesuiten et Par velklingende Ord falde om adskillige 1000 Daler, som de katolske Sjølesørgere havde tilført Fredericia fra fremmede Lande.

Men Magistraten var paa Post og søgte i en Modforestilling efter bedste Evne at skræmme Kongen tilbage fra at laane Jesuitens Ord Øren. Thi de mange Penge, denne omtalte, kendte man ikke noget til, men derimod særdeles god Besked om, at de katolske Præster — „en og anden fra den lutherske til den papistiske Religion haver forført“, samt at de opdrog Børn i deres Tro. Og tilmed var de katolske *Borgeres* Tal saare ringe, kun 6 Personer ialt.

Uden at lade sig anfægte af disse velmente Advarsler viste Kongen dog Jesuiterne den Naade 1692 at forskaane dem for personel Skat, samt Grundskat af deres Hus.¹⁴⁾

Det var en besk Mundfuld for Magistraten, og til Gæld søgte den derfor at besvære Fædrene med en solid Indkvartering paa 12 Mand, medens Sognepræsterne slap med 6 hver. Da anraabte Pater Andreas Falckenberg atter Kongen om Hjælp og Beskærmelse, og atter tog Kongen sig af de katolske Sjølesørgere, idet han 1710 forbød Magistraten at paabyrde dem med mere Indkvartering end de evangeliske Præster, ja to Aar efter gik Frederik IV videre endnu og fritog Jesuiterne helt for Skat og Solda-

terhold, fordi de uden Vederlag betjente Garnisonens katolske Elementer. Forgæves søgte Øvrigheden at knibe ud og forgribe sig paa Paternes Privilegier, thi 1713 udgik der et skarpt kongeligt Tilhold om at respektere disse.¹⁵⁾

Naar Kongen gjorde Jesuiterne disse Indrømmelser var det i Virkeligheden kun et rimeligt Vederlag for deres ulønnede Tjeneste som Feltpræster, thi i denne Egenskab maatte de til Tider følge hans Ordre, og 1709 var saaledes den ene af dem i Kraft heraf blevet kommanderet over til Hæren i Skaane.¹⁶⁾ —

Men den Missionsvirksomhed, Fædrene brændte efter at sætte i Gang, fik i Førstningen kun ringe Luft under Vingerne, thi de to Sognepræster, som dybt bekymrede iagttog disse ubudne Medbejleres Optræden, satte sig som Opgave til det yderste at modarbejde dem og skarpt vaage over, at ingen af den protestantiske Hjord forvildede sig over i Papisternes Rækker.

Stor Uro vakte det saaledes 1689, at Mette Knudsatter, salig Christen Jensens Efterleverske, havde „haft i Sinde og været udi de Tanker at inlade sig i Ægteskab med en catholiske Skomager-Svend.“ Kaldt i Vaaben ved Tanken om de Farer, sligt et Ægteskab kunde afføde, tog Cirsovius fat og bistaaet af Mettes Brødre og Paarørende ruskede han saa kraftigt op i Enkens slumrende Samvittighed, at hun omsider faldt til Føje. Og man smeddede, mens Jærnet var varmt, og helmede ikke, før Enken indfandt sig paa Raadstuen med Vitterlighedsvidner og satte sit Navn under et Dokument i fuld lovmæssig Stand, hvori hun erklærede, at, forat hun selv og hendes mange „uopfødte“ Børn ikke skulde „endelig forførís til den catholiske Religion“, havde hun helt slaaet Skomagersvenden af Sinde. Og skulde det dog ske, at hun selv eller hendes Børn fremtidig vilde ægte en Katolik, da forpligtede hun

sig „til des bedre Forvaring“ at være strafværdig og skyldig 50 Rdr. til hver af Stadens lutherske Kirker. — Først efter at have sat denne Sikkerhedsventil paa Enkens Giftesyge kunde Præst og Frænder med frelst Samvittighed lade Skæbnen raade.¹⁷⁾

Imidlertid havde de katolske Patres søgt at vinde Fodfæste ude blandt Bønderne ved at prædike Omvendelse paa Fyen, men næppe spurgtes disse Bestræbelser, før Odense-Biskoppen Thomas Kingo 1688 allarmede Kongen, og én af Jesuiterne, grebet paa fersk Gerning, puttedes i Fængsel, hvor han blev siddende Jul og Nytaar over. Hermed lod Kongen sig dog nøje, og skønt han indrømmede, at den fængslede Pater vel havde gjort sig fortjent til haardere Straf, tilgav han ham „af sær kongelig Mildhed og Naade“ og slap ham løs paa den Betingelse, at han ikke mere viste sig saa „dumdrstig“ at virke udenfor Fredericia By.¹⁸⁾

Rundtomkring viste der sig i disse Aar foruroligende Udslag af den katolske Propagandas lønlige Arbejde, og flammende af hellig Nidkærhed kunde Fædrene ikke holde sig i Ro, men genoptog deres Virken blandt Omegnens Bønder, indtil Frederik IV paa Ribe-Bispens Nødraab 1705 nedlagde et alvorligt Forbud herimod.

De to Jesuiter stævnedes i den Anledning paa Raadstuen for at høre Kongebrevet læses, men ubelejligt som det kom, søgte de at sno sig fra det ved at vende det døve Øre til og paastaa, at de ikke forstod Dansk, saa at Øvrigheden blev nødt til at tilstille dem en tysk Oversættelse.¹⁹⁾

I disse Aar døde de to Jesuiter, Pater Barring og Pater Bonna, og afløstes af nye Mænd, af hvilke den ene, Pater Ignatius Wedich fra Cøln, var „en mundkaad Jesuit“, der vakte Ængstelse ikke alene hos de rettroende Protestan-

ter, men selv hos mere sindige Katoliker, som frygtede for, at hans Dumdristighed skulde sætte deres Privilegier over Styr. Latinskolens Rektor, Mathias Anchersen, tog mangen en hed Dyst med den kloge Pater, som var en Mester i Dialektikens Pindehuggeri, „en perfect Jesuite, malitieux“, og talende „en skøn og færdig Latin“.20)

Med slig en Mand ved Roret vaagnede Uroen paany, og særlig modsatte Katolikerne sig stædigt at svare de lutherske Sognehyrder Offer, en Afgift, som ret naturligt virkede i høj Grad irriterende. Gang paa Gang maatte de genstridige ved Rettens Hjælp tvinges til Betaling, og 1707 bad Menigheden derfor Kongen om Skaansel, da dens Medlemmer jo intet havde med lutherske Præster at gøre. Men Svaret lød bestemt afvisende: enhver, af hvad Religion han være maatte, skulde yde Offer til Sognepræsten; og da Monarken tilmed havde bragt i Erfaring, at Katolikerne i deres Kirke holdt Gudstjeneste med alle offentlige Ceremonier, forbød han dem fremtidig at udstrække Religionsøvelsen ud over Privilegierne.21)

Brat og uanet kom dette Forbud som et Lyn over Jesuiterne, der i en Memorial forgæves søgte at formilde Kongen og afbøde Slaget, idet de klart indsaa, hvor haardt det vilde lamme deres Mission.22)

Kaarene vare vanskelige nok endda, thi Menigheden talte jo først og fremmest Medlemmer af Garnisonen og ialt kun 6—7 borgerlige Familier. Disse sidstes Tal steg ganske vist i Aarenes Løb, men Jesuiternes Haab om gennem Omvendelse at forøge Kirkens Tilhængere gjordes til Skamme, da Øvrigheden voldsomt greb ind, hver Gang en vankelmodig Sjæl stod i Fare for at forvilde sig ind i Papisternes Kreds.

En luthersk Kvinde, Anna Catrine Elisabeth, havde under et Ophold i Frederiksstad ægtet Katoliken Mulstrov

og senere i Fredericia antaget sin Husbonds Tro. Men ret længe kunde Menigheden ikke faa Lov til at glæde sig over denne Vinding, thi 1706 lod Magistraten den frafaldne stævne for sin Skranke og dømte hende til inden 3 Solemærker at rømme Kongens Riger og Lande.²³⁾ Og dette kunde endda kaldes naadig Straf, thi faa Aar i Forvejen var 3 Kvinder i København blevne indespærrede i Børnehuset, fordi de havde antaget Katolicismen.²⁴⁾

I Virkeligheden fik den Religionsfrihed, Privilegierne glimrede med, altsaa sin skarpe Begrænsning, og afskaaret fra Tilvækst gennem Mission maatte den fredericianske Menighed lade sig nøje med den Forøgelse, som Aar for Aar tilførtes den gennem Indvandring.

En Del af de tyske Nybyggere, især fra Vestphalen og Rhinegnene, var jo katolske, og det samme gjaldt alle Italienerne (Bianco'erne), Polakkerne og de brabantiske Kedelførere. Disse sidste blev i Aarenes Løb ret talrige, dannende et stort Broderskab, fordelt over hele Nørrejylland, men hvor de end slog sig ned, bevarede de Tilknytningen til Kapellet i Fredericia og ydede deres Skærv til Skole- og Fattigvæsen.²⁵⁾

Ligeledes saa samtlige romerskkatolske Soldater i Jylland og paa Fyen hen til Stabelstaden som Modermenighedens Sæde og stod i stadig Rapport med Jesuiterne, der meget ofte laa paa Rejser for at røgte Sjæleplejen blandt udenbys Trosfæller. Og til Kristi Legemsfest eller andre kirkelige Højtider samledes en Mængde fremmede i Fredericia.

Jesuiternes Stilling var derfor dobbelt besværlig og farlig tillige, al den Stund de som „missionerende Fædre“ nødvendigvis maatte vække Kamp. Fra Tid til anden rammtes Menigheden derfor af haarde Prøvelser og maatte

endda prise sig lykkelig over at redde sig med Livet ud af de mange Storme.

1718 forløb Jesuiten Hermannus Heerde sig ved i sine Prædikener at smælde den evangeliske Tro og tale bespotteligt om Alterens Sakramente, hvad der vakte stor Opsigt og satte selve Kongen i Bevægelse. I Følge hans Befaling stævnedes Jesuiten for Øvrigheden, og da han ikke kunde fragaa sin Brøde, maatte han uopholdelig „pakke sig ud af Fredericiæ By“ og forlade Landet, medens Dommen forkyndtes fra alle Stadens Prædikestole, — „paa det hans Formastelse og Aarsag til saadan Straf, for enhver kan være kundbar“. ²⁶⁾

Forsigtigt holdt de jesuitiske Fædre sig nu stille i nogle Aar, men uden Tvivl har de i det skjulte virket for deres Lærdomme, thi 1727 beskyldte Sognepræsterne Katolikerne for med Hug og Slag at drive Koner og Børn til papistisk Gudstjeneste, selvom de var lutherske, og at Børn af blandede Ægteskaber slæbtes i Skole hos Paterne, som „ved Abespil“ søgte at forføre dem straks i de spæde Aar. ²⁷⁾

Med den pietistiske Christian VI's Trontiltræden indvarsledes en skæbnsvanger, tung Periode for den katolske Menighed, der uden at give Agt paa Tidens Tegn kastede sig ud i en Propaganda, som nødvendigvis maatte nedkalde Stormen. Og dog havde den nye Konge ikke som sin Forgænger stadfæstet Trossamfundets Privilegier, ²⁸⁾ et Fingerpeg, der burde have manet til Forsigtighed, ikke mindst fordi Katolikerne uden egen Brøde allerede 1732 paa et hængende Haar havde mistet alle deres Rettigheder. Thi som Protest mod Ærkebiskoppen af Salzburgs Forfølgelser af lutherske Undersaatter i sit Stift forkyndte Christian VI, at al katolsk Gudstjeneste vilde blive for-

budt i Fredericia, hvis Forholdene i Salzburg ikke bedredes.²⁹⁾

Uvejret drev dog over denne Gang, og i de følgende Aar syntes Lykken atter at tilsmile den lille truede Menighed, som steg i Tal og kom til at rumme adskillige indflydelsesrige Mænd i sin Midte. I Kraft heraf lykkedes det nu endelig Katolikerne at opnaa en Begunstigelse, som forhen bestemt var bleven dem nægtet. Hidtil havde det været dem forbudt at jorde deres døde i Kapellet, og da Johan Møller 1712 desuagtet lod sit Barn stede til Hvile dér, blev han af Domstolene tvunget til at betale tysk Kirke og Præst, Kirkens Betjente og Latinskolens Rektor.³⁰⁾ Men nu dagedes det paa dette Punkt, da Oberstløjtnant Geistler og Hustru, begge Katoliker, 1737 opnaaede kongelig Tilladelse til at faa Begravelsesplads i Kapellet og der hermed skabtes et Præcedens.³¹⁾

Sligt var imidlertid dyrt og kun for fornemme Folk, mindre velstillede maatte lige til Aaret 1797 lade sig nøje med en Grav paa St. Michaelis Kirkegaard. —

Denne Medgang æggede paany Jesuiterne frem til Kamp, hemmelig Propaganda blev drevet i vid Udstrækning, og hele denne Virken udfoldede sig tyst og lønligt, saa den en rum Tid undgik Modstandernes spejdende Blik.

Under Jubelfesten i Anledning af Reformationens 200 Aars Jubilæum 1736 dristede de katolske Fædre sig oven i Købet til at fiske i rørte Vande ved at lovprise den romerske Kirke og fremhæve dens Lærdomme som de ældste og eneste rette. Provst Pontoppidan fik vel Nys herom og var ikke sên med at indberette Sagen for Ribe Bisp, men ellers foretoges der intet Skridt i den Anledning.³²⁾

Mistanken var derimod vakt, Fjenderne fulgte spændt Fædrenes Færd og rustede sig til Angreb, og da der 1744 frembød sig en enestaaende Grund til Indgriben, rettede

man saa voldsomt et Slag mod Katolikernes Menighed, at den vaklede i sin Grundvold og var paa Nippet til at gaa under. —

Ved Pinsedagstid 1744 hændte det sig nemlig, at en ung Pige, Maren Boyesdatter, Steddatter af Klokker Rønne, gik over til den romerske Kirke og sporløst forsvandt. Og dette var ikke det eneste Eksempel, ogsaa andre Protestanter vare i Tobias Meinertsens Hus blevne „forførte“ til Papismen. Et mægtigt Røre rejste sig, al tilbagetrængt Nag og Vrede mod Jesuiterne brød nu ud i lys Lue, og gennem alle Mellemlinier naaede Sagen skyndsomt frem for Christian VI, som den 2. Oktober paalagde Jesuiterne Theodorus Haackman og Ignatius Rymsdyck at skaffe Pigen tilbage. Samtidig sattes Byens Øvrighed paa skarpt Udkig efter de mistænkte Fædre. Trængt fra alle Sider maatte Katolikerne da ogsaa ud med, at den saa gaadefuldt forsvundne Pige var i Huset hos en Katolik Chavot i Hamborg, men det var, — paastod Fædrene —, umuligt for dem at skaffe hende tilbage, da de jo ikke kunde „derfra med Gevalt udføre“ hende.

Da sattes Diplomatiets i Gang, og Gesandten i Hamborg fik Ordre til at opspore Pigebarnet; men Jesuiterne selv forholdt sig passive og rørte ikke en Finger, idet de skød sig ind under, at Sagen var dem helt uvedkommende.

Denne Undskyldning toges dog ikke for gode Varer, og da der intet Resultat kom af Eftersøgelserne, bød Kongen i Juli 1745, at de to Præster skulde udrede 1000 Rdr. eller fremskaffe Maren Boyesdatter inden 3 Maaneder, hvis ikke, stillede Eksekution i Udsigt og Trusel om haardere Straf.⁸³⁾

Nettet drog sine Knuder fastere om de jesuitiske Fædre, og Magistraten tog skrappe Forholdsregler. Der sattes militær Vagt ved deres Bolig, og Kommandanten lod Por-

tene spærre af Soldater, som skulde stoppe de katolske Præster, hvis de skulde gøre Forsøg paa at snige sig bort eller udføre deres Gods og Ejendele.³⁴)

Under disse fortvivlede Forhold søgte to velstaaende Katoliker, Peter Bianco og Johan Kruth (Krauth), at afværge Uvejret ved at bede Kongen om „en skarp Examination over dem, som er skyldige i Maren Boyes Undvigelse“, at disse maatte straffes, men de uskyldige gaa fri —, hvorpaa Kongen dog gav et afvisende Svar.³⁵)

Klokker Rønne havde imidlertid gennem en nylig ankommen Kvinde faaet Oplysninger af stor Værdi, thi ogsaa denne Kvinde havde ladet sig lokke i Jesuiternes Garn og var bleven sendt til Hamborg, men i sidste Øjeblik havde hun betænkt sig og var vendt om. Hun vidste nu at fortælle, at Maren Boyesdatter en Tid havde boet i Hamborg hos Enken Anna Sophie Sommerberg tæt ved det katolske Kapel, indtil hun efter en Uges Forløb hemmeligt afhentedes af en Abbedisse fra et Nonnekloster i Mainz og iført Nonnedragt bortførtes i en lukket Vogn.

Enken Sommerberg havde senere selv fremvist Maren Boyes „afførte Gangklæder, hængende i et Skab, som hun sagde, aldrig skulde komme derud, førend Møl og Rust dem fortære“, — og som hun paa Paternes Bud daglig — „besprængte med Vievand“.

Med denne Oplysning sluktes hvert Haab om at faa den unge Pige befriet og udleveret, men Jesuiterne i Fredericia maatte undgælde saa meget des haardere, thi da de 3 Maaneders Frist var udrunden og Fædrene ikke betalte de 1000 Rdr., skred Myndighederne til Handling.

I November 1745 foretoges der Pantning i Præstegaard, Bohave, Bibliotek og Kapel, Pengekassen paa 140 Rdr. beslaglagdes, og Trusel om Lukning af Kirken og Straf af

samtlige Katoliker i Staden hang knugende over Menigheden.⁸⁶⁾

Forgæves bønfuldt Jesuiterne om at maatte fritages for „umulige Ting“ og klagede over „den mod dem brugende formentlig haarde Omgang“, — Kongen var ubøjeelig, og Fædrene opnaaede kun at faa forlænget Frist til Marts Maaned. Skaffedes hverken Pige eller Penge da til Veje, skulde Kirken stænges og Gudstjeneste forbydes, men hvis Jesuiterne gik i sig selv og gav efter, kunde de oven i Købet gøre Regning paa Privilegiernes Stadfæstelse. Skulde de derimod endnu en Gang blive grebne i lignende Forsøg, da — „skal det hele Exercitium Religionis Papisticae være forbuden.“

Men de to missionerende Fædre kunde eller vilde ikke opfylde noget af Vilkaarene, Retten maatte derfor have sin Gænge, og deres Indbo solgtes i April 1746 ved en Auktion, der dog kun indbragte 132 Rdr. 4 Mark 7 Skill.⁸⁷⁾

En stærk Gæring herskede imidlertid i Byen, Sindene vare voldsomt ophidsede, alle Lidenskaber i Flamme, anonyme Smædeskrifter spredtes over Stabelstaden og rejste en Storm af Forbittrelse. Et „hæsligt“ Skandskrift, fyldt med Injurier mod Nørrejyllands Bisper og triumferende over Jesuiternes Held, var allerede 1745 fundet opslaaet paa Gabestokken, et andet paa selve Michaelis Kirkedør, og begge vare højtideligt brændte af Bøddelen paa Torvet, medens væbnede Borgere holdt Vagt udenom Eksekutionspladsen.⁸⁸⁾ De protestantiske Præster var Fyr og Flamme i Haab om nu endelig langt om længe at kunne tilføje Papisterne Dødsstødet. „De Catholske angaaende kunde de vel klynke og klage, haver dog Skalken i Nakken“, — skrev Provst Pontoppidan, og han tilføjer, at „skulle Jesuiterne mod al Forhaabning blive og alle deres Formastelser ustraffet henhvile, blev

det sidste værre end det første. I Haab om Naade er de allerede trotzige nok“.³⁹⁾

Pontoppidan havde da ogsaa sat igennem, at Kongen fravristede Katolikerne Børn af blandede Ægteskaber, som de søgte at erobre for deres Kirke, og baade Løjtnant Bonsachs Enke og Rudolf Brachel bleve tvungne til at lade deres Børn gaa i luthersk Skole. Dog lykkedes det Brachels Søn at slippe fri, da han truede med at forlade Landet og Forældrene, hvis man nægtede ham at følge den romerske Kirke; thi Faderen, som var vanfør og uarbejdsdygtig, sendte i den Anledning Kongen en „væmodig“ Forestilling, som bevægede denne til Mildhed.⁴⁰⁾

I Maren Boyes Sag vilde Regeringen derimod ikke høre Tale om Naade, og i September 1746 nedsattes der en Kommission, bestaaende af Oberstløjtnant Arensdorf, Provst Chr. Winther og Borgemester Riis fra Kolding, Provst Pontoppidan beskikkedes som Aktor, og en Kæmpeproces mod Jesuiterne sattes i Gang. Forhørene strakte sig over 2½ Aar, og Stoffet svulmede saa vældigt op, at Sagens Akter skal have fyldt ikke mindre end 2270 Folio-Sider.⁴¹⁾

Sælsomme Ting kom for Dagen under Forhørene, som kastede Streiflys over Jesuiternes hemmelige Muldvarpearbejde.

Blandt andre havde Anna Cathrine Cron, som var gift med Katoliken Montag, været udsat for et stærkt Pres, indtil hun Skridt for Skridt gav efter. Først maatte hun billige, at hendes Søn sattes i Skole hos de to Pater, dernæst blev hun bearbejdet af disse, saa hun henhældt i Melankoli, og endelig da hun var tilstrækkelig mør, havde hun knælende i Præsternes Hus foran et Mariabilled svoret til den katolske Kirke. Men da hun til Besøgling vilde kysse Billedet, veg dette pludselig tilbage, hvad Jesuiterne udlagde som et Vidnesbyrd om, at hun

endnu var uværdig. „Men dog syntes hende, at en af Paterne, som stod ved Alteret, med en Traad saaledes agerede ved samme Billed“.

Hun fik nu Rosenkrans og Bønnebog, toges 2 Gange til Alters i Kapellet og sendtes derpaa til Hamborg, hvor hun fik Nys om Maren Boyes Skæbne og advaret heraf vendte hjem igen.

— Medens Processen stod paa, voksede Spændingen og Røret i Byen. Skandskrifter dukkede frem paany, ét igen paa St. Michaelis Kirkedør, og Mestermannen maatte atter til Advarsel og Skræk brænde det i et Baal paa Torvet; thi den anonyme Forfatter fik man ikke Klo i, hvor meget man end søgte og ved „Trommers Rørelse“ bekendtgjorde i Staden, at 100 Slettedaler udsattes i Ducør til den, der angav Ophavsmanden.⁴²⁾

En katolsk Kandestøber, Peter Magoni, dristede sig i hellig Iver til paa aaben Gade at prædike Omvendelse for en Skomagerdreng, og en gammel papistisk Keddefører Michel Pedersen Huch lod sig henrive til letsindige Ytringer om selve Majestæten. Han kom naturligvis straks i Fængsel, og der rejstes Sag imod ham, men kort efter døde den 71aarige Mand i Arresten, og det var med Nød og Næppe, at hans stakkels Lig fik Lov at finde Hvile i en Krog af „de fattiges Jord“ „ved Grøften“ paa Michaelis Kirkegaard.⁴³⁾

— Endelig d. 8. Marts 1749 faldt Dommen. Jesuiterne skulde som „kongelige Mandaters modtvillige Overtrædere“ bøde 1000 Rdr., foruden 350 Rdr. i Sagsomkostninger, 50 til Aktor og 5 til Justitskassen, alt at betale inden 15 Dage. Paterne maatte som „particulære Jesuiter“ ikke længere taales her i Landet, Kapellet skulde lukkes og Gudstjeneste ophøre indtil videre. Samtidig ramtes et Par andre Katoliker af Retfærdigheden, særlig Konver-

titen Christian Møller, som til Straf for sit Overløberi dømtes til at miste Arv efter Moder og Morbroder og forvises Kongens Riger og Lande.⁴⁴⁾

— Saaledes endte denne Proces med en faktisk Dødsdom over det katolske Trossamfund i Fredericia, Præsterne tænkte paa at appellere til Højesteret, men opgav det atter, og alt afgang nu ene og alene af Kongens Naade.

Da Dommen faldt, var Christian VI forlængst død, Efterfølgeren, Frederik V, vilde ikke Menigheden til Livs, og intet Skridt gjordes til Fuldbyrkelse af Straffen. Aar sneg sig hen efter Aar, tunge og knugende for Katolikkerne, som stadig svævede i Uvished og ikke øinede nogen Løsning paa Sagen, før Kongen endelig den 18. Februar 1752 viste Naade og ophævede Dommen. Jesuiterne fik atter Ret til at blive, som det betydtes dem, at hvis de atter vovede at forføre Protestanter til Papismen, skulde de uden Skaansel rammes af Lovens fulde Strengthed.⁴⁵⁾

Takket være denne Frederik V's Velvilje kunde Menigheden atter rejse sig efter det haarde Slag, men dens Privilegier opnaaede ikke mere kongelig Stadfæstelse,⁴⁶⁾ og forrevet og medtaget reddede den sig ud af Skibbruddet. Dens Antal dalede stærkt i de følgende Aar, dens Kamplyst var lammet, og i en Menneskealder førte den en stille, beskeden Tilværelse uden Lyst eller Kræfter til atter at kaste sig ud i nye Erobringsforsøg.

Men trods Modgang og Tab havde den bevaret Livskraften, sejt og stærk som en Vaand, Stormen bøjer uden at kunne knække, skulde den i Aarhundredets Slutning atter blomstre frem og sætte friske Skud.

TIENDE KAPITEL

„Den jødiske Nation“.

„Da alskens Indbyggere strømmer til
Fredericia som i et fælles Kaos, sav-
nes naturligvis ikke de Fugle, som
gennemflyver den hele Verden.“

Af et samtidigt Brev.¹⁾

I Førstningen kom der dog kun faa Jøder til Staden, forsigtigt følende sig for, om Grunden kunde bære. 1675 tog Abraham Jakobsen Levi, Tobakspinder af Hamborg, Borgerskab, 4 Aar senere flyttede Broderen Moses her-til,²⁾ og 1681 fik baade Nathan Berigborg fra Altona og Daniel Berent fra Amsterdam kongelig Tilladelse til at drive Tobakspinderi i Fredericia, naar de ikke tog jødiske Tjenere i Arbejde — „saa og ikke heller med nogen Jøder udi bemelte Handel at være interesseret“. ³⁾ Men den sidstnævnte kom vistnok slet ikke til Stabelstaden, og først 1687 fik Berigborg Borgerskab.⁴⁾

Selv da Privilegierne 1682 bevilgede en Synagoge for de Jøder, „som sig dér vil nedsætte“, gik der dog 5 Aar hen, før nye Folk vovede at slaa sig ned i Byen.

Denne Race var dybt foragtet, i Danske Lov figurerer den i samme Kapitel som Taterne, det værste Udsbud, man vidste, og ingen Jøde turde færdes i Kongens Riger og Lande uden særlig kongeligt Lejdebrev; thi blev han grebet uden et saadant, hjemfaldt han uden Skaansel til 1000 Rdr.'s Bøde.⁵⁾

Foragten ramte dog især de fattige, tyske Jøder, medens de rige portugisiske blev behandlede med megen Respekt fra Regeringens Side, da man gerne vilde drage disse Velhavere til Landet. Men selvom de tyske Jøder var i lavere Kurs, kastede man dog ikke helt Vrag paa dem, og tryk som man var for Propaganda fra deres Side, undte man dem velvilligt Tilflugt i Byer, hvor deres Tobakspinden kunde gøre Nytte. Baade i København, Nakskov og Ribe slog den Slags Folk sig ned,⁶⁾ men særlig blev Fredericia deres Midtpunkt og fornemste Menighed, saa den — efter Wilses Udsagn — spillede samme Rolle i Danmark „som Jerusalem i Jødeland“.⁷⁾

Da Pionererne havde undersøgt Forholdene og banet Vejen, begyndte Indvandringen at tage Fart, 1687 tog 3 Jøder Borgerskab, 1689 to, 1692 to o. s. fr., saa mindst 32 Familiefædre havde slaaet sig ned her inden Aaret 1720. Særlig Tyskland afgav et stort Kontingent, fra Hamborg kom f. Eks. foruden Brødrene Jakobsen Levi ogsaa Abraham Nathan Jude, Hans Meyer, Jakob Abraham, Marcus Jøde og Ephraim Meyer; fra Altona: Nathan Berigborg eller Berenborg, Joseph Moses, Isach Levin, Hans Lief, Mossis Joseph, Marcus Meyer og Nathan Isach; fra Brandenburg: Levin Dornbusch; fra Hildesheim: Liefman Mosis; fra Wien: Jochum Levin Jochum; fra Schlesien: Jacob Mosis, og saa fremdeles. Enkelte kom fra andre Lande, Informatoren Calmer Moses saaledes fra Polen og Moses Valentin fra Amsterdam, og endelig skete der nogen Tilgang fra indenlandske Jødesamfund, særlig Ribe, som næsten affolkedes for Jøder til Fordel for Asylrettens By. Baade Nathan Moses, Simon Hartvig, Isach Moses, Wulff Isach og Levin Moses foretrak saaledes Fredericia. Atter andre drog hid fra Aarhus og København, saa at Fredericia-

Menigheden voksede stærkt i Aarenes Løb, særlig da Udvandringen kun var ringe.⁸⁾

Dette kunde synes underligt, da Stabelstaden var en uproductiv By og laa uheldigt for Handel og borgerlig Næring, og Forklaringen paa de driftige Jøders Forbliven her stak da ogsaa delvis i den simple Kendsgerning, at andre Købstæder med Hænder og Fødder modsatte sig deres Tilflytning.

1738 søgte Moses Henrich Kongen om Tilladelse til at bosætte sig i Aarhus, da han ikke længere som Fader og Farfader fandt Brød i Fredericia ved Handel og Tobaksspinden. Men i samme Nu trak de Aarhus-Købmænd i Panser og Plade. „Aarhus By er, Gud være æret! ikke saa tom og øde, at den enten har fornøden at peubleres af den jødiske Nation eller til dens Bebyggelse og Conservation trænger til det Slags Folk.“ Det var overflødigt at minde om, — „hvad Skade og Tab det er for os, om en af de Folk allernaadigst blev tilladt sig her at nedsætte; andre Stæder, hvor det er sket, bærer derom Vidne, og et Eksempel har vi hos os selv endnu i Minde med Simon Jøde“, som gjorde Bankerot paa flere 1000 Rdr., „hvorved mange kristne Folk her i Byen led meget over deres Kræfter“. Daglig Erfaring godtgjorde desuden, at Jøderne er „et Slags Folk, der er for at vil bedrage de Kristne“, og hvis Moses fik Tilladelsen, kunde man frygte for Tilstrømning af hans Trosfæller fra Holland, Hamborg og Fredericia. — Denne Aarhus-Købmændenes kraftige Protest reddede Byen, og Jødernes Ansøgning blev afvist.⁹⁾

— Fattige og forhulede var de, alle de Israels Børn, der som Havarister tyede til den gæstfri Stabelstad, hvor de gjorde udstrakt Brug af Asylrettens Velsignelser. Haardt ramte af Livets Storme, prægede af Modgang, Underkuelse og Forfølgelser kom de med revne Fjer og kæm-

pede med glødende Energi for at bjærge Føden. Lovens ulyksalige Forskrift om, at de kun maatte vise sig med kongeligt Lejdebrev, forfulgte som et Spøgelse disse fattige Folk, som intet ejede, og Gang paa Gang kom en stakkels, hjemløs Jøde derfor i Fortræd.

Joachim Jakobs blev 1691 grebet uden Lejdebrev, og da Byen ingen sikker civil Arrest havde, bad man Kommandanten forvare ham i Vagten, medens Sagen stod paa. I 9 Uger sad Jøden, „en svag og arm Mand“, i Hullet, før Dommen faldt, lydende paa, at han efter Loven burde bøde 1000 Rdr.¹⁰⁾

Den fattige Stakkel kunde selvfølgelig intet betale, og af Medlidenhed gik Trosfællerne Abraham og Moses derfor i Kaution for ham, mod at han sattes paa fri Fod. Imens rettedes der Forespørgsel til Kongen, men denne nægtede at vise Naade, og af Skræk for muligvis at miste den deponerede Sum angrede Jøderne bittert Ædelmodigheden, og ikke mindre end 3 Gange slæbte de det ulykkelige Offer op paa Raadstuen for at udveksle ham mod deres Mammon. Men Magistraten vilde nødvendig inlade sig paa dette lidet fordelagtige Bytte, og flere Maaneder forløb, inden den gik ind paa at modtage Synderen. Denne havde hverken Penge til Bøden eller til at lade Sagen appellere, saaat man ingen anden Udvej fandt, end atter at indespærre ham i det „dertil ordinerede Arresthus“. hvor han skulde forblive, indtil Mulkten blev betalt eller Sikkerhed stillet.¹¹⁾

Hvad der blev af den fattige Jøde, ved jeg ikke, men sikkert var, at Magistraten kun havde Udgift og Fortrædeligheder af Lovens strenge Bud, da de vildfarne Israels Børn aldrig var i Stand til at udrede saa enorm en Bøde. Disse blev dog skræmte, og da Hans Jakob Jøde 1693

ønskede at flytte hertil fra Hamborg, sørgede hans Trosfæller forsigtigt for at skaffe Lejdebrevet i Orden forinden.¹²⁾

Træt og modløs opgav Magistraten efterhaanden helt Ævret, og da en Del Jøder kom til Staden uden Lejder og med Passer, som „klarligen vare forfalskede“, lukkede den derfor Øjnene i og lod Loven sove, indtil en skrap Irettesættelse fra Regeringen 1715 atter kaldte den paa Post mod ulovlige Jøder.¹³⁾

Men selv Kongen havde dog undertiden maattet slaa en Streg over Lovens Bud, og da 4 Frederits-Jøder 1702 gæstede Odense uden Lejde, slap de med at blive førte tilbage til Stabelstaden.¹⁴⁾ Hvad andet var der at gøre, naar Synderne intet ejede; thi Erfaringen viste, at det var forgæves at tromme Trosfællerne sammen for at faa dem til godvilligt at kautionere.¹⁵⁾

— Jøderne vare vandrende Folk uden Rast eller Ro, og de første, som kom til Staden, søgte derfor saa længe som muligt at undgaa at slaa Rod ved at opføre det Købstadhus, som var Forudsætningen for Nydelsen af Privilegierne. I den Anledning fik Abraham og Moses Jakobsen sig 1681 et skarpt Tilhold, og 1690 truedes samtlige Jøder med Tab af Borgerret, hvis de ikke byggede eller købte et Hus inden Mikkelsdag, eftersom de nu i mange Aar havde nydt Privilegiernes Fordele uden at ville bære de tilsvarende Byrder.¹⁶⁾

Først da Jøderne nu ved Hus og Grund lænkedes til Pletten, var der Mulighed for Dannelsen af et Menigheds-liv, og i denne Periode fæstnedes da ogsaa det mosaiske Trossamfund i Fredericia.

Et mærkeligt Element blev dermed indpodet i denne brogede By, og disse gamle Jøder, raceprægede og stærke af Støbning, mærkede, men ukuede af Aarhundreders Mis-handlinger og Forfølgelser, fandt i Stabelstaden en fred-

lyst Plet, hvor de frit kunde dyrke Gud efter Forfædrenes Eksempel.

Thi Asylrettens By var — som forhen nævnt — i højere Grad end andre frigjort for smaalige Fordomme mod Nybyggernes Fortid og Afstamning, og dette mærkes ikke mindst i Borgerskabets Forhold overfor Jøderne. Man sporer hverken Had eller Foragt mod dem, ingen Indblanding i deres Sager, og naar der af og til blev taget skaanselsløst haardt paa en Jøde, som forsaa sig, var det Regeringen som iværksatte dette. Naar en Forfatter har skildret Fredericia-Jøderne som en foragtet Pariakaste¹⁷), holder dette ikke Stik, thi By og Borgere bar ikke Ansvaret for de Uretfærdigheder, som undtagelsesvis fandt Sted.

Vel blev Jøderne tvungne til at svare Sognepræsterne Offerpenge, en Ydelse de Gang paa Gang strittede imod¹⁸), men heri delte de jo Skæbne med Katolikerne. Derimod beholdt Menigheden sit Fattigvæsen urørt og fritoges for Bidrag til Stadens, skønt der af og til rejste sig Røster herimod.

Ligeledes hørte det til Undtagelserne, at man søgte at presse Penge af dem, som 1685 da Abraham havde banket sin Huslærer Jakob Samuel; thi skønt Parterne privat havde udsonet sig, fandt Øvrigheden dog, at „slig Abraham Jakobsens usømmelige Medfart“ ej kunde gaa ustraffet hen, og dømte ham til at bøde 6 Rdr. — „til Fredericiæ Kirkes Opkomst“. ¹⁹)

Tegn paa en vis borgerlig Agtelse var det derimod, naar 1691 de to af Byens fire Rodemestre var Jøder, ja 1702 valgtes der udelukkende Jøder til denne Bestilling. Men Israels Børn paaskønnede ikke Æren og bad sig fritagne som deres Trosfæller andet Steds, hvori Stiftamtmanden gav dem Medhold, uden at dette dog hindrede, at 2

Jøder atter 1709 fik Rodemesterposten betroet.²⁰⁾ Og havde der klæbet det mindste Gran af „Uærlighed“ ved Folk af denne Race, havde saa ømskinede Institutioner som Lavene aldrig aabnet sig for dem. Men 1721 ser man Slagterlavet optage de to jødiske Schjækttere i sin Midte.²¹⁾

— Brødrene Abraham og Moses Jakobsen af Levi Stamme var Menighedens Grundlæggere, i sidstnævntes Hus paa Algaden (Danmarksgade) indrettedes den første Synagoge og Skole²²⁾, og Brødrene vedblev stadig at ville hævde Førsterangen i Trosfællernes Kreds. Dermed bandedes der Vej for larmende Uro og Splid. Thi medens Katolikerne ubrødeligt holdt sammen i Kamp udadtil, levede Mosaïterne i Fred med andre Trossamfund, men frembød indadtil én stormende Valplads.

Fra Øst og fra Vest kom de trækkende hid, disse fattige Jøder med Koner og Børn, under Presset af Modgang og Forfølgelser blev Slægten for dem det mest bindende og Familiefølelsen stærkt udviklet, saa stærkt til Tider, at den truede med at sprænge Menighedens Rammer.

Levi Stammes Repræsentanter, Abraham og Moses, kom altsaa paa Kant med de øvrige Jøder, og 1699 stævnede Abraham 3 af disse, fordi de en Dag, da han gik fra Synagogen i Broderens Hus, havde antastet ham „med Overfald, Slagsmaal, Haargreb, Blodslag og Nævehug“. Under Forhørene kom det imidlertid for Dagen, at Abraham selv havde begyndt Klammeriet, og først da slog de andre en Kæp itu paa ham. Men Abraham havde kæmpet som en Løve, saa hans Næve var fuld af afrykkede Haartotter. Det kostede ham en Bøde, hvorimod Byfogeden afviste Modstandernes Krav om at faa ham straffet for Brud paa Kirkefred, thi Moses's Hus, — „hvor deris Kirke skal være udi den ene Ende“, som det ringeagtende

hed —, vilde Øvrigheden ikke anerkende som Tempel, særlig da Jøderne selv kaldte den Skole.²³⁾

— Efter dette Sammenstød forværredes Forholdet mellem Levi Stamme og de andre Israels Børn mere og mere, og 1702 revnede Menigheden, idet en Skare misfornøjede ikke vilde dyrke Gud i Jakobsens Hus og i Stedet søgte at danne Forsamling hos Joseph Moses. Men takket være Magistratens Bistand nød Brødrene Jakobsen dog den Triumf, at de oprørske fik Tilhold om atter at holde Gudstjeneste i deres Kreds.²⁴⁾

Modstanderne vilde dog ikke krybe til Korset, og Skismaet varede ved, idet Rebellerne bønfuldt Stiftamtmanden om at tage sig af deres Sag. Thi naar de ikke mere søgte til i Moses Jakobsens Hus, var det fordi Brødrene med Hug og Slag overfaldt dem, ja oven i Købet truede dem paa Livet. Se, det var Grunden, hvorfor de indrettede sig en Særkirke hos Joseph Moses, som havde 3 Fag Hus til dette Brug.

Men gamle Moses og „Medinteresseredes“ vakte da en vældig Modstand og nægtede at anerkende den ny Synagoge, før den hele Bygning, 7 Fag ialt, indtoges til dens Brug, — og det, vel at mærke, for Josephs og Konsorters egen Pung. Disse vilde dog ikke indlade sig herpaa, og af Skræk for Prygl turde de ikke vove sig ind paa Moses's Enemærker, men dyrkede Gud hjemme, saa meget mere som Moses tilmed søgte „at gøre adskillige Forandringer i vores Ceremonier, som er imod voris Religion, hvilket vi ej kunne bifalde“.

Forinden Josephs Tilhængere endelig omdannede de 3 Fag Hus til Synagoge for Fattiggassens Regning, rakte de endnu en Gang Moses Haanden til Fred og Forlig og tilbød vedblivende at bruge hans Huskirke mod gensidig skriftlig Forpligtelse om at respektere hverandres Liv og

Lemmer. Men Moses viste Tilbudet tilbage, hvad der yderligere krænkede Joseph, fordi han mente at have mere Ret til at holde Kirke, da hans Slægt talte 10 Voksne, „efter woris schick“ tilstrækkeligt til at danne en gudelig Forsamling.

Det var en vanskelig Sag for Stiftamtmanden at mægle i, og han søgte derfor at formane „den jødiske Nation“ til Fred og Fordragelighed. Moses fik sig et Tilhold om — mod gensidig Forpligtelse om Indstilling af alle Fjendtligheder — atter at lade Modstanderne besøge Kirken i hans Hus, og vilde han ikke det, maatte de stridende Parter holde Gudstjeneste hver for sig, indtil „deris jødiske Samvittighed“ fandt en bedre Udvej.²⁵⁾

Vaabenstilstand blev nu sluttet, Moses's Hus anerkendt som Synagoge, og „den jødiske Samvittighed“ synes virkelig atter for en stakket Stund at have samlet Trosfællerne i Fred og Enighed.

Men det var Havblik før Stormen, thi 1710 steg Kampens Bølger paany foruroligende, i Februar kom man i Strid om, hvem der skulde læse for under Gudstjenesten, i hvilken Anledning man æreskændede og spyttede paa hinanden; en Sabbathsdag i Juni blev Ester Abrahams med Hug og Slag „voldelig overfaldet og ilde trakteret“, og i August jamrede Isach Jøde over at være pryglet „i Synagoge og samtlig Forsamling“.²⁶⁾

Atter og atter passerede der „adskillig onde Forøvelse udi deres Synagoge“, saaat Stiftamtmanden greb ind og dømte Moses's Søn til at bøde 4 Daler eller straffes paa Kroppen, fordi han havde overfaldet en anden under Gudstjenesten. Og samtidig tillodes det Oppositionen, Hendrich Joseph, Moses Joseph, Valentin Marcus og Levin Moses, at danne en særlig Forsamling, medens Levi-Stamme

dømtes til at udlevere dem Halvdelen af Gudstjeneste-Bøgerne.²⁷⁾

Forgæves rejste gamle Moses Jakobsen i Spidsen for en Del „fattige Jøder af Levi Stamme“ atter Stridsfanen²⁸⁾, Slaget var tabt, og Menigheden sprængt i 2 Halvdele.

Hadskhed og Kiv fulgte i Skismaets Kølvand, i den følgende Tid laa Jødernes to fjendtlige Lejre i evindelige Slagsmaal og Æreskænderier, og i disse Kampens Dage hørte „Horer“ og „Horeunger“ til de hyppigst udvekslede Artigheder, medens det var højt paa Mode at beskyldte hverandres Hustruer for at have indtil 6 Horeunger.²⁹⁾ —

Da nogle Aar vare forløbne, blev Jøderne efterhaanden trætte af Striden og villige til Forlig. Gamle Moses døde vistnok paa denne Tid, 1715 forlod Abraham Byen og drog til Hamborg³⁰⁾, og med dem var Menighedens to ældste og myndigste Repræsentanter ude af Spillet.

1714 søgte og fik Jøderne Øvrighedens Tilladelse til at købe salig Jokum Reimers Enkes Hus i Ryttergaden, hvori Valentin Marcus boede, at omdanne det til Synagoge³¹⁾, men flere Aar gik hen, før Købet kom i Orden. Først 1719 erhvervede man Stedet for 250 Rdr., og i Riddergades Østside paa samme Plet, hvor den nuværende Synagoge findes, indrettede Jøderne derpaa deres første Tempel, prydet med gammelt, kostbart Inventar, udmærkede Thora'er, Pergamentsbøger, Sølvsager, prægtige Fløjlstæpper og Forhæng i Mængde.³²⁾ —

Allerede da havde Menigheden længe haft sin egen Kirkegaard afsides ved Vestervold med Bøddelboligen til Nabo, og 1709 opførte den her et Hus, hvortil „vi samtlig herboende Jødiske Nation“ laante 50 Rdr. hos Købmænd Mads Iversen Bruun.³³⁾ En gammel jødisk Tradition fortæller følgende om Kirkegaardens Oprindelse: Da

Frederik IV engang paa Gennemrejse dvælede i Fredericia, blev han blandt andet beværtet med en Fiskeret, som smagte ham saa godt, at han ønskede at vide, hvem der havde tillavet den. Svaret lød: den og den Jødekvinde, og da Kongen lod hende kalde og gav hende Lov til at udbede sig en Gunst, bad hun om et Stykke Jord til Grave for afdøde Trosfæller, — et Ønske Kongen straks lod opfylde.³⁴⁾ Hvorledes Jøderne nu end ere komne i Besiddelse af Kirkegaardens ældste Del, synes denne dog ikke at være ældre end Frederik IV's Tid, og ældst blandt de nuværende Ligsten er den, som rejstes 1729 over Falk Mardochai' Søn.³⁵⁾

Menigheden stod formelt under Overrabbineren i Altona, men styrede forøvrigt selv sine Anliggender gennem Forstandere, Tillidsmænd og Rabbi. Midlerne til det særlige Skole- og Fattigvæsen tilvejebragtes ved ceremonielle Salg af Æresbevisninger i Synagogen, ved Kirkebøssen „Zedoken“, Kirkegaardsbøssen „Zedoke Tazil mimoves“, samt endelig Bøder. Fattige Trosfæller kunde laane af Kirkens Penge under Trusel om guddommelig Vrede og Straf, hvis de ikke betalte tilbage, naar de blev i Stand dertil, og man forsikkrede 1767, „at endnu ingen derudi er befunden at være Bedrager“.³⁶⁾

Et Tvangsmiddel mod Oprørske og Genstridige havde Menigheden i Bandlysning „Cheirem“, som brugtes hypigt og vakte stormende Uro hver Gang. Men det var uundværligt for at faa Bidragene til Fattigkassen ind, det bedste Middel, — „hvormed vi saadanne halstarrige Gemytte kand tvinge“.³⁷⁾

Abraham Moses Cohn, Menighedens første Rabbi, blev i denne Periode et Stridens Tegn blandt Jøderne, som 1712 lyste baade ham og hans Hustru i Band. I sin Vaande anraabte han baade Kongen og Dronningen om

Hjælp mod Trosfællernes Forfølgelser; thi uagtet han var Schjækter, greb andre Jøder ham i Næringen, særlig Henrik Moses, gamle Moses Jakobsens Søn, og fortrædigede ham paa alle Maader, skønt han i 20 Aar havde været Rabbi. Særlig bad han Dronningen om Bistand, idet han henviste til den store Naade, hun havde vist hans Datter Lovise, — „som ved Guds Beskærmelse er kommen til den christelig Tro“.39)

Uden Tvivl havde Dronningen staaet Fadder til den døbte Jødepige, thi Daab af Morianer, Indianere, Tyrker og Jøder hørte til Datidens højest opbyggelige Skuespil, som foregik med megen Pomp og vakte levende Interesse.39)

Flere københavnske Jøder anbefalede Rabbi Abraham, ja selv Rektor Anchersen gav ham Attest for Lærdom og Hæderlighed og lod skinne igennem, at den dybeste Grund til Jødernes Hadskhed var Abrahams Datter Lovises Frafald. Thi man havde behandlet Rabbi'en skændigt, haanet og skældet ham med hebraiske Ord for — „det arrigste Skarn, som kan gaa paa Jorden“, „en fredløs Mand, som enhver haver Magt til at slaa ihjel, hvor han træffes.“

Men Jøde-Menigheden svarede kraftigt igen, hævde, at ingen havde krænket Rabbi Abraham, men heller ingen givet ham Eneret til Schjækning, saaat denne vel ogsaa maatte være Henrik Moses forundt, en Paastand man underbyggede med en længere Redegørelse for rituel Slagning. Abraham skulde mindst af alle dadle Henrik Moses, at denne brugte mer end een Næring, thi selv var han jo fløjet fra Fag til Fag. Først havde han nemlig været Amdam — eller Stivelsemager, saa Sæbesyder, Kattuntrykker, holdt Brændevinshus for Borgere og Bønder, haft Bagværk og „Bakelse“ til Købs, hvormed Datteren løb Staden rundt, været Huslærer i København og Slesvig

og endelig — „til vor store Fortrød“ — Informator her i Byen. Sandelig, Abraham havde ikke ligget paa den lade Side, thi i Fredericia anlagde han Tobaksplantage, spandt Tobakken og løb selv rundt dermed paa Landet, — „saa Gud forlade ham, hvorledes han har handlet med de arme Børn“.

Naar han paastod at have været Rabbi i 20 Aar, passede det ikke, thi hans Rabbi-Titel var selvtagen, og desuden havde han været borte i langsommelig Tid, efterladende Kone og Børn i Frost og Kuld til stor Udgift for Menigheden.

Støttede til dette kraftige Indlæg førte Jøderne deres Krig igennem, og Henrik Moses opnaede Tilladelse til at slagte.¹⁰⁾

Men Nederlaget gød Gift i Rabbi Abrahams Sind og tørstende efter Hævn skrev han i retfærdig Vrede med Kridt paa Synagogens Port en Række hebraiske Skældsord mod Trosfællerne, „nok stod skreven paa Hebraisk Canallie“ med flere skammelige Ord, som ikke fandtes paa Dansk.¹¹⁾

Skønt Abrahams Navn nu stod paa „det sorte Bræt“ som bandlyst fra Synagogen, søgte han dog i Spidsen for „de Cohner“ at bane sig Vej ind i Tempelet, og i den Anledning leveredes der paa den store Bededag et Slag, hvorunder Abrahams Søn Eleaser blev revet ned fra Stedet, hvor Mosebøgerne læstes.¹²⁾

Medens den stakkels Abraham Moses Cohn saaledes kæmpede med Modgang, fik han den Opmuntring, at Avindsmanden, Slagteren Henrik Moses kom til at figurere ved hans Side paa „det sorte Bræt“. Først var Navnet paa dennes Kone bleven anbragt dér efter Altona-Rabbinerens og Forstandernes Ordre paa Begæring af Valentin Marcus, som havde Penge til Gode. Men da blev Henrik Moses grebet af Raseri, og i August 1718 stod

han frem ved det hellige Bord i Synagogen, hug deri af al Magt 3—4 Gange, holdt en Tordentale, hvis Indledning lød: „Jeg holder Eder for Horebørn allesammen“, undsagde den hele Forsamling og lovede at mage det saa, at de af Sorg skulde sønderrive deres Klæder.⁴³⁾

Da blev Henrik Moses selv sat i Band, og han anraabte nu Byens Øvrighed om Hjælp, saa Stadens Fædre i deres Iver efter at gøre en Ende paa Jødernes evindelige Kævelerier og Spektakler følte sig fristede til helt at forbyde den sorte Tavle. Men da tog Jøderne paa Veje, hævde at dette Tvangsmiddel var aldeles uundværligt, og da Sagen indankedes for Kongen, bestemte denne 1719, at Bandlysning fremdeles maatte bruges, naar intet Navn blev anbragt paa Tavlen uden Magistratens Samtykke.⁴⁴⁾ Ja, et Par Maaneder senere tog Regeringen oven i Købet selv det sorte Bræt i Brug og befalede Jøderne at anbringe Levin Abrahams Navn derpaa, fordi han var forduftet fra København med en Del Ædelstene, som han havde udpillet af Etatsraadinde Neves Smykke og erstattet med falske.⁴⁵⁾

— Atter gik Kampens Bølger højt i Frederits, Skænds- og Slagsmaal mellem Israels Børn hørte næsten til Dagens Orden, 1721 rykkede de Skæggene af hinanden⁴⁶⁾, og samme Aar kastede Rabbi Abraham sig paany ud i Striden, idet han paa selve Raadstuen ophængte en Tavle, — „hvorpaa paa Hebraisk var skreven adskillige skændige og skammelige Ord Jøderne betræffende“.

Næppe havde disse faaet Nys herom, før de fik travlt med at lade det famøse Bræt fjerne, thi Indskriften var højst ærekrænkende og lød i dansk Oversættelse: „Saa-danne Eseler og Bøfler, som forstaar intet, taler om Band og forstaar det ikke“. Magistraten befalede derfor By-

tjenerne at nedtage Tavlen og hensætte den i — Fængselskammeret.⁴⁷⁾

Men Abraham Moses Cohn lod sig ikke bremse og vedblev at æreskænde Valentin Marcus og de andre Jøder, indtil han endelig 1724 ramtes af Retfærdighedens Arm og idømtes 40 Lod Sølv i Bøde, samt 30 Rdr. i Procesomkostninger. Smædeskriftet skulde til Advarsel og Skræk brændes af Bøddelen paa Stadens Torv.⁴⁸⁾ Bøden kunde Rabbien vistnok ikke betale, og han skulde derfor arresteres, men han trak sig ind i sit Hus og lovede blodige Pander til dem, der rørte ham. Først da der gik Bud efter Vagten, fulgte han godvillig med.⁴⁹⁾

Til alle disse Rabbis Genvordigheder kom endelig Sønnen Moses Abraham Cohns Vanskæbne, et uhyggeligt Vidnesbyrd om den oprørende Haardhed, hvormed Regeringen optraadte overfor Jøder, som indlod sig i Forhold til kristne Kvinder. 1726 havde en luthersk Pige i tysk Sogn nemlig født et Barn til Verden og udlagt Moses Abraham som Barnefader, og da der skete Indberetning om Sagen, ramtes de to skyldige af følgende strenge Straf. I Kraft af en kongelig Befaling dømtes Jøden til i et Aar i Jærn at trælle ved Skubkarren som Slave i Fredericia Fæstning, samt efter endt Straf forvises Riget, medens den ulykkelige Pige blev strøgen til Kagen af Bøddelen og jaget ud af Staden. Den landflygtige Moses Abraham maa imidlertid have lidt af Hjemve, thi mange, mange Aar efter ansøgte han fra Hamborg om Lov til atter at slaa sig ned i Stabelstaden, et Ønske Kongen opfyldte paa den Betingelse, at han betalte 200 Rdr. til Fredericias nye Raadhus. For denne Pris tilkøbte Jøden sig virkelig 1761 atter Frihed og Tilhold i den fædrene By.⁵⁰⁾

Om Faderens videre Skæbne ved jeg derimod intet at berette, men 1728 fik Jøde-Menigheden sin første aner-

kendte Rabbi i den berømte, lærde Talmudist Ohel Israel, som skrev et Værk om Schjæktning og Badeke, der den Dag i Dag mange Steder følges som Rettesnor. 68 Aar gammel ægtede han en ung Pige paa 17, Datter af Hirsch Réé, døde 1732 og jordedes paa Kirkegaarden, hvor hans Ligsten findes. Han efterfulgtes af Rabbi Moses, som fungerede til 1773.⁵¹⁾

Nu da Kampens Bølger havde lagt sig, oprandt der en Blomstringstid for det jødiske Trossamfund, som vandt i indre Fæstthed og steg betydeligt i Antal, særlig under den østrigske Arvefølge og senere under den preussiske Syvaarskrig, da en Mængde fremmede Jøder strømede til og Familiernes Tal voksede til 60.⁵²⁾ Allerede Aar 1750 fandtes der 53 voksne Jøder af Mandkøn i Staden.⁵³⁾ Og naar Løvsals- eller andre store Fester stundede til, tyede mange fattige polske Jøder til Byen for at tage Del i Højtidene og nyde godt af Almisserne. Menighedslivet udfoldede sig i større Frodighed end tilforn, et Begravelses-selskab stiftedes og 1745 en Forening til Thorastudium, i hvis Love man sporer Bestræbelser efter at file de ru Kanter af Medlemmerne, blandt andet ved at forbyde ligegyldig Snakken og Tobaksrygning under Læsningen.⁵⁴⁾

Menighedens stigende Velstand fandt ogsaa Udtryk i Forbedring af Synagogen, hvortil man 1731 laante 250 Rdr. af Major Rojahn paa Follerup⁵⁵⁾, og en Snes Aar efter omgikkes man med Planer om fuldstændig Ombygning af Tempelet. Skønt Kongen afslog Forstandernes Bøn om Bidrag hertil⁵⁶⁾, tog man dog — for egne Penge — fat paa Værket 1753. Synagogen blev helt bygget om, kronet af et hvælvet Loft, malet „som en Himmel med Skyer“, og over Indgangsdøren sattes med gylden Skrift paa Hebraisk disse Ord:

„Lader Retfærdighedens Porte op for mig, jeg vil ind ad dem, jeg vil takke Herren.“⁵⁷⁾ —

Baggrunden for denne Udvikling var et økonomisk Opsving; thi lidt efter lidt havde Jøderne lært at finde sig til Rette og udnytte Forholdene, medens det ældste Slægtled kæmpede en bitter Kamp og ofte kom paa Kant med Loven ved at rode sig ind i Toldsvig og Hæleri.

Hovederhvervene: Smaahandel og Tobakspinden, ødelagdes i Aarenes Løb ved den skærpede Konkurrence, og Jøderne stirrede derfor med længselsfulde Blikke hen mod deres forjættede Land, Bissekræmmeriet. Endnu 1721 forbødes det dem at løbe fra Hus til Hus med Kram, naar de gæstede Aalborg Pinsemarked,⁵⁸⁾ men fem Aar efter slog Frederik IV om og gav $\frac{30}{3}$ 1726 Jøderne et saare kærkomment Privilegium. De af „den jødiske Nation“, som sad inde med Borgerret i Stabelstaden og havde boet der i 6 Aar, fik for sig og dér fødte Børn Ret til ej alene at besøge Nørrejyllands og Fyens Købstad-Markeder med Silketøj, Uld, Lærred, Galanterikram, The, Kaffe, Chokolade og lignende, men tillige til at handle undervejs paa selve Rejserne.⁵⁹⁾

Og næppe havde disse driftige Folk faaet denne Rettighed, før de myreflittigt udnyttede den til det yderste. Thi til Harme og Misundelse for alle Købmænd laa de paa evindelig Rejsen-om i vældigt Omfang, med Heste og Vogne, fra Proprietær til Proprietær, fra Præstegaard til Præstegaard, ja rundt om til alle Bondebryllupper ude paa Landet. Købstad for Købstad hjemsogetes fra Dør til Dør, og de sjakkrende Jøder gik end ikke de vrede Købmænds forbi. Modstand nyttede ikke, thi endnu $\frac{1}{2}$ Aar før sin Død indskærpede Frederik IV, at dette Jødernes Privilegium skulde respekteres.⁶⁰⁾

Men næppe var Christian VI kommen paa Tronen, før Omslaget indtraf, og til stor Sorg for Jøderne berøvede Kongen dem i September 1731 atter Privilegiet og gav

Myndighederne Ordre om at vaage over, at „Jøderne ej saaledes omstrippe“.⁶¹) Israels Børn var imidlertid saa godt i Gang, at de vanskeligt lod sig bræmse, og 1732 oploftede Aarhus-Købmændene et Jammerhyl over Fredericia-Jødernes idelige Løben om paa Landet med Varer.⁶²)

Sjakeri og Markedsbesøg vedblev nemlig — ved Siden af Vekselhandel paa Hamborg — at være Hovednæring for „den jødiske Nation“, men Kaarene var dog stadig kummerlige nok for de fleste af dem. Ganske enkelte formaade at grundlægge større Forretninger med kinesiske Varer, Galanteri, Lærred, Specerier og deslige, og hos dem købte de omflakkende Trosfæller deres Varer. Derimod opgav de mere og mere Tobakspinderiet, gav sig saare nødtigt af med andre Erhverv end Handel og fik i Aarhundredets Midte Ord for at være „temmelig delicate i deres Levemaade“.⁶³)

Slagtning var det eneste Haandværk, de slog ind paa, kun en enlig jødisk Skomager figurerer som en sjælden Fugl⁶⁴), Marckus Jude ernærede sig som Signetstikker, i hvilken Egenskab han 1721 tjente 2 Rdr. „for et Seigel at udsticke til Raadstuens Brug⁶⁵), og Filip Levin, som 1755 bandlystes af Synagogen, tjente Brødet som Dansemester.⁶⁶) Da en enkelt Jøde forsøgte sin Lykke som Avlsbruger, maatte han give tabt, fordi de dobbelte Helligdage sinkede ham i Arbejdet⁶⁷), men forøvrigt var det smidige Folk, rede til hurtigt at glide fra et Erhverv over i et andet, og saare betegnende er det da ogsaa, at flere af dem, naar de ved Borgerskabstagelsen skulde anføre deres Levevej, gav denne saa elastiske Rammer som — „tilladelige Kunster“.⁶⁸)

Ved Slutningen af denne Periode stod Jøde-Menigheden i fuld Blomstring, fæstnet økonomisk, i Fred indad- og udadtil kunde den frejdigt se Fremtiden i Møde og bygge

---

videre paa det Grundlag, de første mosaiske Indvandrere havde lagt. Forjagede, fattige og forhaanede havde disse søgt Ly i Fæstningen, levende fra Haand i Mund af Tobakspinden og Smaahandel, ængstelige for ved Hus og Grundeje at kaste Anker i den fremmede By, hvis Vilkaar de ikke kendte. Først da det spurgtes, at hvor trange og beklippede Forholdene end var, kunde det daglige Brød dog tjenes her i Frederits, slog Jøderne Rod, og i 1760erne sad de inde med 28 af Byens Gaarde og Huse.⁶⁹⁾

ELLEVTE KAPITEL

Den fransk-reformerte Menighed.

„De reformerte ere et meget flittigt, stræbsomt og got Folk, men fattige og paastaaende.“ *Pontoppidan.*¹⁾

Ligesaa urofyldt og omtumlet Jødernes og Katolikernes Historie formede sig, ligesaa stille og tyst var der om Stadens yngste Trossamfund, de Reformerte. Deres Menighedsliv prægedes af Strenghed og Fred, deres Dont gled stilfærdigt hen fra Døgn til Døgn, fra Aar til Aar, ingen Slagsmaal, Voldsomheder eller Uærlighed af nogen Art vandt Indpas i dette helstøbte, pligtro Samfund, som følgende sine egne Traditioner udfoldede en rastløs Flid og satte dybere Spor i Byens økonomiske Udvikling end noget af de andre Befolknings-Elementer.

Naar Stadens Privilegier gav Trosfrihed for Kristne, selvom de „ej saa lige“ var af augsburgsk Bekendelse, havde denne Tilføjelse tydeligt Bud til franske Calvinister, som trods de lutherske Præsters Betænkeligheder overalt blev velsete Gæster.

Under Ludvig d. 14des Forfølgelser af Huguenoterne, og især ved Ophævelsen af det nantiske Edikt 1698, berøvedes Frankrig en stor Del af dets flittigste, dygtigste Elementer, og de fleste protestantiske Lande lagde sig i Selen for — om muligt — at hidlokke Flygtningene, vel vidende, hvor meget de social-økonomisk betød.

For en Nybyggerby som Fredericia vilde disse Folk

fra første Færd have været af uvurderlig Værdi, men skønt Privilegierne undte dem Husly, tyede de dog ikke hid, og paa en Forespørgsel maatte Magistraten 1690 be-
drøveligt meddele, at af Reformerte fandtes her „ganske ingen“.²)

Faa Aar efter kom der dog en enlig Kalvinist hertil, Jean Tiby fra Champagne, som levede af Strømpevævning, og da han i denne sin dobbelte Egenskab af Reformert og Industridrivende mente at have Krav paa særlig Velvilje, søgte han 1695 om Fritagelse for Skat. Men Magistraten sagde Nej, idet den hævdede, at Tiby jo ikke var kommen hid som landflygtig, men som Tjener hos en fransk Ritmester, og hellerikke hans industrielle Virksomhed imponerede, da den indskrænkede sig til, at han i al Beskedenhed havde lært Strømpevævning af en Soldat, som tilmed løb fra Kompagniet.³)

— Da de Reformerte stadig ikke gjorde Mine til at komme af sig selv, tænkte Christian V 1699 paa at lade samle Kollektur til fordrevne franske Huguenoter i Schweiz, hvis de vilde tage Ophold i Altona og Fredericia.⁴) Men samme Aar døde Kongen, og Planerne løb ud i Sandet. —

Mellem Aar og Dag kom der dog af og til en enkelt Reformert hertil, men saa faa, at at der ikke kunde være Tale om Menighedsliv. En Conrad Cølner nævnes med Tilnavn „Calvenist“,⁵) og umiddelbart før den store Indvandring slog den reformerte Bonnevie sig ned i Staden.⁶) —

Under den store nordiske Krig havde Fredericia lidt meget, selvom den var holdt udenfor selve Kampen, thi Skatter havde udpint Byen, Handel og Næring var i Nedgang, og Fattigdommen sneg sig som et Spøgelse fra Gade til Gade. Løfter og Privilegier med fagre Ord, som ikke blev holdte, kunde det ikke længere nytte at give,

det var Stene for Brød, nej, Handling maatte til, hvis Staden skulde bringes paa ret Køl igen.

Atter gled Regeringens Tanker da mod de landflygtige Franskmænd, som nu forlængst havde bosat sig i fremmede Lande, og 1719 gav Frederik IV den franske Oberst du Boulet den Opgave at overtale en Del af Calvinisterne, som havde slaet sig ned i Brandenburg, til at flytte til Fredericia.

Fulgt af reformerte Repræsentanter ankom du Boulet i Efteraaret 1719 til Stabelstaden, hvor Forholdene undersøgte, og allerede i Maj næste Aar drog 15 Familier, 84 Personer, hertil fra Ukermark-Eggen i Brandenburg, særlig fra Landsbyerne Grossiten, Schwedt, Bergholz, Gramzow, Friesenheim og Bowensee, hvor de havde anlagt store Tobaksplantager. Efter Mikkelsdag indvandrede yderligere 50—60 Sjæle, og saaledes fortsattes Tilflytningen i Hold de følgende Aar.⁷⁾

Kongens lokkende Tilbud og gyldne Løfter havde ikke forfejlet deres Hensigt, thi den 1ste Februar 1721 var der strømmet 61 Familier, ialt 224 Personer, hertil, „hel puvre og arme, ja saa fattige, at nogle af dem ved Indvaanernes Døre søger Almisse“, og samtidig stod der i Altona 18 Familier paa 69 Medlemmer undervejs til Fredericia.

Denne pludselige Tilflytning kom saa hovedkuls over Byen, at den ikke var i Stand til at huse Skarerne, thi det kneb med Herberge og Borgerne stillede sig uviligt overfor disse fremmede, „uforstaelige“ Folk. I sin Raadvildhed maatte Øvrigheden derfor gribe til den Udvej foreløbig at skaffe de ankomne Tag over Hovedet paa Raadstuen i Princesindegaden.⁸⁾

Tilstrømningen synes at være foregaaet ret kaotisk, og Forvirringen øgedes ved, at en særlig Gruppe Reformerte,

„de saa kaldede Valdensere“, for egen Regning og Risiko ilede til og søgte at blive delagtige i de store Fordele, Kongen tilbød de reformerte Tobaksplantører fra Brandenburg. Og Byens Godtfolk saa mistænksomt og misundeligt hen til de fremmede, hvis Privilegier kom dem meget paa tværs, saa de Reformertes første Indtryk af Stabelstaden rimeligvis langt fra svarede til de store Forhaabninger, hvormed de kom.

Allerede i Efteraaret 1720 var Stiftamtmand Calnein taget til Fredericia, hvor han lod Kolonisterne samles paa Raadstuen, forat han kunde faa at vide, om de havde noget Klagemaal at fremføre. Men den tidligere indvandrede Mrs. Honoré Bonnevie, der optraadte som Talsmand for Trosfællerne, havde kun den ene Anke, at Magistraten havde nægtet de ankomne uhindret at drage bort igen.⁹⁾

Byen og dens Kaar skuffede, saaat mange foretrak at vende tilbage til Brandenburg eller flytte over til Sjælland og andre Egne af Riget, hvor man undte dem Tilflugt, og som Fredericia da henlaa, vilde den hellerikke ene have været i Stand til at modtage den hele Indvandring.¹⁰⁾

I April 1721 kunde Magistraten meddele Kongen, at af første Hold Reformerte havde 35 Familier og af sidste 34 taget Borgerskab og faaet Jord anvist. Derimod var man i Vildrede med „de saa kaldede Valdensere“, som hverken vilde sværge Borgered eller tage mod Jord, idet de hævdede, at de vare fattige Bønder og Agerdyrkere, som ikke forstod sig paa Tobaksavl og ikke vidste, hvoraf de skulde leve, — „men af Mangel paa Levnedsmiddel og Føde frygtede snart at crepere“. Og skønt de ønskede at forlade Byen, vovede Magistraten dog ikke paa egen Haand at give dem Rejsepas.¹¹⁾

Disse stakkels „Valdensere“ led ond Medfart, da de

andre Reformerte tog Afstand fra dem og intet vilde have med dem at gøre. De dannede en Gruppe for sig og var — set fra et reformert Synspunkt — „ganske forskellige fra vore anstændige og arbejdsomme Flygtninge“, „kuns Døgenikter, vante til at leve af Bettelstaven“. ¹²⁾ Forat værne dem mod Overlast fik de af Magistraten Bonnevie beskikket til Forsvarer ¹³⁾, og i Maj Maaned 1721 gav Kongen dem Tilladelse til atter uhindret at drage bort. ¹⁴⁾

— De Reformerte, som tog Bolig i Byen, stammede fra de forskelligste Egne af Frankrig: Pierre Honoré fra Mons, Armand fra Grenoble, Mariot fra Sedan, Bois fra Mâcon, Rosselin fra St. Gilles i Languedoc, Ruel d'Eslaux fra Tonnins i Guyenne, Etienne de Pêsché fra Paris, Brun fra Flandern, Laugier fra Dauphinée, Louison fra Calais og Feut fra Nederlandene. Ukendte er derimod Hjemstederne for Slægter som Betac (Pitaques, Potiak?), Vilien (Vilain), de Vantier, de Leuran (de Laurent?), Boitelé (Bottelet), le Blond, Dupont, la Pierre, le Fèvre, Fournaise, Dufresne (Dufrêne), Dufour, Killemond, Labove, Soyaux og Didier. ¹⁵⁾

Alle vare de franske af Sprog og Afstamning, deres Ydre — delvis endnu den Dag i Dag — præget af romansk Udspring, og de medbragte fra deres Hjemland den Nøjsomhed og støtte Arbejdsomhed, som er et Hovedtræk i den franske Almues Karakter. Kun ganske enkelte tyske Navne forekommer, f. Eks. Rosenmeyer og Matfeld, medens Herman og Stein var en senere Fortyskning af Armand og la Pierre. ¹⁶⁾ —

Grundlaget for de Reformertes Bosættelse i Fredericia, den drivende Kraft, som bevægede de franske Emigranter til at drage bort fra de nyvundne Hjem i Brandenburg til en fjern og ukendt By, var en Række vægtige Be-

naadninger, som Frederik IV tilstod dem ved Privilegierne af den 15de November 1720.

Først og fremmest fik Menigheden Tilsagn om uhindret at kunne leve sit eget religiøse Liv, Ret til at bygge Kirke, holde Skole og indrette sit eget Fattigvæsen, og Kongen lovede at betale den reformerte Præst 300 Rdr. aarlig i 10 Aar, samt gav Tilladelse til, at Kolonistsamfundet maatte faa egen Dommer i indre Stridigheder. De ankomne fik frit udlagt Byggepladser, og den, der byggede Hus, kunde gøre Krav paa et vist Kvantum Tømmer til billig Pris. Kolonisterne maatte afkøbe Borgerne deres Jordlodder og erhverve Marker fra de omboende Bønder, som uden Borgerskab brugte Købstadens Jorder. I 20 Aar fritoges de Reformerte for borgerlige Paalæg og Indkvartering, baade de og deres Børn slap for Soldatertjeneste, og de Huse, de opførte af ny, — ikke gamle, som de købte eller lejede, — forskaanedes for alle Byrder „udi de Fridericiæ Stad givne Aar“. Samtidig lettedes Flygtningenes Tilflytning ved, at alle deres Sager og Redskaber maatte indføres uden Told, og forat fremhjelpe Tobaksdyrkningen fritoges den Tobak, Kolonisterne avlede paa Byens Jorder, i 20 Aar for al Told, Accise og Konsumtion.

Men vigtigst af alle Benaadningerne blev dog de Jordarealer, som overlodes de reformerte Familier og kom til at danne Menighedens faste, økonomiske Grundvold.

Som forhen fortalt skulde der udenom Fæstningen lægges en Krans af 440 Havepladser, dyrkede som Haver og smykkede med lette Lysthuse, men Godtfolk lod disse skønne Planer staa ved deres Værd og brugte Jorderne i Fred og Ro til almindeligt Landbrug. Sligt var nu gaaet upaataalt hen i mangfoldige Aar, og Borgerskabet følte sig

trygge og anede ingen Fare, før Lynet brat slog ned som fra klar Himmel.

Thi nu lød Kongens Bud, at Halvdelen af Havepladserne, 220, skulde fratages de forsømmelige og frit overlades de Reformerte, og desuden stilledes det truende i Udsigt, at de øvrige 220 muligvis senere kunde faa samme Skæbne.

Kommandant og Magistrat sattes til at vaage over, at alle disse kongelige Benaadninger skete Fyldest, og fik Ordre om med Raad og Daad at gaa de ankomne franske Flygtninge til Haande.¹⁷⁾ —

Foruden Halvdelen af Havepladserne, — thi trods Kongens Trusel beholdt Borgerskabet dog Resten —, fik Kolonisterne overladt alle de øde Byggegrunde, som laa foran Kastellet, et Areal, som siden fik Navnet „reformert Mark“, et Jordstykke ved Kongens Port, „Kampen“ kaldet, og endelig Søbjerg.¹⁸⁾

Frederik IV havde i Sandhed vist sig gavmild, og det bør ogsaa betones. at den reformerte Menighed fuldt ud viste sig Tilliden værdig. Men menneskeligt var det, om de Fredericia-Borgere følte det skete som en bitter Uret; thi til syvende og sidst blev det dog dem, som betalte Omkostningerne. Set fra dette Synspunkt var Kolonisternes store Privilegier en Uretfærdighed; thi Regeringen havde i sin Tid ej heller sparet paa gyldne Tilbud og Løfter for at lokke disse mange, forskellige Mennesker til den uheldigt stillede By, men siden ladet dem i Stikken, prisgivne Kampen for Tilværelsen. Og nu kom her en Skare fattige, franske Flygtninge hid, tilmed af en anden Trosbekendelse, til Fordel for hvilke Stadens Borgerskab blev plyndret.

Saaledes kunde Godtfolk tænke og gjorde det uden Tvivl, men naar de ud fra disse Betragtninger rettede Misundelse og Nag mod de fremmede Kolonister og paa

alle mulige Maader søgte at gøre dem Livet surt, lod de deres onde Lune gaa ud over den sagesløse Part. Og havde man haabet paa let Spil, blev man skuffet; thi vel var de Reformerte stilfærdige og fredsommelige Folk, som ikke traadte nogen for nær, men naar Talen gjaldt Forsvar af Rettigheder og Benaadninger, lagde de en overordentlig Stejlhed og Modstandsevne for Dag. Ingen vil fortænke dem i, at de værgede deres Ret, det var i Virkeligheden en Kamp for Livet, fattige og fremmede som de var.

Fredericianerne søgte nu først at knibe ud med Hensyn til de 220 Havepladers Afstaaelse, men et Kongebud ned slog atter Modstanden¹⁹⁾, og disse 20 Tønder god Sædeland overlodes de reformerte Kolonister, som i Løbet af faa Aar omdannede de vanrøgtede Jorder til frodige Plantager.

Og de Reformerte forstod at fastholde, hvad de havde vundet, idet de klogt holdt sig til Privilegiernes Ordlyd om, at det var Familierne, som ejede Havepladserne; thi ved konsekvent at hævde denne Tolkning, sikrede de Jordegodset mod de Farer og Omskiftelser, Privateje kunde medføre, og bevarede det i Trosfællers Kreds ved at udelukke blandede Ægteskaber af Kolonistsamfundet.²⁰⁾

1744 fik denne Praksis oven i Købet kongelig Stadfæstelse, og den lutherske Fredericianer, som i Berlin havde ægtet en reformert Kvinde, forregnede sig slem, da han vendte hjem og paa sin Hustrus Vegne rejste Krav om Delagtighed i Privilegiernes Goder; hvad baade Konge og Magistrat afslog.²¹⁾ —

Knyttet til Jordeje og præget af Konservatisme udfoldede Menigheden en overordentlig indre Kraft.

De unge, som giftede sig og satte Bo, fik straks til en Begyndelse et Stykke Jord anvist, siden mere, hvorved

Kolonistsamfundet vandt et stærkt Baand paa sine Medlemmer, og jo mere afsondret Menigheden levede, des kraftigere blev det indbyrdes Sammenhold.

Fjernt fra Fædrelandet slog denne lille Skare sig ned i en fremmed By under fremmede Vilkaar, men den flyttede Husguderne med sig og værnede med Pietet om Fædrenes Tro og Traditioner.

Tidlige Ægteskaber var Regelen, Børnenes Antal stort, saa der maatte slæbes og slides fra Gry til Kvæld for at skaffe Brød til de mange Munde, og skønt Ungdommen fra Barnsben af vænnedes til Arbejde og Nøjsomhed, kunde det dog knibe mangan en Gang.

„Man ser en Mængde Børn fra om Morgenen tidligt følge deres Fædre paa Arbejde, belæssede med Markredskaber; jo flere Arme de have, jo mere Arbejde tage de sig paa; forsikrede om deres Udkomme følge de villige Naturens Stemme; Fremtiden skræmmer dem ikke. En Bopæl og nogle faa Møbler ere tilstrækkelige for dem til at lægge Grundvolden for en Familie“. Og nøjsomme var de, Kød fik de kun en sjælden Gang, men Kartoffler, Bælgfrugter, Mælk og Brød udgjorde deres daglige Føde.²²⁾

— Tobaksavlens, — hvorom jeg senere vil fortælle —, var deres Speciale, deres Flid og Erfaring fremelskede i Aarenes Løb frugtbare Plantager paa Markerne inden- og udenfor Voldene, Jorderne steg i Værdi fra Aar til Aar, og da en Menneskealder var gaaet, var de drevne op til 4, 6, ja 8 Gange deres fordums Pris.²³⁾

Et Kolonistsamfund af denne Art, gennemsyret af strenge moralske Grundsætninger, avet af stram, kalvinsk Kirketugt, arbejdsomt og beskedent, maatte naturligvis blive af uvurderlig Betydning for Byen. Men de Reformerte levede deres eget Liv, holdt sig for sig selv, giftede sig ind

i Trosfællers Kreds og styrede som en lille Republik deres egne Sager.

Retten til at holde egen Dommer mistede de ganske vist 1742, men Tabet betød ikke stort, al den Stund Menigheden aldrig havde gjort Brug af denne Begunstigelse.²⁴⁾

Trossamfundets Ældste dannede et Presbyterium paa 6 Mand, og en Præst varetog alle kirkelige Handlinger, som foreløbig udelukkende foretoges paa Fransk, Kolonisternes Modersmaal. Men Magtens Tyngdepunkt laa i Overensstemmelse med Kalvins Lære hos de Ældste, som brugte den med Myndighed — selv overfor Præsten. 1732 kom Sjælesørgeren Moutoux i Strid med Presbyteriet og vakte en saadan Uro, at Menigheden truede med at sprænges i to Dele. Men da handlede de Ældste, og det lykkedes dem at opnaa Kongens Billigelse til at afsætte Moutoux paa Grund af „forskellige Laster og Fremturenhed i Embedsførelse“.²⁵⁾

Hans Efterfølger blev Jacques Bovet, som satte sig det smukke Maal at skaffe Menigheden en virkelig Kirke i Stedet for den midlertidige Huskirke, man havde indrettet i Dronningensgades nordre Del.²⁶⁾ Forstanderskabet støttede ham, Kollektor oprettedes, og alle Vegne, hvor Hjælp kunde paaregnes, indbød man til frivillige Bidrag. Christian VI lagde for med en Gave paa 500 Rdr., de reformerte Menigheder i Holland skænkede 1521 Rdr., den i København 447 og den i Bremen 585, alt i alt indkom 4186 Rdr., og Værket kunde føres ud i Livet.

Den 2den Juni 1735 nedlagde Fæstningens Kommandant, Generalløjtnant Staffeld, i Følge kongelig Befaling Grundstenen til det nye Gudshus paa den reformerte Kirkegaard, som Kongen havde skænket Menigheden, og som allerede 10 Aar havde været i Brug. Og 1ste Paa-

skedag, den 1ste April 1736 indviede Sjælesørgeren Boveit Bygningen, skønt den endnu ikke var fuldt færdig.

Den lille, enkle Kirke, som var bygget af Grundmur og rummede godt 300 Siddepladser, var kun fattig og beskeden at se til, og en Mindetavle over Døren med en Lovprisning af Kongeparrets Gavnildhed udgjorde dens eneste Pryd. Ellers var den i Ydre som i Indre tarvelig og streng, harmonerende med Kalvinismens Aand, men net og hyggelig, kronet af det høje, teglhængte Tag. Senere lod Præsten Hollard for egen Regning plante den prægtige Tjørnehæk om Kirkegården ud imod Dronningensgade.²⁷⁾

Takket være Velynderes og Trosfællers Rundhaandethed kunde Kirken udstyres med de til Gudstjenesten nødvendige Genstande, idet Apoteker Ostermann i Ribe gav Kalk og Disk af Sølv og Huguetan, Greve af Gyldensten, som paa mange Maader stod sine Landsmænd bi, forærede et andet Sølvbæger.

Da Kirken vel var bragt i Stand, blev der endda saa mange Penge tilovers, at Menigheden kunde indkøbe Løjtnant Carstens's Hus ligeoverfor og indrette det til Bolig for Præsten, hvis økonomiske Kaar samtidig bedredes ved Kongens, Grev Gyldenstens og Grev Anton af Aldenburgs Gaver.²⁸⁾

— Imidlertid havde Kolonisternes Fjender paa mangfoldige Maader søgt at drille og besvære dem, særlig ved at prakke dem Soldater paa, en Byrde, som paa Grund af Militærets voldsomme Fremfærd var mere ildset og skyet end alle andre.

Allerede 1721 fremstod Casper Charnique, Jacques Melan, Jean Fournais, Henri Gourdain, Abraham Lefevre og Louis Guitan paa Raadstuen og klagede over, at man

— mod Privilegierne — paatvang dem Soldater. Men Magistraten afviste dem.²⁹⁾

Ja selv i Gaarden, hvor Menigheden holdt Gudstjeneste, og hos Præsten Jean Martin lagdes der Indkvartering.³⁰⁾ Atter kom Kongen dog Kolonisterne til Hjælp og gav dem 3 Aars Frihed for Indkvartering selv af gamle, købte Gaarde, og 1728 udvidedes denne Benaadning til ogsaa at omfatte alle unge Reformerte, som satte Bo og lejede Hus.³¹⁾

Men i nidkær Iver viste baade Magistrat og Menighed imidlertid en sjælden Evne til at omfortolke og misforstaa Kongens Breve og Anordninger, og Forskellen var kun, at medens den første Part vilde sætte Privilegierne paa Afmagring og klemme dem ind til det mindst mulige, stræbte de Reformerte af al Magt at gøre dem rummelige. Og det gik saa vidt, at Regeringen, som skulde dømme de stridende Parter imellem, til Slut blev konfus og ikke engang selv vidste rigtig Besked om sine egne Breve.

1722 havde Kongen f. Eks. bestemt, at Magistraten, ikke Menighedens Dommer, skulde forvalte de Reformertes Dødsboer, men nogle Aar senere anraabte Kolonisterne med Præsten i Spidsen om Beskyttelse mod Magistraten, fordi den blandede sig i disse Sager, der ikke kom den ved.

Følgen var, at Magistraten til sin Forbavselse fik et bestemt Tilhold om at respektere Menighedens Privilegier. Og da Byens Øvrighed naturligvis ikke lod sig nøje med den Besked, men paaviste, hvorledes den kun havde rettet sig efter Kongens tidligere Befaling, maatte Majestæten hovedkuls gøre omkring og billige Magistratens Optræden.³²⁾ —

I Aarenes Løb var Kolonisternes Tal imidlertid steget stærkt, og da Jorderne ikke længer kunde slaa til for

dem alle, sporedes der et voksende indre Pres indenfor Samfundet. Thi af Jorden alene tog de deres Brød, Agerdyrkere og Tobaksplantører som de jo alle var.

1722 havde Frederik IV ganskevist gjort et Forsøg paa ogsaa at hidlokke nogle af de reformerte Industridrivende, som rundt om i andre Lande bragte Manufakturerne i Blomstring, og han stillede i den Anledning en Række Benaadninger, Toldlettelse og Indkvarteringsfrihed i Udsigt for dem, som vilde komme til Fredericia.³³⁾ Men selvom en enkelt reformert Industridrivende eller Haandværker — f. Eks. en Sæbesyder og en Skrædder³⁴⁾ — nævnes af og til, forfejlede Kongens Plan dog sin Hensigt, og Menigheden vedblev fra først til sidst udelukkende at være et avlsbrugende Samfund.

I Aaret 1744 var Familiernes Tal naaet 36, og Kampen for Udkommet var trods Slid og Slæb lige haard, ja haardere i Aarenes Løb paa Grund af det voksende Antal,³⁵⁾ saa Hans de Hoffman 1757 foreslog at udflytte en Del af Kolonisterne til Hederne, hvor der var rig Anvendelse for deres Dygtighed.³⁶⁾

Denne stadige Forøgelse bevirkede naturligvis først og fremmest, at der lukkedes for al ny Indvandring, men Presset indefra blev tillige saa stærkt, at adskillige Familier, tvungne af Nød, atter maatte bryde op og slaa sig ned i Stadens Omegn. Skønt løsnede fra Byen vedblev disse Udflyttere dog at holde Forbindelsen med Kirken vedlige, og hver Søn- og Helligdag drog de ind gennem Fredericias Porte for at overvære Gudstjenesten.

Under disse trykkede Forhold traadte Præsten Hollard i Skranken for sin Hjord og anraabte i et Bønsskrift Monarken om Hjælp, et Skridt, som, takket være Kongens Velvilje, affødte en Række nye Benaadninger i April 1744.

De Reformerte, som nødtes til at slaa sig ned ude

paa Landet som Husmænd og Inderster, fik nemlig for sig og Børn Frihed for Udskrivning til Landsoldat, hvis de ikke boede fjærnere end 2 Mil fra Fæstningen, og saa længe de ej havde Hartkorn i Eje eller Fæste. I 20 Aar skulde Frihed for Tyngde og Indkvartering fremdeles gælde enhver, som byggede paa en øde Grund i Byen, ligesom Kongen fornyede sit Løfte om i 3 Aar at skaane de unge, som satte Bo, for Indkvartering af Beboelseshuset. Men til Gengæld skulde de Reformerte deltage i Bidrag til Brølægning, Delinkventskat, sidste Ekstraskat og Portskillingerne.

Hollard havde især anket over, hvor tungt denne sidste Afgift følte af de fattige Tobaksplantører, som om Sommeraftenerne i „Svalingen“, efterat Vagtklokken havde ringet, maatte slide i Jorderne udenfor Byen og af den Grund nødtes til at betale, hver Gang de passerede Portene. Men Kongen kom kun delvis Præstens Ønsker i Møde, idet de i Staden boende kun fik Lov til at afløse Portskillingen mod en mindre aarlig Afgift, medens de udenbys Reformerte, som om Søndagen søgte Kirke, helt fritoges.

Og samtidig indfrie Kongen et Løfte, som var givet allerede mange Aar forinden, ved at beskikke Menigheden en højtstaaende Patron ved Hove, til hvem de kunde henvende sig, og som kunde bringe deres Klager videre, en Tillidspost, hvortil den bekendte Konferensraad Otte Thott blev udset.³⁷⁾

— Disse Aar havde i flere Henseender været en Krise for Kolonistsamfundet, som yderligere foruroligedes ved, at dets Modstandere **rettede** et Slag mod dets fri Ejendomsret til de 220 **Havepladser**. Der fandtes — skrev en senere reformert **Sjælesørger** — „ingen List og Kneb, som man jo har **betjent** sig af, forat ødelægge og tilintet-

gøre den. Man har endog taget sin Tilflugt til en nedrig Avindsyges og en skiden Gierrigheds vittige Sofismer, for, om muligt, at tilintetgøre Dokumenterne eller dog svække dem³⁸⁾

Disse harmdirrende Ord vare myntede paa Byens Angreb paa Havejorderne, som indledtes 1743, da Christian VI bestemte, at Kolonisterne skulde svare Afgift deraf.³⁹⁾

Det var Magistraten, som skulde stille Forslag desangaaende, men andre Godtfolk blandede sig ivrigt i Sagen, og Aaret efter tilbød 4 Borgere at betale de Reformerte 124 Rdr. i Leje af Havejorderne, hvis de vilde afstaa dem. Men Kolonisterne, som i deres Ansigts Sved møjsommeligt havde kultiveret disse Pladser, vilde selvfølgelig ikke slippe dem. Magistraten foreslog derfor en Aarsafgift paa 104 Rdr., men Plantøerne vægrede sig stadig, og selv da Stiftamtmanden nedsatte Summen til 90, fastholdt de Modstanden, indtil de slap med 62 Rdr., Halvdelen af, hvad Borgerne havde budt.⁴⁰⁾

Denne Indtægt kom i høj Grad den magre Kæmnerkasse til Gode, men hos de fattige Kolonister vakte Afgiften en dyb og varig Misfornøjelse og følte som en blodig Uret. Selv da et halvt Hundredeaar var gaaet, havde de ikke forsonet sig dermed, thi 1797 ivrede Præsten J. M. Dalgas i sin velskrevne Bog om den reformerte Menighed kraftigt mod dette Paalæg, som Kongen, uden Tvivl paavirket af Sjælesørgerens Forestillinger, ophævede allerede samme Aar.⁴¹⁾

TOLVTE KAPITEL

Kamp for det daglige Brød.

Man kan „til Stedets Ære sige, at en stille Flittighed og Vindskibehed hersker meget her“.

*Wilse.*¹⁾

Fredericia var en kæmpende By, næsten i hvert Hjem førtes den samme haarde Kamp for Udkommet, thi fattige vare de Folk, som først kom til Byen og sled i dens Jorder, og selv da Privilegierne lokkede med gyldne Løfter, groede der ingen Rigdom i deres Spor. De gjorde Fredericia — saa at sige med ét Slag — til en folkerig By endnu før de bærende Benaadninger skete Fyldest, og da Regeringen tilmed i stadig stigende Grad viste Ulyst til at indfri sit givne Ord, lod den denne kunstigt skabte By og dens blandede Befolkning klare sig, som de bedst kunde.

Havnen, som det knapt tilmaalte Opland gjorde dobbelt nødvendig, ja som var — tør man vel sige — den dybeste Forudsætning for Byens økonomiske Trivsel, blev ikke til Virkelighed trods alle Klager og Bønner, og Stabelrettighederne derfor kun et tomt Ord.

I disse Misforhold rummes den dybeste Forklaring paa Befolkningens Uro, samt Grunden til den Ulyst til at blive, som gjorde sig gældende, særlig blandt de driftigste, mest vindskibelige Købmænd, der i Længden ikke lod

sig nøje med det Alburum, de snævre Grænser satte for deres Virken.

Forsøget paa at gøre Fredericia til et Handelsmidtpunkt var dermed strandet. Her var jo ikke Tale om fast Rygstød i et rigt Opland, og naar der desuagtet voksede enkelte ret anselige Forretninger frem, var det fordi Købmænd, som Asylret og Trosfrihed drog til Fredericia, formaaede at erobre større Markeder for en gros Handel.

Fleere velhavende Storkøbmænd, f. Eks. Henrik Richter fra Wismar, flyttede efterhaanden hertil, og disse enkelte kapitalstærke Mænd, som ved at beklæde Magistratsposter vandt en betydelig Position, søgte nu at monopolisere al Forretning paa deres egne Hænder. 1685 fik de saaledes dannet et Købmandslav, men næppe havde Stiftamtmanden erfaret dette, før han resolut skred ind og skarpt paabød Øvrigheden at passe paa, at den ene Borger vandt lige Ret med den anden, og at Velhaverne ikke rottede sig sammen til Skade for de Ubemidlede.²⁾

De store Købmænd, som sad i Raadet, vedblev dog at mele deres egen Kage, ja gjorde endog Bagerlavet Indpas ved at give sig selv Tilladelse til at bage og sælge baade Hvede- og Sigtebrød.³⁾ Men ogsaa i disse Rigmænds snævre Kreds mærkedes der ofte stærke Kriser, der af og til endte i Krak og Bankerot, og solide, grundmurede Handelshuse, som urokkede kunde gaa i Arv gennem Slægtled, havde ondt ved at faa Fodfæste. Hen i det 18de Aarhundrede fæstnede Slægten Bruun sin Stilling og skabte et velstaaende Patricierhus, men de øvrige, Richter, Bianco, Erritsø og hvad de alle hed, blomstrede kun i et eller to Slægtled,

De italienske Købmænd drev særlig Handel med Vine, Jøderne med Silketøjer, Luksussager og alskens Galan-

terikram, dels en gros, men fortrinsvis i Smaahandel, gennemstrefjende hele Landet med deres Varer.

1704 havde Stabelstaden ialt kun 16 Købmænd, Henrik Richter, som solgte Silkestoffer og Klæde, Italieneren Giovanni Battista Vita, som handlede med Galanteri, franske og italienske Varer, 13 Kolonialhandlere og 1 Vinhandler.⁴⁾ Og et halvt Hundredaar senere var Handelsmændenes Antal tilmed gaaet tilbage, idet der kun fandtes 6 Købmænd, samt enkelte Storkøbmænd og jødiske Smaahandlere.⁵⁾

Nogen Mulighed for Rederi og Skibsfart fandtes ikke, thi det var alt for risikabelt at lade Fartøjer ligge ved Skibbroen, udsatte for Storm og Sø. 1752 var her kun 7 smaa Skibe paa 53 $\frac{1}{2}$ Læster ialt, og 1767 besørgede Skippere fra Dragør, Kolding og Middelfart al Udskibning fra Byen.⁶⁾

Stabelretten blev derfor kun et tomt Skilt, en Titel, som pyntede paa Stadens Navn; i Virkeligheden indskrænkede den sig til, at Galanterikræmmere havde Smaaoplag her⁷⁾, og Byens Bønner om at blive Oplagsplads for hele Sydjylland tog Regeringen intet Hensyn til.⁸⁾ —

Hellerikke Haandværk kunde trives, thi Fredericias særlige Forhold frembød ingen god Jord for Lavsvæsenets Vækst, og dette naaede derfor aldrig nogen rig Udfoldelse, skønt der ret hurtigt bragtes en Organisation paa Fode. Men denne, „*de fire Amter*“, omfattede kun Skomagere, Smede, Skræddere og Bagere, hver med sin Oldermand og en fælles Overoldermand for den samlede Korporation, som paa Grund af Medlemmernes Faatallighed 1673 enedes om fælles Ligbæring.⁹⁾

Disse „4 Amter“ vedblev at være Kernen i Lavsdannelserne, medens de andre Lav prisgaves Skæbnens Omskiftelser og havde ondt ved at slaa Rod. Det 1685 ind-

rettede Slagterlav gik atter itu og maatte senere fornyes baade 1715 og 1721.¹⁰⁾ Vanskelighederne ved at grunde et Vognmandslav viste sig ligesaa store¹¹⁾, og først langt hen i 18de Aarhundrede kunde Snedkere, Murere og Vævere danne egne Lav.¹²⁾

Disse sociale Dannelser stillede — som bekendt — ved Siden af rent faglige Hensyn Krav om Medlemmernes hæderlige Vandel og uplettede Fortid, intet „uærligt“ maatte klæbe ved dem og besmitte Lavets Jomfruelighed. Men i en By som Frederics maatte der naturligvis slaas af paa Fordringerne, selvom Haandværkerne gjorde deres bedste for at holde Stien ren og „Ærligheden“s Fane højt. Samtlige Tømmermænd blev trommede sammen, naar en Galge skulde bygges¹³⁾, og det kostede 1688 Knud Slagter Lavsrettigheden, da han havde den Frækhed at sige til Lavsbødrene „at Djævelen skulde holde Lav med dem“.¹⁴⁾

Men forgæves var derimod Kampen for at stænge Dørene for aftaktede Soldater, som fuskede i Faget, thi selve Kongen tvang 1681 Skomagerne til at give Plads for Arnt Madsen Roding, som havde lært Professionen „under Militien“¹⁵⁾, og 1704 knurrede Skrædderne, da man vilde prakke dem to Soldater paa, af hvilke den ene var uægte-født, den anden gift med et Kvindfolk, som to Gange havde begaaet Lejermaal. Taalmodigheden havde dog sine Grænser.¹⁶⁾

Haandværkernes Tal var forholdsvis ringe, i Aaret 1704 kun 106 Personer ialt, nemlig 10 af Skrædderlavet, 14 af Skomagernes, 1 Guldsmed, 3 Grovsmede, 4 Kleinsmede, 2 Bøssmagere, 1 Sværdfeger, 1 Spormager, 1 Naalemager, 1 Blikkenslager, 1 Kobbersmed, 1 Kandestøber og 1 Saddelmager, alle tilhørende Smedelavet, og endelig 6 Personer af Bagerlavet. Udenfor Lavene stod 7 Sned-

kere, 2 Drejere, 1 Maler, 2 Barbere, 8 Slagtere, 6 Tømmermænd, 3 Murmestre, 2 Hattemagere, 1 Farver, 3 Glarmestre, 3 Handskemagere, 2 Feldberedere, 4 Bødkere, 1 Pottemager, 3 jødiske Tobakspindere, 2 Brolæggere og 10 Vævere af begge Køn.¹⁷⁾

Ja selv 1767 kunde der — trods Byens Vækst — kun leve 115 Haandværkere, hvoriblandt 2 Urmagere, 2 Parykmagere, 1 Handskemager, 1 Gartner, 2 Skærslibere, 1 Barometermager, 2 „Pitschierstikkere“, 1 Drejer, 1 Gibser og 3 Hjulmænd, medens der ikke længere syntes at være Brug for Sværdfegere og Brolæggere.¹⁸⁾

Havde de fattige Haandværksfolk endda haft Næringen for sig selv, kunde det muligvis være gaaet nogenlunde, men Militæret og de mange løse Fugle stjal dem Brødet af Munden, Fuskere og Bønhaser kom paa Træk og huggede Arbejdet bort for Næsen af faglærte, bosiddende Mestre.

Særlig Snedkerne jamrede over slige Sommergæster, og Slagterne kom i Harnisk mod Soldater, som fuskede dem i Faget, ja tilmed en Nat i det Herrens Aar 1668 „meget strengelig“ buldrede paa en Mesters Dør og hug Nabolagets Ruder ud.¹⁹⁾ Skrædderne forfulgte Rasmus Brandt, som „bønhasede“ med Svende, og trængte voldsomt ind i Raadmand Richters Stue paa Jagt efter et Kvindfolk, som „bønhasede“ ved at sy for ham²⁰⁾, Grovsmede klagede over Indpas af Kleinsmede²¹⁾, og 1666 jog man ivrigt efter en ulovlig Hattemager²²⁾. I alle Fag steg Kampens Bølger højt.

Modstanden mod militære Fuskere antog til Tider tumultuariske Former, idet Overoldermand og Oldermænd med Magt fratog Soldaterne deres Værktøj, og Krigsmændene gjorde Gengæld ved at bryde ind i Mestrenes Værksteder og lave Hærværk.²³⁾ Gang paa Gang maatte Re-

geringen mæglende lægge sig imellem, men forgæves; hele Perioden ud fortsatte Haandværkerne Fejden mod Militærets Bønhasen, medens andre Godtfolk i Byen, som sad med Hus og Grund for Tyngde og Skat, skreg op om Marketendernes Indgreb i deres borgerlige Næring.²⁴⁾

Forsøg paa at skabe Industri i Staden havde kun ringe Fremgang, kun i Ny og Næ nævnes en mindre Fabrik, et Væveri, Tobakspinderi, Sæbesyderi eller lignende, i Aarhundredets Midte en mere anelig Oliemølle, men alle fik de kun en kort Blomstring. Fiskeri og Søfart spillede slet ingen Rolle, og i Virkeligheden havde Byen kun een Livsaare af Betydning, nemlig den store *Mark*.

Agerbrug og Kvægavl blev derfor en Hovednæring, et økonomisk Grundfond, uden hvilket Staden forlængst vilde være gaet sin Ruin i Møde.

Fælles for alle Borgere var de to Fællede, en til hvert Sogn, dansk Fælled udenfor Kongens, tysk udenfor Prinsens Port, og Hannerup Krat og Harring-Buskene henlaa som almindelig Fægang. Vest for Egeskovvejen laa de gamle Lodder paa Ullerups Grund, delte i lange, smalle Agre, længere Øst paa de nye Lodder, delte i brede Agre. I en Bue, 3—4 Bøsseskud fjernet fra Fæstningen, kom de 440 Havepladser, som aldrig opfyldte deres oprindelige Bestemmelse, men dyrkedes som Markjord, og 1718 henlagdes al Jorden udenfor den gamle og nye Mark til Rytterkobler, ligesom Markerne Syd for Koldingvejen afstodes til Officerernes Brug.²⁵⁾

Byens Jorder vare frodige og frugtbare, skønt sine Steder tunge af Ler, men dog gav de kun ringe Udbytte, fordi de ikke fik tilstrækkelig Røgt og Pleje.

Størsteparten af de Godtfolk, som byggede Hus og fik Jordlod, havde jo ikke det fjerneste Begreb om Agerbrug, og økonomisk set var det derfor en Vinding, at

Lodderne stiltiende løsnedes fra den strenge Samhørig-
hed med Byens Grunde og prigsaves Pantsætning, Køb
og Salg. Kyndige Avlsbrugere kunde derved opkøbe Jord
og bringe den i god Stand.

I saa broget en Blanding Landbrugere, Fagfolk og Fu-
skere i Flæng, var et Vide og Vedtægtsbrev visselig for-
nødent for at skabe nogenlunde Ensartethed i Markernes
Drift, et saadant fandtes da ogsaa og nævnes af og til,
men Originalen selv synes tabt forlængst.

Lodsejerne deltes efter Sogn i 2 Grupper, hver med
sin Oldermænd, medens en Markmand holdt Øje med
Kvæg og Jorder og fungerede som Ordenshaandhæver.
Men Tyveriet gik saa stærkt i Svang, at han ikke slog
til, og 1695 maatte der derfor udses 2 Mænd af hvert
Sogn til at hjælpe med at holde Vagt og hindre ulovlig
Tyring og Rapseri af Korn. Opsynsmændene skulde selv
svare til den Skade, som skete, og Oldermændene bøde
2 Rdr. hver Gang, de vare forsømmelige.²⁶⁾

For de vagthavende byggedes der langs alfare Veje
Tørvehytter, hvorfra de kunde holde Udkig, men midt i
det 18de Aarhundrede gik de næsten helt af Brug, og
Markmanden, som fik 6 Skilling aarlig af hver Markjord
og 3 Skilling af hver Haveplads foruden af Nymark, var
atter ene om at holde Orden. Kun paa reformeret Mark
inde i Byen bibeholdtes særlige Nattevagter.²⁷⁾

Stadens Jorder, Enge og Overdrev afgav gode Betin-
gelser for Kvægavl, og snart fyldtes Fredericia med Avls-
gaarde og Staldrum. 1677 fandtes der 200 Heste, 15 Øk-
sen og 344 Køer i Fæstningen²⁸⁾, men alt Hornkvæg
maatte have to Fingerbredder af Hornene afsavede for
ej at gøre hverandre Skade, og hvis en Ko med hele
Horn saarede en anden, skulde Ejermanden bøde der-
for.²⁹⁾ Heste og Kvæg maatte kun gaa frit paa de an-

viste Steder, og hver Borger skulde hos Hyrden løse Tegn for sine Dyr for at give dem Adgang til Hestehaven.³⁰⁾

Af og til hærgede Farsot Kvæget, særlig i Christian VI's Tid, da Pesten anrettede frygtelige Ødelæggelser blandt Bestanden. Køerne døde i en saadan Mængde, at Natmanden ikke kunde overkomme at grave Ligene ned; Kadaverne henlaa nøgne eller halvt dækkede af Jord, forpestende Luften med Smitte, og oprodedes af Svin og Hunde. Med Kniven paa Struben maatte Godtfolk derfor bide Hovedet af gammel Fordom og række Rakkeren en hjælpende Haand ved Nedgravningen.³¹⁾

Lodjorderne dyrkedes i forskellige Skifter³²⁾ og gav blandt andet god Hvede, men først og fremmest blev Fredericia Mark Hjemstedet for dansk Tobaksavl. Plantagen her var „Moderen for de andre her i Danmark“, Forbilledet for andre Egne og af gammel Rod, saa vist som den allerede grundlagdes i Frederik III's Tid af brandenborgske Kolonister.³³⁾

Takket være denne Avl fremelskedes en særlig Industrigren, Tobakspinderiet, som fortrinsvis kom i Hænderne paa tyske Jøder. 1716 laa Byen inde med 20650 Skaalpund Blade, 1814 Skaalpund spunden Tobak, 60 Skaalpund karved og 32 Sp. Snus.³⁴⁾

Men Plantagedriften stod i Stampe og kom ikke til at spille nogen større Rolle, før den 1720 overlodes den reformerte Menighed, som fra Brandenburg medbragte Kyndighed og Erfaring i denne Avl. Og disse flittige Folk bragte Tobaksdyrkningen i høj Blomstring og gjorde den i Løbet af faa Aar til Fredericias Hovednæring.

Desuagtet vedblev Kolonisterne at sidde i smaa Kaar, thi Tobaksavlen krævede megen Slid og store Udlæg. Det var særlig spidsbladet Tobak, *Nicotiana tabacum foliis*

lanceatis, som dyrkedes her, og Opelskningen foregik paa følgende Vis:

Efter at være udblødt saaedes hen i April det, i Regelen hjemmeavlede, spirende Frø tykt i Mistbænke, hvor det groede frem, tæt som Haar paa et Hoved. 4 Lod Frø var tilstrækkeligt til 2 Tdr. Land. Naar Planterne satte Blade flyttedes de ud i Marken, der ligesom Mistbænkene forinden maatte være mæskede med Gødning og omhyggeligt bearbejdede, og under Opvæksten maatte der flittigt hyppes, at intet Ukrudt skulde snige sig ind og stjæle Jordens Kraft. Alt eftersom Tobakken nu groede til, maatte den stadig tilses og „gieses“, befries for de Smaaskud, som kunde finde paa at bryde frem af Stængelen, og naar Planterne satte Hjærteskud, blev de omhyggeligt halshuggede, „koppede“, en Behandling, der — ligesom den forrige — tilsigtede at samle al Saft og Kraft i Bladene alene. Kun de til Frøavl udsete Eksemplarer fik Lov til at blomstre i Fred. Stod Bladene endelig sidst i August eller først i September i al deres frodige Fylde, var Høsten, „Brækningen“, inde, og hver Plante gav gerne 8—9 gode Blade. Disse bandtes i Bundter, kørtes ind i Avlsgaardene og bleve trukne paa Snore for at vindtørres, „rustes“, en Maanedstid i Tobakshusene, og først naar dette var overstaet, pakkedes de i Lag og hengemtes paa et tørt Sted til Forsending om Vaaren.

De pillent plejede Plantager gav Byens Jorder et eget Præg, og de vejrbidte Tobakshuse, — hver Fredericianer kender dem —, tømrede af lodrette Bjælker eller afbankede Stammer, forbundne med Lægter og kronede af et Tegltag, var et mærkeligt, fremmedartet Skue, naar Blad-Bundterne hang brune og barkede paa bugnende Snore fra Søm til Søm, knittrende for Blæsten, som tørrende susede derigennem.⁸⁵⁾

Hele Sommeren lagde Dyrkningen Beslag paa Arbejds-kraften, de spæde Planter maatte skjærmes mod Natte-frost, de ældre stadig tilses og Jorden holdes ren og fri for Ukrudt. Derfor kaldtes hele Plantørens Familie i Ilden, unge og gamle, Mænd, Kvinder og Børn.

Tobaksplantagerne fandtes ikke alene paa reformert Mark og Havepladserne, men bredte sig ogsaa paa Byens øvrige Jorder som „Plantning à demi“. Denne bestod i, at Lodsejerne aarlig overlod Plantøerne et vist Stykke Jord til Tobaksavl, samt Loftrum, Heste og Vogne, medens Plantøren paa sin Side skaffede Arbejdskraft og passede Avlen. Høstudbyttet deltes ligeligt mellem de to Parthavere. I Kraft af denne Ordning kunde der leve 58 reformerte Plantører i Byen 1767, og Tobaksavlen holdtes vedlige, selv naar de gamle Plantager maatte hvile ved at udlægges nogle Aar til andet Brug. I Tidsrummet 1720—62 inddroges 220—50 Tdr. Sædeland under Tobaksdyrkning, den aarlige Høst beløb sig til 3—400,000 ø , som solgtes til København og Tobakspindere i jyske Byer, og i de følgende Aar kunde der aarlig sendes o. 200,000 ø for 7—8,000 Rdr. til København.³⁶⁾

Men forøvrigt mødte Afsætningen ofte Vanskeligheder, da ogsaa andre Egne slog ind paa Tobaksavlen, og 1746 klagede den reformerte Koloni bittert over, at Købmændene i Jylland og Fyn nægtede at købe. Disse svarede, at de foretrak Tobakken fra København eller Horsens, ja alle vare enige om, „at de Fredericia Blade intet duede“, at de navnlig ikke kunde gemmes et Aarstid uden at „bedærves“.³⁷⁾

Men særlig haardt ramtes Fredericia-Plantagen af den Tilladelse, „de privilegerede Tobaks-Jøder“ i København havde faaet til at indføre fremmed Tobak, og forgæves

ansøgte Stabelstadens Magistrat, om det maatte befales Spinderne at købe deres Raastof i Fredericia.³⁸⁾

Trods Konkurrence og Kriser, trods Plantørernes Fatigdom og ringe økonomiske Modstandskraft, naar Høsten slog fejl, hævdede Tobaksdyrkingen dog Rangen som Stadens Hovednæring og skulde i Aarhundredets sidste Halvdel komme til at spille en endnu mere betydningsfuld Rolle.³⁹⁾

Ved Siden af dette Speciale dyrkede de reformerte Kolonister ogsaa et andet, nemlig Kartoffelavl, for hvilken de brød Bane herhjemme, thi de Fredericia-, „Patater“ var et ypperligt Produkt og avledes i Mængde.⁴⁰⁾

Alt hvad Stadens Jorder iøvrigt kunde frembringe af Kaal, Ærter, Roer og Kornsorter, indgik som et nødvendigt Led i Borgernes Husøkonomi. Kornet blev malet paa Byens Møller, af hvilke den nu forsvundne Stubmølle ved Krudttaarnet skrev sig fra Byens ældste Tid og 1697 gik over i privat Eje.⁴¹⁾ Udenfor Byen i „Mølleengen“ ved Prangervejen laa en Vandmølle med tilhørende Dam, og paa Bakkerne ovenover en Vindmølle.⁴²⁾ 1733 søgte Præsident Beenfelt om Tilladelse til at lade en Vejr-mølle opsætte paa Prins Christians Bastion, men først omkring Aarhundredets Midte blev denne Plan realiseret.⁴³⁾

Byjorderne spillede paa mange Maader en stor Rolle for Byens Økonomi, da en Mængde Borgere levede „af liden Husnæring“, af at køre Jøder til Markeder, af Sandkørsel med deres „udslæbede Bæster“, eller ikke mindst — Brændevinsbrænden og Udskænkning. „Aldrig saa snart er Kornet inde, førend Pleylene gaar lystigt snart overalt, til Tegn, at de fleste Agerdyrkere her leve, som det hedder, af Haanden i Munden“. ⁴⁴⁾

Næsten hverandet Hus i Gaden var Beværtning, thi

Retten hertil og til Hjemmebrænden hørte til Borgernes bedste Klenodier, og det var derfor kun billigt, at den Skipper, der 1664 hidførte en Bimpel Brændevin og solgte den til Indbyggernes „Nachdel“ og „Nærings Svækkelse“, fradømtes samme Brændevin „andre deslige til Afsky“. ⁴⁵⁾

Des større var Vreden over Marketendernes og Soldaterkonernes ulovlige Høkeri, Bryggen og Brænden, og kun sjældent nød Borgerne den Trøst at faa en af disse forhadte Konkurrenter taget ved Vingen. 1708 var det galt med Johanne Skalmøjblæsers, som holdt Hus for Enkemanden Willum Bourichter, Høkeri, Bryggen, Brænden og Udskænk for Soldater, skønt hun hverken svarede By eller Præst. Og tilmed var det vitterligt, at der 2 Gange havde „waaren Ild løs“ i Huset under hendes ulovlige Forretning. Til Borgernes Tilfredshed tog Magistraten denne Gang Klagen til Følge, og Johanne Skalmøjblæsers fik Valget mellem inden 24 Timer at forlade Bourichters Hus og ophøre med sin Næring eller -- „at forvente sig, hvis hun ej var formodendis“. ⁴⁶⁾

Forgæves klynkede Godtfolk derimod over, at Bønderne ikke hentede deres Øl og Brændevin i Staden, og foreslog 1747 Majestæten den praktiske Udvej: at forbyde Landsbypræsterne at forrette nogen Vielse, før Brudeparret Sort paa Hvidt havde bevist, at de nævnte Drikkevarer var fra nærmeste Købstad. ⁴⁷⁾

— Kampen for det daglige Brød var haard, og flere Omstændigheder, rodfæstede i Fredericias særegne Forhold, bidrog yderligere til at skærpe den. Set under ét var Byen uproduktiv, idet den talte flere af „Tærestanden end af Nærestanden“, fyldt som den var med Militær, Invalider, Embedsfolk og Pensionister, som alle skulde have Udkommet. ⁴⁸⁾ Megen Fattigdom bredte sig derved i Byen,

megen Indgriben paa Borgernes helligste Enemærker, men fremfor alt skabte dette Misforhold let Dyrtid og høje Torvepriser. Thi Oplandet var snævert og Tilførselen ringe.

Privilegierne hjemlede Byen Ret til 2 Aarsmarkeder og 2 Torvedage om Ugen, men Mangelen af Torveplads voldte Hindringer, og kun faa fremmede kom til Staden for at handle. Fra 1694 holdtes der Onsdag og Lørdag Torv paa Danmarksgade, hvor to røde Tavler forkyndte Godtfolk, at her og kun her maatte der sælges til Kl. 11 Formiddag. Overtrædelse straffedes med 3 Lod Sølv i Bøde.⁴⁹⁾ Forgæves stræbte Byen derimod efter at udnytte Markedsrettighederne, som Kongen yderligere udvidede 1695 og 1698; alt var forgæves, og man lagde derfor træt Hænderne i Skødet, saa at der af de 5 Markeder, Byen havde faaet Lov at have, kun holdtes et, der tilmed var slet besøgt.⁵⁰⁾

Uden Tvivl har Soldateskens voldsomme Fremfærd mod Bønderne bidraget sit til at jage dem bort, ogsaa Portskillingen vakte Uvilje, og Omegnens Beboere foretrak derfor at ty til Nabobyerne med deres Varer. Til en vis Grad opvejedes Manglerne dog af det smalle Farvand mellem Fæstningen og Fyen, idet fynske Bønder let og hurtigt kunde bringe deres Sager hertil i Baade, og denne frugtbare Ø regnedes da ogsaa for Fredericias bedste „Spisekammer“. Naar Baadene kom, var der Sammenstimlen ved Skibbroen, og skønt det var ulovligt, købte Militæret først, saa Borgerne jamrede over, at det næsten var livsfarligt for dem at handle dernede, før Krigsmændene havde forsynet sig.⁵¹⁾

Men selv den Smule Fordel, Byen havde af Fyen, skulde den miste, idet den 1720 oprettede Provinstold afskar Fredericia fra Tilførsel søværts ved at skræmme

Fynboerne bort, og skønt Tolden kun indbragte Kongen en Snes Daler om Aaret, fastholdtes den dog til ubodelig Skade for Byen. Forgæves bønfuldt man Gang paa Gang om atter at faa Tolden hævet, Kongen vilde ikke slippe den, og hele Perioden ud fik den Lov at lamme den i Forvejen stedmoderligt behandlede Stad.⁵²⁾

Nøden og Fattigdommen var tilmed i uhyggelig Stigen fra Aar til Aar, og hvor nøjsomt Folk end levede, kneb det med at faa Udkommet, skønt Magistraten ved faste Takster paa alle „tærende“ Varer søgte at hjælpe de fattige med at faa det nødvendige til rimelig Pris.⁵³⁾

Under Skattetrykket paa den store nordiske Krigs Tid lød Klagerne stærkt, Fattigdommen var stor, Byen fyldt med Smaafolk og Daglønnere, og Gade op Gade ned følger man i Mandtalslisterne Sporene af Nød og Elenighed i de talrige Hjem.⁵⁴⁾ Selv Fredsaarene og den reformerte Kolonis Indvandring magtede ikke at dæmme op for Tilbagegangen, Erhvervslivet gik ned ad Bakke og stadig ned ad Bakke i den følgende Tid.

Næppe sivede derfor det Rygte ud 1735, at Bakkerne paa Billehave Strand rugede over guldholdig Jord, før de Godtfolk fra Frederits fik travlt med i Nattens Mulm og Mørke at føre Baadefulde over til Stabelstaden, hvor en driftig Urmager dirigerede Spekulationen. Ak, men ogsaa det var et Blændværk, skønt man selv paa allerhøjeste Sted nærrede Forventninger og bekymret var i Færd med at bræmse Fredericianerne i deres ulovlige Guldgraven.⁵⁵⁾

Den af Christian VI nedsatte Kommission formaaede ikke at bringe Byens Forhold paa Fode, Kvægpesten forværrede yderligere Tilstanden, og den bittere Nød raaber højt fra Linje til Linje i det Bønskrift, den kæmpende By 1747 rettede til den enevældige Monark.

Det var kun et bedrøveligt Billede, som oprulles heri af den afsides liggende Stad, hvor ingen kom uden i bestemt Øjemed, hvor ingen Kirke-, Skov-, Ryttersessioner eller ugentlige Birketing kaldte Bønderne ind, hvor Provinstolden jog Fynboerne bort og Tilførselen fra det knebne Opland magert dækkede Forbruget, saaat Torveprisen steg. Mangel paa Skov og Brændsel følte haardt, Indkvarteringen laa som en Mare over Byen, og hertil kom yderligere de friske Saar, Kvægpesten havde slaet.

Men tungest ramtes Befolkningen dog af Konsumtionen, som nu i 4 Aar „har nedtrykt Byen i saa dyb en Armod og Elendighed, at det næppe skal kunne troes og tænkes uden af dem, der kender Byens Tilstand“. „Mange fattige Borgere og Haandværksmænd maa sætte ud i Pant, nu en Gryde, nu en Dyne af deris Seng, som de med Børn skulde ligge paa, for at faa Penge til at betale Consumtion, førend de kan faa det Rug og Malt malet, som de skal have til deres nødtørftige Livs Ophold“. Derfor maa mange, ruinerede i Bund og Grund, bryde op og søge Lykken andet Steds, 6 reformerte Familier staar alt rede til Opbrud, og man ender Bønskriftet med en Række Forslag til at bøde paa de værste Mangler. „Det Barn, der ligger i Vuggen, skal velsigne Kongen, ja! Den ganske Stad og alle i Staden skal med inderlig og uafsladelig Forbøn anholde hos Gud om Deris kong: Majestæts Arvehouses og Regerings evigvarig Flor og Lyksalighed“.⁵⁶⁾

Og dette Klagemaal var mer end Fraser og Ord, overalt i Byen stirrede den nøgne Sandhed én lyslevende i Møde, Slendrian, Korruption og Fattigdom kastede alle Vegne deres Skygger, og i Aarene 1745—52 forlod ikke mindre end 74 Personer Staden.⁵⁷⁾

— Alle disse Skavanker maatte naturligvis føre til, at Fredericia fik et stort Proletariat. Endnu i Christian V's

Tid fandtes der tilmed intet virkelig organiseret *Fattigvæsen*, og nødlidende henvistes saa godt som udelukkende til Næstens Barmhjertighed. Ung som Byen var, havde den intet Rygstød i gamle Foundationer, ingen milde Stiftelser, Legater eller lignende, og de Midler, som indkom i Kirkebøsser og ved Bøder og administreredes af Fattigforstandere,⁵⁸⁾ var som en Draabe i Havet. Og hertil kom, at i hine Tider, hvor Forsikring ikke kendtes, sad Fattigdommen paa Spring, ingen vidste sig tryk, thi Lykken kunde vende sig brat som et Blad og én Nats Ildsvaade bringe en Mand til Tiggerstaven.

Kommunens Forpligtelser bestod endnu nærmest i en Organisation af Tiggeriet, og ramte af Ulykken mødte Borgerne frem for Magistraten for at faa Brev paa at gaa fra Dør til Dør og bede om en Skærv i Herrens Navn.

1665 opnaede en af Ildebrand ruineret Mand en saadan Tilladelse, og lignende gentoges ofte, særlig da Brand 1676 hærgede Byen. Blandt dennes Offre var ogsaa Inger salig Melchior Siverts Efterleverske, som ikke personlig kunde møde paa Raadstuen, da alle hendes Klæder vare brændte.⁵⁹⁾ Et saadant Almissetegn var den yderste Nødhjælp for gamle Folk, som mistede deres Alderdoms Støtte, f. Eks. Mathias Jensen og Hustru, hvis Søn dømtes fredløs for Drab.⁶⁰⁾

Men ved Siden af disse lovlige Tiggere strømmede alskens Løsgængere og farende Fugle ind fra Alfarvej og gav Stodderfogeden nok at tage Vare paa.⁶¹⁾ Ja, saa ilde gik det til, at Magistraten 1689 maatte bede Militæret spærre Portene for den Slags Folk, som „i Hobe“ tyede hid, og for „taterske Kvindfolk“, som hjemsøgte Byen, „hvor de mange letfærdige Stykker forøver“. ⁶²⁾

Først Forordningen af 24. Septbr. 1708 søgte at bringe

Fattigvæsenet under fastere Form, at bekæmpe Tiggeriet og at fastslaa Kommunens Pligter overfor sine fattige. Embedsmænd maatte afgive 1 0/0 af Indtægten, Borgerne i en dertil indrettet Bog tegne sig for frivillige Bidrag, og for at sætte en Klemme paa „Frivilligheden“ burde de næriges Navne til Spe og Spot oplæses fra Prædikestolen. Forvaltningen af Midlerne lagdes i Hænderne paa Fattiginspektører, nemlig begge Sognepræster, en Magistratsperson og et Par Borgere.⁶³⁾

Da Fredericia nu skulde føre Forordningen ud i Livet, lagde man for med en Ransagning af Byen for at rense den for fremmede Tryglere. Men havde man tænkt at gøre en rig Høst, blev man skuffet, thi i dansk Sogn fandtes ingen og i tysk kun én eneste „Krøbel, som kryber paa Hænder og Fødder“ og boede hos Rasmus Kalkslager paa Søbjerg, og han var tilmed født her i Landet.⁶⁴⁾

Dette magre Resultat kølnede kendeligt Interessen for Forordningens mere positive Side, og 1714 saa Stiftamtmanden til sin Undren, at hele Sagen laa i Dvale, saaat han maatte ruske Magistraten vaagen. En Bog til frivillige Bidrag blev anskaffet, og forat Forsøget ikke skulde ende lige saa mat som det første, trommedes Godtfolk sammen og modtog en Formaning om kristelig Gavmildhed.⁶⁵⁾

Den 6te Oktober 1731 genopfriskede, indskærpede og udvidede en ny Forordning de ældre Bestemmelser og lagde særlig an paa Udryddelse af Tiggeriet, thi skønt det 1708 var forbudt under Straf af Vand og Brød, at Tiggere fremviste Lemlæstelser og Saar for at ægge Godtfolks Godgørenhed, lod Uvæsenet sig ikke kvæle, og Fredericia havde 1730 været Vidne til et ret ondartet Eksempel. Her slæbte Drengen Jørgen Madsen sig ynkværdig gennem Gaderne, indtil man en Dag fandt paa at kigge hans

Skavanker lidt mere kritisk efter, og det kom for Dagen, at det hele var Humbug og Svindel. Synderen, — „som forsættelig har gjort sig vanfør paa Lænder og Ben, idet han har opbundet Fødderne og Benene til Lænderne og paa saadan skalkagtig Maade sig udi Stabelstaden Fredericia omslæbet, medlidende Christne under slig ynkværdig Tilstand til Almisse desto snarere at bevæge“ —, dømtes til at arbejde i 3 Aar paa Christianshavns Børnehus.⁶⁶⁾

Opflammede ved den nye Forordning tog Fattigforstanderne nu fat paa at virkeliggøre den, men mødte saa megen Modstand, at de hurtigt kørte fast. Begyndelsen var dog særdeles lovende, da Husindsamling i 4 Dage indbragte 269 Rdr., og snart efter kunde den første Almisseuddeling finde Sted til ialt 47 Personer. Disse kunde tilsammen ernæres for 8 Rdr. om Ugen, men de fattiges Tal voksede uhyggeligt, ja selv friske, arbejdsføre Folk, som intet gad bestille, aftakkede Krigere med Koner og Børn, ikke alene hjemmehørende her, men ogsaa andet Steds fra, hidløkkede af den katolske Kirke og Byens Friheder, strømmede til og bragte Fattiginspektørerne til Fortvivlelse. Forgæves klagede de og bragte en Række Forslag paa Bane, om Soldaterne ikke kunde faa Hjælp af Kancelli og Kvæsthus, om ikke Jøderne maatte svare til Stadens Fattigkasse, og de andre Religionsbekendere yde „frivillige Gaver“. Man var i Vildrede om, hvad man skulde gøre med stærke, men lade og liderlige Tiggere, og sukkede over, at de godvillige Bidrag ikke beløb sig til mer end 60—70 Rdr. aarlig.

Men Stiftamtmanden gav et skarpt afvisende Svar, og den eneste Imødekommenhed, han viste, var at tage sig af Forslaget om ved Skibslejlighed at føre de dovne Lediggængere til København.⁶⁷⁾ —

De „frivillige“ Bidrag, som var Fattigkassens væsent-

ligste Indtægtsaare, havde just ikke Frivillighedens Præg, — da en stor Del af dem bestod af Bøder. Indtægterne piplede nemlig af flere Kilder, og alle vare de smaa og magre. Dels maatte Stadens Husejere punge ud med en vis aarlig Afgift, Skarpretter Vitus Wagner f. Eks. 4 Mark, og dels puttede Godtfolk i Ny og Næ Smaamynt i de udhængte Bøsser, særlig Kirkernes, men ogsaa ved Strandporten og i de privilegerede Værtshuse. Den i Madam Tumblers Hus viste sig dog 1732 at være „bestaalen“ af „et tyvagtigt Menniske“.

Desuden var der en Mængde tilfældige Bidrag, som faldt af, naar der hændte Godtfolk noget glædeligt. En Stue godt lejet ud, en Gevinst i Lotteriet eller en afværget Proces indbragte i Regelen Fattiggassen et Par Skilling, og ved Bryllupper gik Tallerkenen rundt over Borde. At Folk uden særlig Anledning kunde faa det Indfald at sende et Bidrag, hændte ikke, og da det skete en enkelt Gang 1732, hed det helt forundret: „Mde salig Hans Marcusens Enke skikede à parte til de fattige, uden at give tilkende hvorfor, 10 Skilling“. Nej, saa var tvungne Bidrag og Bøder hyppigere, thi snart maatte en omstrejfende Gøgler punge ud, snart en Borger for ulovlig Udsækning efter Tappenstreg, for Svin paa Volden og Heste paa Kirkegaarde. 1734 „Moses Fuchs Jøde for sig selv og flere“ i Mulkt for Synagoge-Slagsmaal 1 Rdr., og 1 Mark 3 Skill. for Klammeri mellem Jens Skomagers og en Jødes Dreng. Udeblev Ligbærerne, vankede der Bøde, og 1748 sonede Kobbersmeden Gallovsky „sin Forseelse, at han havde handlet med en Slave udi Stokhuset“, med 1 Mark.⁶⁸⁾

Takket være enkelte Velhaveres Godgørenhed fik Fredericias fattige i Aarenes Løb ogsaa særlige Donationer. Købmanden Niels Iversen Erritsø lagde for ved 1720 at

stifte et Legat paa 100 Rdr. til Fordel for Byens Nødlidende, og hans Eksempel fulgtes 1729 af Kommandant, Generalmajor Chr. Liebman Legel og Hustru Ingeborg Loss, som skænkede 400 Rdr., samt af Præsident Beenfelt, der 1736 udsatte 300 Rdr. for husarme Enker.⁶⁹⁾

Alt i alt, iberegnet $\frac{1}{3}$ af den aarlige Accise, o. 8—9 Rdr., beløb Fattigvæsenets samlede Aarsindtægt sig dog kun til o. 250 Rdr., og med Længsel havde man derfor imødeset det Øjeblik, da Byen kunde faa sig et *Hospital*.

Allerede den 4. September 1705 havde nemlig Frederik IV gjort første Skridt til Oprettelsen af en saadan Stiftelse ved at anordne en Tavle under Højmesse i alle Kirker i Ribe Stift. Bevillingen fornyedes stadig siden paa Aaremaal, og Kapitalen voksede yderligere ved Tillæg af forskellige Bøder, saaat den 1720 var paa 2500 Rdr., som gjordes frugtbringende ved Udlaan mod Pant i Stadsens Huse.⁷⁰⁾

Begejstret over denne Sum, der gav 400 Slettedaler i Rente, mente Magistraten Tiden moden til at lægge Haand paa Værket, indkøbte for 63 Rdr. et 9 Fags Hus i Nærheden af Dansk Kirke og tillod sig underdanigst at foreslaa Majestæten følgende Udkast til en Fundats. Da Huset kunde rumme 10 Lemmer, skulde der gives disse hver 2 Mark om Ugen, hvad der vilde beløbe sig til 260 Slettedlr. om Aaret. Lemmerne burde kun være gamle, svage og vanføre Folk, ude af Stand til selv at bjerge Føden, men en af de friskeste skulde for 8 Slettedlr. aarlig fungere som Sygepasser. For Brændsel og Tørv beregnedes 25 Slettedlr.; en Kirke skulde indrettes ved Hospitalet og for andre 25 Slettedaler aarlig betjenes af Trinitatis' Kapellan, medens Latinskolens nederste Hører, „som ikkun har lidet at leve af“, kunde tjene sig 15 ved at være Kantor og daglig holde Bøn med Lemmerne. Det

hele Værk vilde for ialt 400 Rdr. om Aaret kunne sættes i Gang, hvis Majestæten gav denne Ordning sin Stadfæstelse.⁷¹⁾

Men Forsøget strandede denne Gang, Midlerne var endnu for smaa til at indrette noget godt. Midt i 1730erne, da Kapitalen var vokset til 7000 Rdr., dukkede nye Byggeplaner frem uden at sætte Frugt, og 1743 bragtes det paa Bane at indrette Hospitalet i Vendersgade og bruge Grunden i Dronningensgade til Opførelse af et Spindehus.⁷²⁾

Men hellerikke denne Plan virkeliggjordes, og imidlertid øgedes Formuen, saa at Stiftøvrigheden 1749 fandt Tiden inde, gav Ordre til at bygge og befalede Borge-mester Thomsen at nedlægge Grundstenen.⁷³⁾

I Løbet af Efteraaret rejstes da det grundmurede Hus i Dronningensgade, og den 25. September 1750 gav Kongen den af Stiftamtmand og Bisp opsatte Fundats sin Stadfæstelse. Hospitalet skulde være „til ævig Tid“ og fritages for alle Skatter, Tynger og Paalæg, af hvad Navn nævnes kunde. Kapitalen, 12500 Rdr., skulde udsættes paa Rente, Stiftamtmand og Biskop have den øverste Direktion, og en Hospitalsforstander forvalte Stiftelsen og aflægge Regnskab hver 1ste Maj. Som Vederlag skulde han nyde Fri-bolig i Hospitalet. Alle Lemmer fik foruden Bolig fri Brændsel og hver 2 Mark om Ugen, en Sum der dog skønsvi kunde nedsættes til $\frac{1}{2}$ eller hæves til 4. Sjøleplejen lagdes i Hænderne paa Byens Præster, og en Skoleperson „eller anden skikkelig og duelig Mand“ skulde Morgens og Aften holde Bøn med Hospitalets Beboere. Den overflødige Plads i Bygningen kunde eventuelt indrettes til Manufakturfabrik eller et lidet Tugthus.⁷⁴⁾

— Saaledes var Frederik IV's smukke Plan da endelig ført ud i Livet, og for en Mængde af Stabelstadens skibbrudne, nedbrudte og elendige Stakler aabnedes der her

et Hjem, hvor deres Nød kunde lindres. Mest gamle, syge Mennesker fandt Tilhold her, hvor de forblev for Resten af Livet, og ligeoverfor Hospitalet udlagdes der 1752 et særligt Stykke Jord paa dansk Kirkegaard, hvor Lemmerne kunde begraves.⁷⁵⁾

Ved denne milde Stiftelse lettedes Fattigvæsenet i hvert Fald noget i sin Kamp mod Sult og Elendighed, thi i Aaret 1756 kunde Hospitalet forsørge ikke mindre end 27 Lemmer.⁷⁶⁾ Om disses Liv og Levned tier Kilderne, kun om én ved de lidt at fortælle, og saa lidet det end er, kaster det med uhyggelig Klarhed Lys over de Kaar, hvorunder Tiggerne henslæbte Livet.

1744 kom en Tiggerske, Christina Dorthea Ilkens, hertil. Hun var et Soldaterbarn, født ved Gadebusch, hvor Faderen faldt i Slaget, og da ogsaa Moderen døde, tog Officerne sig af den hjælpeløse lille. I 7—8 Aars Alderen begyndte hun at tigge, men kom i 10 Aars Alderen til Kiel og i Tjeneste hos en Hattemager, hvor hun blev 3 Aar, til Madmoderen en Dag „i hastig Overilelse“ slog en Kedel kogende Vand over hende, saaat Stakkelen mistede sin Forstand. Madmoderen dømtes til at betale Lægekuren, og derpaa flakkede det ulykkelige Barn hjemløs om, ført paa Vogn fra Sted til Sted af „kristne Mennsker“, indtil hun kom til en „Doctor in die Heyde“, som tog hende i Pleje. Men da Pigebarnet havde været til Alters, drev Vandrelysten hende atter ud, og i Aaringer strejfede hun tiggende om i hele den jyske Halvø. 1744 brækkede hun i Randers sit ene Ben, hvis Kurering Magistraten maatte betale, og ved Mortensdagstid samme Aar havnede hun i Fredericia, hvor Fattigkassen maatte føde hende, indtil hun kunde faa Plads i Hospitalet.⁷⁷⁾

Thi denne Stiftelse havde først og fremmest Bud efter hende og hendes Lige; paa dem kaldte den latinske Ind-

---

skrift over Døren, som, i Følge en gammel, paa Hospitalet beroende Oversættelse, lød paa Dansk:⁷⁸⁾

Se hist ligger Guds Huus og her et Huus, der modtager Eder med lige aabne Arme som Himlen. Her modtages de brudte Lemmer, hist de brudte Sjæle. Lad den fattige, ikke den magelige, glæde sig ved dette Tilflugtssted. En Borg skal her være, hvor der bedes for Byens Huse. Bygget i Frederik d. Femtes berømmelige Levetid. Staten betalte Omkostningerne, men Gud giver alt.

H. Scheel.   H. A. Brorson.

Anno 1749.

TRETTENDE KAPITEL

Soldaterbyen.

„Hvo intet ondt vil lide, han intet godt kan bide“.

Faneindskrift. 1)

Uden at ville fordybe mig i Fredericias militære Historie, en Opgave, som overskrider de Grænser, jeg har afstukket for min Skildring, nødes jeg dog til at dvæle lidt ved visse Sider af *Garnisonslivet*; thi det kanhænde mere end noget andet prægede Byen, groede — saa at sige — ind i dens inderste Marv som en Del af dens eget Væsen.

Garnisonens Styrke og S sammensætning undergik en Mængde Forandringer i Aarenes Løb, snart vrimlede Fæstningen af Soldater, snart havde den kun nogle faa Kompagnier, men *uafbrudt*, saa længe Fredericia har eksisteret, har den været Hjemsted for Militær. I Frederik III's Dage laa her flere 1000 Mand, og især under Frederik IV var hvert Hus i Staden fyldt med Soldater, dels udskrevne Landfolk, dels hvervede Tropper, Skrab-sammen fra alle Verdens Hjørner, Franskmænd, Italienerne, Tyskere og Polakker i broget Blanding.

Under den store nordiske Krig rørte der sig et stærkt militært Liv i Fæstningen, selvom denne jo holdtes uden for de egentlige Krigsbegivenheder, Tropper kom og gik, Revuer og Parader fandt Sted, og fra 1713 indlagdes der

en Mængde svenske Fanger, baade Menige og Befalingsmænd, i Fredericia. 1713 var deres Tal 360, og to Aar senere maatte man, da alle Vagter vare overfyldte, indrette et særligt Arresthus for dem.²⁾

1709—10 vare de forfaldne Fæstningsværker blevne grundigt satte i Stand, i 1½ Aar arbejdede 5000 Soldater foruden en Mængde af Omegnens Bønder paa Voldene, og mange tusinde Træer fældedes i Skovene for at omdannes til Palisader og Stormpæle.³⁾ Men det blev ogsaa den sidste, indgribende Restauration, Staten offrede paa Fredericia Volde i adskillige Menneskealdrer, og fraset Ombygninger af Vagthuse, Porte og Broer foretoges der ingen yderligere Forandringer og Forbedringer i den følgende Periode.⁴⁾

Til dagligdags paahvilede Voldenes Vedligeholdelse *Slaverne*, de Fæstningsfanger, som rundt om fra hele Jylland sendtes hid for at afsone kortere eller længere Stokhusstraf. Særlig fra Frederik IV's Tid blev disse Staklers Antal ret anseligt. De boede i *Stokhuset*, som var sammenbygget med Vagten ved Prinsens Port. I Husets søndre Gavl havde „Gewaldigeren“ Bolig, dernæst fulgte en Delinkventstue, et Vagtrum, og endelig et aflangt Lokale, hvor Slaverne opholdt sig om Natten.⁵⁾ Thi om Dagen maatte de slide i Voldene „*udi Jærn*“, lænkedede med Bolte og Laase til Skubkarren og smeddede i svære Kæder med „Skjeller“ om Liv og Haanded. Alle bar de simple Slavedragter med tilhørende Tørklæder og Huer, og i hvert Fald nogle af dem slæbte tunge „*Jærnklover*“ efter sig ved Foden. Efter Forbrydelsens Størrelse deltes Fangerne i Grupper, lavest stod Livsfangerne, de „*uærlige Slaver*“, der fik den haardeste Behandling, men uden Tvivl har den barbariske Disciplin knuget dem alle med oprørende Strængthed.⁶⁾

I tysk Kirkebogs Begravelseslister møder man Gang paa Gang Navnene paa disse ulykkelige, som Døden — ofte ret hurtigt — udløste af deres Lidelser. Men paa-faldende er det, at ikke faa af Slaverne naaede op i Oldingeaarene, flere blev saaledes 70—80, én tilmed 85 Aar gammel. I Aaret 1700 smeddedes en Tyv i Jærn i Fæstningen, hvor han skulde arbejde paa Livstid, — 42 Aar efter noteres hans Død i Kirkebogen; Brøden var sonet.⁷⁾ —

— Da det *koldinghus'ske Rytterdistrikt* oprettedes, maatte Fredericia — som forhen omtalt — afstaa $\frac{1}{3}$ af sin Mark dertil, og 3 Kompagnier Kavalleri indkvarteredes i Fæstningen, hvor nogle Rytterstalde opførtes Syd for Kongens Port. Magistraten fik 3000 Rdr. klingende Mønt for at bringe disse Bygninger i Orden, samt for Fremtiden 100 Rdr. om Aaret for deres Vedligeholdelse. Mandskabet skulde indkvarteres hos Borgerne, der som Vederlag for Senge og Lys aarlig skulde oppebære 3 Rdr. 1 Mark for hvert Par Ryttere. Derimod maatte Magistraten bekoste det til Vagterne fornødne Brændsel indkøbt i Fæstningen.⁸⁾

Da Rytterne indlagdes, havde Kongen dog lovet Byen, at den fremtidig maatte slippe med at huse 2 Kompagnier Fodfolk og 1 Kompagni Artillerister, men Løftet gik i Glemmebogen, saa Godtfolk 1721 klynkede over stadig at besværes med 4 Kompagnier Kyrasserer, 4 Kompagnier Infanteri og 45 Artillerister.⁹⁾

Indkvarteringen var nemlig en Plage, og selvom en fattig By som Frederits nok kunde høste lidt Fordel derved, trængtes dette Gode dog helt i Skygge af de mange Ulemper, Kvaler og Bryderier, som uundgaeligt fulgte med. Thi i hine Tider var Hæren kasteagtigt skilt fra Folket som en fremmed Institution, for en ikke ringe

Del kommanderet af Udlændinge og fra inderst til yderst gennemsyret af Tyskeri. Det militære Pedanteri stod i fuldt Flor, og da ingen national Aand kunde samle Hærens mange, uensartede Bestanddele, maatte et umenneskeligt Straffesystem haandhæve Disciplinen i Rækkerne.¹⁰⁾

— I en født *Soldaterby* som Fredericia satte Garnisonen dybe Spor, hele det militære Væsen gik Borgerne i Blodet, ja de var til syvende og sidst selv en Slags Soldater, al den Stund de som Indbyggere i en Fæstning i Farens Time maatte staa Last og Brast med Besætningen for at værne Staden mod Fjenden. Allerede under det første Frederiksoddes Storm og Tilintetgørelse havde Borgerne baaret Vaaben, og efter Genrejsningen organiseredes der en Væbning paa 4, senere 2 Borgerkompagnier, med egne Officerer og regelmæssige Øvelser. Under disse forefaldt der undertiden stormende Optrin og Mytteri¹¹⁾, ja i Aaret 1700 maatte det tilmed forbydes Borgerne at afhænde deres Geværer under 10 Rdr.'s Bøde, og samtidig indskærpedes det dem, at de, hvis de havde 2 Karle, skulde udruste den ene med et „døgtigt Skydeværk“, den anden med „Degen“ eller „Pick.“¹²⁾

Men trods alle Brydninger holdtes Institutionen stadig paa Fode, og én Gang om Aaret trak Borgerskabet „op paa Parade i *behørig Mondur*“.¹³⁾ Særlig Skydning lagde man Vægt paa, og den bedste Skytte lønnedes med Fritagelse for Raadstueskat. 1727 skulde f. Eks. Friderich Jensen i Wendis Gade have betalt 1 Rigsdaler 14 Skilling i Skat, men slap — „for det bedste Skud i Skiven fri dette Aar“ —, og senere forskaanedes „de tvende Borgere, som udi Aaret 1741 bedst haver trofne Skyde-Skiven“.¹⁴⁾ Hvorimod en oprørsik Borgermand maatte bøde 8 Skilling til de Fattige — „for et Skud, han gjorde for sin Capitajn Jacob Kiøbings Dør.“¹⁵⁾

— Glimtvis forekommer der i den ældste Periode af Fæstningens Historie en *Gubernør* som Øverstkommanderende i Fredericia¹⁶⁾, men snart forsvinder denne Post fuldstændig, og *Kommandanten* blev uanfægtet den første militære Chef.

Han nød Nytten og Brugen af Voldenes Græsning, og et Stykke Brændsel eller en Tørv af hvert Læs, som kørte gennem Fæstningens Port, tilfaldt i Følge en gammel Skik Kommandanten.¹⁷⁾

Disse Chefer afløste ret hurtigt hinanden, thi i Regelen vare de til Aars, naar de naaede saa højt, og efterhaanden blev Kommandant-Hvervet i Fredericia mere og mere en Retraitepost for gamle, veltjente Generalmajorer.

Kommandantens Myndighed var ikke liden, og den rakte udover rent militære Omraader, thi i visse Spørgsmaal, især naar det gjaldt Udvisning og Opmaaling af Byens Byggegrunde, var han — gennem sin Ingeniør — afgjort første Autoritet.

Det kunde derfor ikke undgaas, at Fæstningens Præsident og Kommandant kom paa Kant; thi de udflydende Grænser mellem de respektive Magtomraader affødte ofte skarpe Sammenstød.

Veje, Gader og Stræder, Politivæsen, Brandforanstaltninger og lignende vigtige Sager, som de vise Fædre vanrøgtede i utrolig Grad, kaldte atter og atter Kommandanten frem, og af og til lykkedes det ham virkelig at mande Magistraten op og fremtvinge Fremskridt. Men i Regelen høstede han dog kun Utak af sine Bestræbelser, og særlig følte „Velvishederne“ sig krænkede, naar Kommandanten resolut lod sine Klager gaa lige til Kongen selv.

Naar Fæstningens Chef hævdede at have Ret til at vide Besked om, hvad de nyankomne Asylanter og Borgere var for Folk, mente Magistraten, at det var en Sag,

som ikke vedkom ham. Derimod var det i sin Orden, at Kommandantskabet fik Meddelelse om alt hvad der angik Borgervæbningen, men Byens civile Øvrighed afviste bestemte al Tale om, at det tilkom Kommandanten at udkommandere Borgermandskab til at holde Vagt om Eksekutionspladsen, naar en beskæmmende Straf skulde fuldbyrdes eller et Skandskrift brændes af Bøddelen.

Den høje Officer vaagede nemlig nøje over det formelle, og til Tider kunde han gøre et stort Nummer af de pudsigste Petitesser. 1753 irriterede en ny Skorstensfejer f. Eks. hans militære Odenssans, thi uagtet han tit havde formanet Skarpretterenken om at holde Folk af forskellig Længde, som kunde komme op baade i smaa og store Skorstene, var der nu ansat én, hvis Statur slet ikke faldt i Smagen. Hele to Gange havde denne Mand forgæves gjort Forsøg paa at krybe op i en Skorsten, og først da han havde forlangt et Glas Brændevin og stukket det under Vesten, kravlede han endelig med stor Møje op.¹⁸⁾

Naar Kommandanten sendte Præsidenten Bud skete det ved en Officer; den civile Øvrighed tog det derimod ikke saa nøje, men lod en af Byens Tjenere, disse fattige, forhutlede Folk, pjaltet klædte og ilde ansete som „Tyvetrækkere“, agere Budbringer. Da tabte Oberst Scavenius 1728 Taalmodigheden og forlangte, at en Raadmand skulde være Mellemand, naar Præsidenten sendte Bud til Kommandanten, — og det fandt Byøvrigheden da ogsaa kunde være i sin Orden.¹⁹⁾

Meget haardt tørnede Fæstningens civile og militære Øvrighed sammen i Kampen mod løsgaaende Svin, Kvæg, Heste og Faar, som i Mængde græssede paa Voldene og ruinerede disse, særlig de udsatte Steder, hvor Væld bragte Græstørvene til at skride. Med Rette blev Kom-

mandanten fortørnet, thi det var *hans* Sag at vaage over Voldene, og da Advarsler og Formaninger prellede af mod Godtfolks Egenraadighed, blev han tvunget ind paa krasse Midler.

En faderlig Formaning fra Byens Raad 1690 til Borgerne om „at holde deris Quæg, Heste og Faar fra Volden, at Kommandanten sig derover ikke skal have at beklage og de selv derover i Fortræd bringes“, — var naturligvis talt for døde Øren.²⁰⁾ Dermed aabnede Kommandanten Krigen ved at lade Soldaterne foretage formelige Jagttog paa Kreaturerne, Svinene blev skudte uden Pardon, Heste og Køer fangne og bundne ved Pæle foran Hovedvagten, hvor Ejermændene mod en Pengebøde kunde faa dem udleverede.

Da tog Borgerne paa Veje, jamrende over *Soldatesken*, som voldelig fratog dem deres Kvæg og pressede Penge af Ejerne for at have noget at solde op i Vagtstuerne, og Magistraten gjorde Borgerskabets Sag til sin egen og rettede Henstillinger til Kommandanten.

Dybt saaret i sin militære Æresfølelse greb Oberst Legel da til Pennen og opsatte 1709 en skarp Epistel; thi ikke nok med at Borgerne selv ugenert færdedes hid og did over Fæstningen, hvor de lystede, havde de tilmed den Frækhed at grave Sand, Grus og Stene i Volde og Udenværker. Oven i Købet tirrede Magistraten Obersten yderligere ved at give ham det Raad at slaa Pæle omkring Voldene for at spærre Vejen for fremmede Karle og Dreng, og da Legel svarede skarpt igen, blev Byens Fædre hede i Kammen og ankede over, at Soldaterne helt ubeføjet overfaldt Borgerne og slæbte dem i Vagten.²¹⁾

Da det viste sig, at Soldaterne voldelig havde frataget Borgerne 2 Heste paa Byens frie Fællede, lovede Kom-

mandanten at straffe de skyldige, men samtidig frabad han sig bestemt alle haanlige Beskyldninger mod Militæret, som kun efter Ordre jagede Borgernes Kreaturer. Tilmed gik man endda ofte lemfældigt til Værks ved Udløsningen, idet Ejermændene for 4, ja 2 Skilling, undertiden oven i Købet gratis, havde faaet Kvæget tilbage. Det var ikke Oberstens Agt at formene Borgerne Adgang til Voldene nedenfor Brystværnene, og han havde aldrig gjort det, men derimod var det paa det strengeste forbudt at klatre op og ned ad Skraaningerne til Værkernes Ruin. Og naar Magistraten anbefalede ham en mere nyttig Anvendelse af de ved Bøderne indvundne Penge, var Obersten villig til at rette sig efter denne Henstilling, idet han med bidende Ironi foreslog, at de jo passende kunde anvendes til Udfyldning af de Huller, Godtfolk lavede rundt om i Byen ved ulovlig Sandgravning, ja i selve Voldene, eller samles i en Kasse til at stenbrolægge de Steder i Staden, hvor man paa visse Aarstider næppe kunde færdes med Hest og Vogn. Obersten for sin Person foretrak dog at bruge Pengene til Fornyse af de mange Sko og Strømper, Soldaterne sled op ved den evindelige Renden og Gaaen paa Voldene efter Borgernes Kreaturer. Og han afviste indigneret Beskyldningen om at lade Soldaterne drikke Pengene op i Brændevin paa Vagterne.²³⁾

De nyistsandsatte Volde maatte skaanes, og 1710 udgik der et kongeligt Reskript, som alvorligt forbød Græsning af Heste og Kvæg paa Fæstningsværkerne²³⁾, men lige lidt hjalp det altsammen, og 1711 følte Borgerne sig meget forurettede, da Kastelsvægten røvede 2 Køer.²⁴⁾

Lidt efter lidt gled Floden derfor atter ind i sit gamle Leje, 1739 maatte Stiftamtmanden gribe ind mod „den voldsomme Drift af Kvæg over Voldene“, og 1749 ind-

fangedes der ikke mindre end 450 Stykker Kvæg, som ulovligt gjorde sig til Gode paa Fæstningens græsrigge Skraaninger.²⁵⁾ —

Alle disse Skærmydsler traadte dog helt i Skygge for de voldsomme Rivninger mellem Borgerskab og Militær, som stod fremmede og uforstaaende overfor hinanden, og da civil og militær Øvrighed hver søgte at hytte sine, blev heftige Sammenstød uundgaaelige.

Oprindelig havde Soldaterne boet i lange, lave Træbaracker og for en Del været indkvarterede ude i Omegnens Landsbyer, men 1671 befalede Kongen Borgerne at huse Militæret mod til Gengæld at faa Barakkerne overladt. Den Ordning satte Godtfolk ikke videre Pris paa, særlig da „Velvishederne“ stiltiende beholdt disse Bygninger til deres private Brug i næsten et helt Aar²⁶⁾, og med *Indkvarteringen* holdt Kiv og Strid, Klager og Fortrædeligheder af enhver Art sit Indtog i Borgerskabet.

Thi Krigsmændene var ubehagelige Gæster, voldsomme, raa og uregerlige, og allerede 1673 stilede Fredericias Indbyggere derfor et ynkeligt Bønskrift til Majestæten, hvori Indkvarteringens Ulemper skildredes i de sorteste Farver. Stor Armod og Elendighed havde den allerede bragt over Byen, hvis 300 Borgere maatte huse over 1000 Soldater foruden disses Kvinder og Børn, saa en enkelt Borger kunde faa 10, 12, ja 16 Soldater og selv Huse paa 3 Fag maatte tage mod Indkvartering. Det kunde endda blive godt, hvis Soldaterne lod sig nøje med Husrum, men nej, de vil raade for det hele, „setter dennem for Bordenden“, jager Værten ud og overtager Kommandoen over Hus og Køkken. De river Klæderne af Husbondens Seng, hugger Vinduer og Døre itu, slaar og farer ilde af Sted, og naar Borgerne klager til Officererne, faar de kun slet Fortrøstning, ja tilmed „endog ilde beegnes,

saaat mange af os, som i Krigstid boede her inde, da vi af Fienden var overvældiget, ere blevne langt bedre af dennem beegnede, end vi nu beegnes af vore egne.“²⁷⁾

Intet Under derfor at Borgerne skreg op om Uretfærdighed, hver Gang der paalignedes dem Indkvartering, Klager som stadig gaar igen fra Aar til Aar. En Indkvarteringsbillet kunde nok gøre en brav Mand kruset i Hovedet, naar han fik den overrakt, og ingen kan for-tænke Mathis Bagers Kone i, at hun blev arrig, da 2 Korporaler en Søndag kom anstigende med en saadan og lagde Helligdagsfreden øde. Under Mundhuggeriet tog Korporalerne saa stærkt paa Veje, at Bageren maatte lægge en Dæmper paa dem: „I er selv født af en Qvinde, jeg vil ej have min Hustru skældet, hun er en ærlig Qvinde!“ Og dermed gik man over til Haandgribeligheder, Bageren fik Kindheste og blev rusket i Haaret, og mens den ene Korporal holdt ham fast, gennempryglede den anden ham og smadrede en Kande mod hans Hjerne-kiste²⁸⁾

Efter sligt et Præludium maatte Borgeren i Sandhed ruste sig med Sagtmodighed, naar selve Mandskabet buldrende meldte deres Ankomst og tog Huset i Besiddelse; thi selvom Soldaten selv maaske var fredsommelig, fulgte hans Kone og Børn med som stadige Kilder til Kiv og Trætte. Borgerne maatte finde sig heri, men da en Soldat 1701 oven i Købet vilde tage Svigermoderen med i Kvarter, protesterede Værtinden, en fattig Borgerske, hvorover Krigeren fik Bersærkergang, hug hende i Gulvet, trampede hende blaa i Side, Krop og Laar og trak-terede hendes Ansigt med knytte Næver, saa det var svullent og blodigt.²⁹⁾

1695 kom Soldaterkonen ind til sin Vært, Frederik Mortensen Kleinsmed, midt paa Dagen og krævede nye

Lagener til hendes og hendes Mands Senge. Kleinsmedens Kone lovede at faa et Par i Stand til Aften, men Soldaten vilde have dem straks, greb uden videre fat, rev Dynerne ud af en Seng, hvori der laa et sygt Barn, og fjernede sig med Lagenerne. Da blev Smeden vred og løb efter Vagten, men imens slog Soldaten hans Kone mod Kakkellovnen og slæbte hende ved Haaret om paa Gulvet, saa hendes Ansigt var helt „opsvollen“. Vagten kom nu til og greb den rasende, just som han var i Færd med at sønderhugge Dørene, og da man slæbte af med ham, truede han Smeden paa Livet, naar han atter slap fri. Skrækslagen tyede denne da til Magistraten, vel vidende, at Soldaten naar han var ved Mønt, drak til han blev „opmuntret til Klammeri og Overlast“, — hvorpaa Øvrigheden, — „efter denne fattige Borger med syge Hustru og syge Barn saa vildeligen og uforsvarligen er overfalden“, — anmodede Kommandanten om at straffe Soldaten „andre til Afsky, fattige Borgere saaledes ej at traktere.“³⁰⁾

Dette Traktement vankede desværre mangen Gang mellem Aar og Dag. 1680 klagede Cort Stockmann over, at en Soldat forleden „med vred Hu og Gevær“ indkom i hans Hus og „fri Frelse“ og „med Overlast, Vold og Gevalt“ uden ringeste Aarsag — „grummeligen paa fjendtligste og tyranniske Manèr hannem uforvarende overfaldet, saaret hannem meget ilde og vundeligen i sit Hoved, hannem til Jorden paa sit Ansigt nedfældet, pryglet og slåget hannem paa hans arme Krop og Lemmer, saa meget jammerligen og grummeligen, saaat han næppe-ligen med Livet undkom.“³¹⁾

Værst var Forholdene lige efter Svenskekrigen, da Fejdens Tøjlesløshed og Vildskab endnu sad Soldaterne i Blodet, og i disse Aar førte de et rent Voldsregimente i Byen.

I Aaret 1660 paa 3dje Pinsedag ved Midnat kom 12 —16 Soldater af Kaptajn Jonas Jensens Folk „i Skansen her udi Frederiksodde“ til Borgeren Povl Pedersens Hus, slog Port og Dør ned, pryglede Pigen, rapsede forskellige Ting og tog „med Gewalt“ Husbonden ud af Sengen „udi hans blotte Skjorte“. Kun et Par Bukser, Datteren flyede ham, fik han paa, og saa slæbtes han af Sted ud i Skansen, hvor han nød godt af Kaptainens Gæstevenskab. Højest egenhændig bankede denne nemlig sit Offer med en stor Stav, saa han „meget jammerlig skreg og raabte“, derpaa sattes den ulykkelige paa Træhest med Musketter bundne til sine Fødder og kastedes endelig i Jærn i Vagthuset, ynkelig tilredt, „blaa og blodig slagen baade paa hans Arme og fore og bag til paa hans Liv indtil Bæltestedet.“ Og medens dette stod paa, havde Soldaterne haft travlt med at drive ikke blot Povls, men ogsaa andet Godtfolks Kvæg ind i Skansen, ikke at tale om, at de „bestormed“ Jens Nielsens Hus, ituslog Døren, stjal en Skjorte og indjog Borgerens Kone en saadan Skræk, at hun i 8 Uger svævede mellem Liv og Død og blev berettet af Præsten.³²⁾

1668 kunde Laurs Jensen Raadmand bevidne, at uagtet han havde boet i Byen under den svenske Fejde, havde det dog ej „nogen Tid været saa groft med Røveri og Plynderi og anden Gevalt og Overlast, som siden Fjendetiden, saa at han tit og ofte er bleven overfalden og bestjaalen.“ Forhen fik Borgerne dog hvad de lagde ud for Soldatesken, men det er umuligt nu, saaat mange af Borgerskabet er blevne forarmede og dragne bort, „formedelst de ingen Næring kunde have for Militien og Marketerne, som moxen betog Borgerskabet deres borgerlige Brug og Næring.“ Andre vidnede i samme Retning, og det vrirmede med Klager over Garnisonens Overgreb.³³⁾

Men ingen Bedring indtraadte, saaat Byens Fædre 1690 trommede Borgerne sammen for at afæske dem nye Vidnesbyrd, og Godtfolk lagde ikke Skjul paa, hvad de vidste om Soldateskens Voldsomhed.

Særlig Vagtmandskabet ved Fæstningens Porte satte Indbyggernes Taalmodighed paa en haard Prøve; thi Soldaterne som sad ved Corps de Garden drillede og plagede fredelige Folk paa alle optænkelige Maader. Landboerne bleve overfaldne og førte til Officererne, som ved Trusler tiltvang sig Forkøbsret paa Varerne, ja ofte plyndrede Militæret uden videre Bøndernes Vogne for Blommer og Frugt. Naar Bønderne om Søndagen drog til Kirke, blev de forhaanede og bombarderede med Skarn af Vagten, og naar Borgerne kom drivende ind med Køer og Kvæg, fik Soldaterne travlt med at jage disse op paa Volden, for at de — med frelst Samvittighed — kunde indfange dem, binde dem ved Pælene foran Vagtbygningen og aftvinge Ejermændene Bøder. Skænderi og Slagsmaal var en uundgaaelig Følge, og Godtfolk skreg op om, at Officerernes egne Heste uantastede græssede paa Voldene, hvorfra de løb over i Borgernes Marker og aad af Sæden. Slap Svin ud paa Gaderne, blev de skudte, Soldaterne stjal som Ravne, ikke engang Vinduesskodder og Plankeværker fik Lov at staa i Fred, og hvis en Borger blot løsnede et Geværskud, det være sig ved Dag eller Nat, blev han øjeblikkelig slæbt i Corps de Garden. Alt dette og meget mere stod urokkeligt fast, og et Bønskrift stilledes til Majestæten.³⁴⁾

Voldsomme Oprin fandt Sted i Mængde mellem Aar og Dag baade paa Stabelstadens Gader og i de mange Beværtninger, hvor Krigsmændene holdt til.

En Novemberdag slog den senere Borgemester, Sten Hansen, sig ned ved et Krus Øl hos Ove Pedersen for

at vente paa én, han skulde tale med. 3 Soldater, som sad „til Øls“ i Nabostuen gav da ondt fra sig, og pludselig faldt de over Sten Hansen, just som denne var i Færd med at bryde op, og hug et Stykke af hans Finger. Og da den Saarede og Værtinden vilde lede efter det afhuggede Fingerstykke, jog Soldaterne dem bort og lavede en saadan Tumult, at Vagten maatte tage dem i Forvaring.³⁵⁾

1664 klagede Rodemesteren over „meget utilbørligen“ at være „bleven overvældiget, overfalden og meget ilde slagen af et Parti Soldater“, thi en Dag bedst som han gik paa Gaden i lovligt Ærinde, mødte han Kaptajn Skyttes Karl, som kørte en Trillevojn med Øl. Pludselig raabte Karlen: „Vil du se, hvad Øl jeg haver. Hvad kommer det din Flegel ved at se efter, hvad jeg haver, at høre eller spørge derom“, — og slog i det samme Rodemesteren, saa Hatten fløj af og blev paa Jorden „liggendes“. Ikke tilfreds med dette Resultat gik Karlen hen til et Gærde for at bryde en Stave deraf, og imens søgte den overfaldne Tilflugt i Anders Mikkelsens Hus og hentede denne med ud. Men da blandede forbipasserende Soldater sig i Legen, én styrtede til med dragen „Degen“, rev Kæppen fra Rodemesteren og slog løs paa ham dermed, og nogle Officerer, som sad bænkedes i Anders Mikkelsens Hus, fandt Smag i Spøgen og raabte til Soldaterne, at de skulde „slaa digt“ paa den „Flegel“. Omsider lykkedes det dog Anders at faa den arme Rodemester befriet og ført ind i Stuen, men da fløj en Fændrik dem imøde med „blot Degen“ og skreg: „Lad hannem blive ude den Skælm“. Hvorpaa han stak efter ham med Sværdet, som ramte Døren. Anders blev nu ogsaa vred og sagde: „Dersom I støder hannem ned, da skal I selv ligge hos“! Og dermed endte Klammeriet

uden Blodsudgydelse; men Rodemesteren klagede sin Nød hos Byens Fædre og krævede Erstatning for 20 Rdr., som under Tumulten blev ham „frabestaalen“. ³⁶⁾

De stakkels Godtfolk kunde klage saa meget de lystede, thi det hændte næsten aldrig at de fik Oprejsning under nogen Form, selv naar de uden Brøde eller Skyld var blevne kastede i militært Fængsel, hvad der ikke sjældent hændte.

En Aften efter Tappenstreg mødte Patrouillen f. Eks. en Borgermand paa Gaden, og da denne sagde „God-aften“, lød Svaret: „Wer da! Hvad har din Skælm saa ved Nat at gøre paa Gaden“, hvorpaa Soldaterne slog ham i Jorden, pryglede ham og slæbte ham til Vagten, hvor Sergeanten gav ham en Huskekage ved at slaa ham nogle Gange oven i Hovedet med et Stykke Træ. ³⁷⁾

Ulykken var, at Stabelstaden intet ordentligt civilt Fængsel eller Politi havde, saa Militæret maatte tage Affære, en Rolle, der til Punkt og Prikke faldt i dets Smag. Men ingen vil fortænke Godtfolk i, at de følte sig brøstholdne ved Ordenshaandhævere af den Art.

Tidligere havde Borgerskabet haft en egen Vagt paa 16 Mand, som havde gjort god Nytte, men den gik snart i Forfald, og Christian V's Befaling om at bringe denne Institution paa Fode igen, bar ingen Frugt. ³⁸⁾ Saa tog Garnisonen fat, Vagten tilkaldtes overalt, hvor Opløb, Slagsmaal og Klammeri fandt Sted, og Indbyggerne maatte finde sig i at blive slæbt i militær Arrest af Soldater.

Denne Sammenblanding af militær og civil Ordenshaandhævelse viste sig saare skæbnesvanger. Vrede Officerer kunde finde paa — uden Lov og Dom — at putte skikkelige Borgermænd i Vagten i flere Dage, vitterlige Overgreb, som af og til praktiseredes, og mod hvilke Menigmand stod fuldstændig værgeløs. ³⁹⁾ Og til Tider

hændte det, som værre var, at Militæret gjorde Forsøg paa at tvinge Civile ind under Krigsretten. 1718 sad Klokkeren ved Trinitatis, Jakob Hoffman, i Corps de Garden for Slagsmaal med en Soldat. Senere overførtes han vel til Raadstuen, men en Løjtnant lod ham „med Magt“ tage ud og slæbte ham for Krigsretten, hvor den stakkels Klokker af Angst og Skræk for de brøsigge Officerer indrettede sin Bekendelse fuldstændig efter deres Behag. Lødsladt mod Kaution ilede Klokkeren derpaa til Magistraten, tilbagekaldte i Pantebogen hele sin Bekendelse og rejste Krav om at komme for sit „rette forum“, Bytinget.⁴⁰⁾

At Borgerne kunde blive forskrækkede for Officererne, er ikke saa underligt, thi det var jo i Jakob von Thyboes Dage; lyslevende spankulerede han om i Stabelstadens Gader, med en frygtindgydende Kæp i Haanden og Halsen fyldt med tyske Eder og Forbandelser. En hidsig Løjtnant skældte en Slagter for: „Du gamle Skælm og du falske Profet“, pryglede ham, slog hans Kone i Skarnet og forfulgte rasende den flygtende Borger gennem alle Stuer, svingende med sin Palask.⁴¹⁾ Og man mindes Holberg, naar den rebelske Løjtnant Carl, som forfulgte og bankede Borgerne, 1682 lavede en saadan Tumult paa Bytinget, at Retten maatte hæves.⁴²⁾

Men mest af alt bragtes Borgerskabet dog i Harnisk, naar Soldater og Marketendere greb ind i deres lovlige Næring, det daglige Brød var dem smalt nok beskaaret i Forvejen, og Kampen mod Militærets ulovlige Indblanden og Konkurrence førtes derfor med indædt Forbittrelse.

Haandværkerne maatte tillige aarle og silde være paa Post mod en anden Fare; thi naar de havde en duelig Svend, kunde det ske, at Hververne ved Overtalelser, Trusler og Vold lokkede ham til at tage mod Haand-

penge og springe Soldat. 1675 fremkom f. Eks. Thord Hansen Skomager for Retten og sig højligens beklagede „med grædende Ord og Taare“ over, hvorledes han nødtes til at forlade Hus, Bygning og By, da han afskares fra at holde Medhjælpere, fordi de „Militairiske“ fratog baade ham og andre Mestere deres Svende ved „med Tvang, Hug, Slag og Gevalt“ at tvinge dem under Soldatesken. Og Skrædderlavet istemte den samme Klagesang.

Forleden Søndag var der saaledes kommet en Korporal ind i Thords Hus og havde nødt Svenden til at gaa med i Byen, inviteret ham ind et Steds, „meget ilde overfalden og slagen“ ham, overøst ham med Øl og endelig slæbt ham til Oberstens Hus, hvor han maatte sværge til Fanen.⁴³⁾

Hververne brugte alle Kneb. En Aften Kl. 12 kom 4—5 Soldater ind til en Borger i Selskab med en Smedesvend. De bænkedes sig og sagde til denne: „Drik Broder, lad os drikke lystig“. Smeden svarede, at han ingen Penge havde. „Jo, Du haver Penge i din Taske“, sagde de, og virkelig laa der en Slettedaler i Lommen, som Svenden lagde paa Bordet, idet han udbrød: „Hvordan er den kommen til mig?“ Han skulde nu blot drikke lystig, svarede de andre, thi nu var han Soldat og Daleren var Haandpenge. Naar galt skulde være, vilde Smeden have flere Penge, og dem fik han ogsaa, men bag efter tog Soldaterne dem fra ham igen og førte ham i Vagten.⁴⁴⁾

— Borgerskabets hyppige Klager satte — for saa vidt — nogen Frugt, som der indløb Ordre om at holde skarp Justits, og var Søgningen forholdsvis sparsom i den civile Galge, toges de militære „Justitier“ des flittigere i Brug, skønt der fandtes et Par Stykker af dem. Atter og atter

figurerer de i Regnskaberne, naar Fugt og Regn havde tæret dem itu eller Stormen slaæet dem over Ende, men i ældre Tid nøjedes man med at lade Bøddelen, Mester Guldbrand, foretage Smaareparationer og rejse Galgestigen, naar Behov gjordes.⁴⁵⁾

Thi med større Arbejder gik det ikke saa glat. 1694 blæste Galgen paa Paradepladsen om Kuld, og Kommandanten maatte derfor lade Tømmerlavet purre ud til næste Morgen tidlig, hvilket og „straxen“ skete. Men det *hele* Lav skulde være med, alle som én, thi ellers gjorde den Slags Arbejde „uærlig“, og Vanæren kunde kun manes bort, naar *samlige* Lavsbrødre delte Skæbne og lagde Haand paa Værket til Piber og Trommers Klang.⁴⁶⁾

Af Tømmernes Regning fremgaar, at denne „Justitie“ var forholdsvis beskeden af Ydre, bestaaende slet og ret af en Opstander paa 10 Alen, en „Hammer“ paa 7, en Arm paa 6 og en Stiver paa 5. Kun 1 Krampe var der Brug for, men Stigen rakte 11 Alen og slugte 6 Lægter til Trin.⁴⁷⁾

Tre Aar senere, da en Desertør skulde hænges, men Skarpretteren ikke vilde sætte Liv og Lemmer i Vove paa den raadne Galgestige, maatte samtlige Tømmermænd i Staden igen tage fat.⁴⁸⁾

Ved Siden af „Justitien“ paa Paradepladsen, rimeligvis i Kastellet, stod Træhesten og en Justitspæl, omgivet af 8 Pæle, og Galgen ved Prinsens Port havde Naboer af samme Familie.⁴⁹⁾

Endnu i det 18de Aarhundredes Midte stod disse Symboler paa Militærets Nedværdigelse paa selvsamme Plet, hvor en taknemlig Efterslægt med Stolthed rejste „*Land-soldaten*“ som et Hædersminde om den danske Soldats Bedrift.⁵⁰⁾ Og naar et Hus lige derved, den Højrupske Gaard, endnu op til vore Dage har baaret Navnet „Stjele-

kroen“, medens Hjørnестedet ved Norgesgade, Syd for Stokhuset, i Folkemunde hed „Gallekroen“, gemmer disse Benævnelser uden Tvivl et Minde om Straffepladsen.⁵¹⁾

I Christian VI's Tid tog Kommandanten en tom Plads ved Michaelis Kirke i Brug som *Allarm- og Justitsplads*, skønt Provst Pontoppidan gjorde Modstand, hævde, at Trommehvirvlerne og Larmen, naar en militær Delinkvent løb Spidsrod, forstyrrede Gudstjenesten og overdøvede Præstens Stemme. Men desuagtet beholdt Kommandanten Pladsen mod en aarlig Afgift paa 1 Rdr. til Kirken.⁵²⁾

— Datidens Soldater levede et Hundeliv, prisgivne jærnhaard Disciplin, Kulde, Sult og Sygdomme, og hele denne fattige, forhutlede Tilværelse undskylder i ikke ringe Grad de Overgreb, som fandt Sted. Og glemmes maa det ikke, at Godtfolk, som peb og gav sig saa ynkeligt, naar der var Soldater med i Spillet, udmærket godt paa egen Haand kunde sætte Tumult og Slagsmaal i Scene.

Rundt om i Stabelstaden, Gade op, Gade ned, Hus efter Hus, boede der Militær, enkelte Officerer ejede egne Gaarde og maatte i den Anledning bære deres Del af Byens Skat og Tynge. Næsten hvert eneste Borgerhus, hver Avlsbrugergaard, havde Soldaterkamre, kolde, fattige, frysende Rum uden Kakkelovne, saa de Indkvarterede om Aftenen tyede ind til Værtens.⁵³⁾

Trods Rivninger og Sammenstød, som raaber højrøstede fra de gamle Breve og Protokoller, spandt det daglige Samvær utallige Baand, som fra Døgn til Døgn, fra Aar til Aar stiltfærdigt bandt Borgerne og Soldaterne sammen. I de kolde Vinteraftner sad disse lunt bænkedede i Værtens Stue, og af og til ser man Eksempler paa, at Krigsmændene har givet Borgeren en Haandsrækning i hans Bedrift, hjulpet til ved Markarbejde, Byggeri eller lignende.

— Ved Hærordningen 1764 degraderedes Fredericia Fæstning til næstnederste Klasse, dens Volde blottedes for Vagt, Lavetter og Rustvogne solgtes, Artilleristerne afskedigedes og Slaverne sendtes bort. Man mente, at Frederik III's Fæstning ikke længere kunde gøre Nytte. Men der var i Fæstningens Saga endnu et Blad, som ikke var beskrevet. Og mange Aar senere, da Danmark var i Fare, skulde det netop blive denne tilsidesatte, halvt foragtede By, som brød Fjendens Magt, og den glimrende Sejr den *6te Juli 1849* urokkeligt slaa fast, at Frederik III's Volde ikke var lagte forgæves.

— Medens disse Linjer skrives, fældes Dødsdommen over Fredericias Garnison, og naar en Aftenstund Hornsignalet har smældet fra Hovedvagten for sidste Gang, naar den sidste Trommehvirvel er forstummet i de brede Gader, — da vil det føles, som skar man Hjærtet ud af den gamle Fæstning, da vil det stolte Tilnavn, Fredericia ynder at bære, „*Mindernes By*“, for Fremtiden faa en egen Bilingual af Bitterhed og Vemod.

FJORTENDE KAPITEL

Dagligt Liv.

„Som et Menneskes Tænkemaade er, saa er og hans Levemaade, følgelig er Levemaaden her noget adskillig.“¹⁾

Strengt og regelmæssigt formede Tilværelsen sig i Fæstningsbyen, Sliddet for Føden bandt alle Kræfter, Smalhans sad for Bordenden i de fleste Hjem, og Vejrlaget, som den bidende Nord-Øst-Vind fra Kattegat gjorde særlig barskt, mærkedes dobbelt føleligt, udsat som Byen laa paa sin Odde.

Spredt og splittet med lave Huse bag de træløse Volde magtede den ikke at yde Læ mod Stormen, som bragende jog gennem Gaderne, hvor intet hæmmede dens Magt. Gang paa Gang blæste Galger, Plankeværker og Porte, ja selv Huse om Kuld, Teglstenene raslede af Kirketagene i hundredevis hver Efteraarstorm, Søen steg og rev Dæmningen i Stykker, og en Mangfoldighed af Vidnesbyrd viser fra Aar til Aar, hvad Byen har lidt under Stormflod og „Herrens Veyr“.

Og naar Vinteren kom med sin Frost, kneb det med Brændsel til de *Vindovne*, der fandtes i de fleste Huse;²⁾ thi i sorgløs Blindhed havde man ryddet Resterne af Fortidens mægtige Skove.

Allerede i Frederik III's Tid anede man Faren og for-

bød Borgerne at fælde Træer i Hyby og Hannerup, og atter og atter fornyedes denne Advarsel, men uden Frugt.³⁾ Godtfolk lod sig ikke standse og brugte Øksen efter Behag, selv unge Ege og Bøge ryddedes bort, og Geder, som holdtes i Mængde, ruinerede Resten.⁴⁾

Men Nemesis udeblev ikke. — Allerede i Christian V's Dage lød der stærke Klager over Brændemangel, — „saa vi fattige Borgerskab saavel som indkvarterede Soldater derover maa lide Kuld og Frost og i saa Maade fordærves“. Og naar Bønderne agede til Staden med Brændsel, stormede Folk ud af Portene og overbød hinanden, saa Fattigmand maatte gaa tomhændet hjem. Da greb Magistraten ind og forbød alt Brændesalg udenfor Portene, samt fastslog Prisen for et godt Læs til 1 Mark, for et ringere 14 Skill., og 1701 fik Lodsejerne, som havde Tørveskær, Tilhold om at skære Tørv til eget Brug og Forhandling.⁵⁾

Tvungne af Nød drog Smaafolk i Skarer ud til Omegnens Skove, særlig Trelde, hvor de samlede Kvas og Kviste, og disse Skovgange har holdt sig gennem Tiderne lige op i Mands Minde, idet Mænd, Kvinder og Børn, forsynede med „Langbør“, slæbte tunge Dragter af Tjørn og Kvas hjem, naar Vinteren meldte sit Komme.⁶⁾

— Var Livet haardt i den fattige By, var det ikke mindre ensformigt; thi fraset det Tidsfordriv, Godtfolk selv satte i Scene ved at æreskænde, sagsøge og slaa hinanden fordærvede, fandtes der saa at sige ingen Forlystelser.

Af og til hændte det dog, at Gøglere af forskellig Art gæstede Stabelstaden, hvor de mod en Afgift til Fattiggassen fik Lov til at forlyste Publikum, som til dagligdags maatte tage til Takke med de Stillidser, man holdt i Bure og afrettede til visse Kunststykker.⁷⁾

1732 tjente Fattiggassen 4 Mark paa den „Quinde, som

her i Staden blef tillat at bruge Exercicio med hindes Hunde og Catte“, Aaret efter fik „nogle her til Staden ankomne fra Tyskland og Nyrnberg, Omløbere med Spilleværke“ Lov til at „præsentere deres Sager“, og ret hyppigt gav „Comediantspillere“ Forestilling flere Aftner i Træk. Særlig „Lienendantz og Wolter“ var paa Mode, og baade 1751 og 52 bæerede en „Linendantz og Luftspringer“ og en „Line-Springer“ Stabelstaden med deres Nærværelse. Begge maatte de naturligvis skatte til Fattiggassen, ja undertiden kunde det ske, at denne mæskede sig med en hel Aftens Indtægt, saaledes 1749 — „hvad som er i Gaar ved Comediant Spillet indkommen til de fattige for den Dag og ialt 4 Rdr. 4 Mark 4 Skill.“⁸⁾

1721 hændte det, at en „Comediantspiller“ lejede selve Raadhussalen at agere i i 8 Dage⁹⁾, men som Regel optraadte Kunstnerne vel under aaben Himmel eller i et Lokale i Byen, f. Eks. „udi Jøden Moses Valentins Hus“. Forøvrigt vare flere Gøglere bosiddende Borgere i Staden, blandt andre Jakob Mejer, som i 1722 fik kongelig Bevilling paa for alle og enhver i København mod billig Betaling at præsentere „de Kunster og Exercitier, som en ham tilhørende og dertil afrettet Hest skal kunne forestille“.¹⁰⁾ Og Joseph Carotte, som 1759 kom til Frederics for at leve af Husnæring og Skyggespil, søgte forgæves at opnaa Ret til „ene dér at holde Schachtenspil med tilhørende Præsentationer“.¹¹⁾

— Ellers var naturligvis *Familiefester*, særlig Bryllup og Barselstads, Tilværelsens Glanspunkter, som samlede Godtfolk i muntert Lag og gav den privilegerede Stadsmusikant noget at fortjene. Og naar Gæsterne sad vel bænkedede ved Bryllupsgildet, glemte man ikke at lade Tallerkenen gaa „over Borde“ til Fordel for de fattige, selv

Smaafolk gav deres Skærv, og ved Skarpretterdatterens Bryllup 1739 indkom der 1 Rdr. 1 Mark og 4 Skill.¹²⁾

Thi naar Godtfolk var i Feststemning, kneb man ikke paa Skillingen, stadseligen skulde det gaa til, og Øvrigheden vaagede derfor omhyggeligt over, at Menigmand ikke slog for stort paa og lavede Gilder, som ikke stemmede med hans Rang og Stilling i Samfundet. „Den honnerte Ambition“ havde ogsaa fundet Vej til Frederits. Ved Jens Ammitsbøls Bryllup 1667 udførte Latinskolen „6 Stykker paa 5 Stemmer“, ikke at tale om, at der „derforuden med Basunen er bleven figureret“, men efter endt Gilde maatte Rektor rigtignok stævne ham for at faa sin Betaling.¹³⁾

Da Peder Olufsen i Dronningensgade ved sit Bryllup trakterede baade med hvid og rød Vin, „samt og ved udenbys Spillemand, Trompetblæsen og Tromslag“ lod „sig med sin Kæreste forspille over Gaden til Kirke og fra“, lod Velvishederne naturligvis ikke al denne Pral gaa upaataalt hen, og 1666 stævnedes Thomas Christensen, fordi han havde haft for mange Faddere ved sit Barns Daab.¹⁴⁾

Stadsmusikanten passede nøje paa, at han fik, hvad der tilkom ham, og at Fuskere og Bønhaser ikke faldt ham i Faget. Da Mads Finger saaledes havde dristet sig til at bruge en Soldat som Spillemand paa sin Bryllupsdag, satte Musikanten Himmel og Jord i Bevægelse, og Finger idømtes en Bøde paa 24 Skill., samt 12 Skill. til Raadstuetjeneren, — „eftersom det ikkun var fattige Folk.“¹⁵⁾

Byen havde en særlig *Stadsskaffer* eller *Bedemand*, som nød kongeligt Privilegium paa at bede til Bryllupper, Begravelser og andre „Værtskaber“ og vaage over Ceremoniellen. Barber Ertman Sillemann fik 1664 dette Hverv betroet,¹⁶⁾ og enhver vil indrømme, at Valget i en vis

Forstand røbede megen Omtanke, al den Stund det maatte regnes for en uvurderlig Fordel, at Bedemanden tillige var Bartskeer, naar det Stadium af Gildet indtraf, da en eller flere af Gæsterne bleve „ilde trakterede“ i de Slagsmaal, som ofte effektivt afsluttede Højtidelighederne.

Men Sillemann førte et myndigt Regimente, og da Konduktøren Peder Jørgensen holdt Bryllup og Taksigelsen efter Maaltidet var gjort, brød Skafferen Borde og Bænke op. Herover blev Brudgommen „utaalmodig“, Sillemann behøvede ikke jage Gæsterne bort, selvom de kun var faa, men denne hød Brudgommen holde Mund, fremviste sin Bestalling og lod ham vide, at hvis han ikke blev sid-dende paa sin Plads, skulde han vise hannem en Kaarde. Og i Mellemtiden bar Sillemans Pige — 2 Retter Mad ud af Huset.¹⁷⁾

Ved den Slags Lejligheder satte Rangsygen og Forfængeligheden Blomst for Alvor, Godtfolk, ja selv Præst og Borgemester, kom i Haarene om, hvem der skulde gaa først til Bords og sidde øverst, Kvinderne leverede regulære Slagsmaal i Kirkerne, og Pragt i Klæder og Bohave blev mere og mere almindeligt trods de smaa Kaar. Selv Skarpretteren blev alamodisk, spillede „Fløjte dous“ og Violin, gik med sølvknappede Stokke og Kaarde med Sølvfæste.¹⁸⁾

Regeringen vidste derfor nok, hvad den gjorde, da den 1710 tog Skat af Parykker, Fontanger, Karosser og Tyendehold, thi for Fredericia alene løb Parykskatten op til 576 Rdr., saa udbredt var Moden. At en Mand som Rektor Blichfeld bar Paryk og hans Søster Fontange, var i sin Orden, men selv Smaafolk prydede deres Isse med forlorne Krøller og søgte forgæves at slippe for Skatten ved at give slet Helbred Skylden. Jens Lauridsen angav f. Eks. at bære „Peruque for sit Hoveds Svaghed“, men

maatte dog svare 1 Rdr., og Christian Musikant, som brugte samme Udflugt, gik det ikke bedre. Derimod slap Gregorius Snedker, som vel „bær Peruque, men er forarmet“, og Christian Trompeter, som bar denne Hovedpynt, skønt han nød Naadsenspenge.¹⁹⁾

1714 prangede Stabelstaden med 6 Chaiser og Karosser, blandt hvilke dog Raadmand Richters var „gammel og endnu ligesom afvigte Aar for billig Pris falholdis“,²⁰⁾ 1720 fik Bonnevie Tilladelse til at holde 2 Hyrekarether, og i Frederik V's Dage var det almindeligt, at Folk kørte til Barnedaab i Kareth, hvoraf der da fandtes en Snes Stykker.²¹⁾

Foruden Gilder og Sammenkomster bragte de aarlige Højtider naturligvis lidt Afveksling i Døgnlivets Ensformighed. Hver *Juleaften* vandrede Musikanterne om og blæste i Trompeter for Godtfolks Døre, medens Latinskolens fattige Peblinge afsang latinske Sange. Men selvfølgelig var det ikke let for Konkurrenterne i Fred og Fordragelighed at bejle til Publikums Gunst, og 1671 leveredes der da ogsaa en højhellig Julekvæld et større Slagsmaal, idet Latinskolens Hørere — „med Degener og med mere Gevær“ — overfaldt Stadsmusikanten og slog hans Instrumenter „til Fordærv“. ²²⁾

Det nye Aar indvarsledes ved drønende Kanonsalut fra Fæstningens Bastioner, og nede i Stabelstadens Gader drog Trommeslageren om og trommede *Nytaaer* ind, fulgt af en Person, som bar en grøn Krans. *Mortensaften* — og andre hellige Aftener — vandrede syngende Latinskoleelever fra Dør til Dør, og *Hellig tre Konger* Kvæld besøgte Borgerne af Personer, der vare udklædte som de hellige tre Konger, hvilken „Levning af Pavedømmet“ kun faldt „strænge Moralister“ for Brystet.²³⁾

I Ny og Næ lod Positivspillere sig høre paa Byens

Gader,²⁴⁾ og til dagligdags bragte Militæret med dets Tap-penstreg, Revuer og Parader altid lidt Liv. Af og til lokkede Spidsrodsløb, Henrettelser, Opbrænding af Skandskrifter eller Kagstrygning de nysgerrige Tilskuere ud af Husene, og en Form for Tidsdriv har det vel ogsaa været at staa paa Volden og se forbi sejlede Skibe til Stadens Ære stryge Sejl tre Gange og, hvis de førte Skyts, affyre deres Nations Løsen, som Fæstningens Kanoner besvarede med det danske.²⁵⁾

— Ellers formede Livet sig arbejdsomt, strengt og regelmæssigt fra Dag til Dag, fra Aar til Aar; hver Aften Klokkerne ringede St. Michaelis store Klokke til Tegn paa, at nu bleve Portene stængede. Saa løftedes Vindbroernes Klapper, Bomme og Portfløje lukkedes, og Fæstningen laa afskaaret fra Omverdenen. Enhver, som var udenfor Voldene, fik vente til Daggry, ja de raa Soldater, som holdt Vagt, fandt oven i Købet ofte Fornøjelse i at hejse Broen og smælde Porten i Laas for Næsen af Godtfolk, selvom der manglede nogle Minuter i Lukketid. Sligt hændte f. Eks. 1669 Jakob Ross, for hvem man lukkede Strandbroens Bom, før Klokkerne havde ringet, og Soldaterne krævede 24 Skilling for atter at aabne, hvad der naturligvis gav Anledning til Tumult og Slagsmaal, under hvilket Ross reddede sig ind i et Hus, der formelig belejredes af Soldaterne.²⁶⁾

For mangen Vejfarende, der agede til Stabelstaden, kunde denne Lukning komme saare ubelejligt, da Fæstningens Omegn i en halv Mils Omkreds var nøgen og blottet for Huse, og der udfyldtes derfor et Savn, da Raadmand Claus Ditmar udenfor Voldene indrettede et Herberge, som 1712 nød „den Lyksalighed“ at have Frederik IV som Gæst.²⁷⁾ Samme Konge gav dog 1717 Tilladelse til at Portene maatte holdes aabne en Time læn-

gere om Aftenen, og de derved indkomne Portskillinger henlagdes til Brandvæsenets Forbedring.

Og som Fæstningen stængtes, naar Klokken lod sig høre, burde alle Stadens Kipper og Knejper lukke og slukke og alle Soldater gaa til Ro, naar *Tappenstregen* havde lydt. Men denne Ordning lod sig ikke let gennemføre.

1663 læstes Magistratens Bud om, „at der ikke maa holdes Nattedrik eller udtappes noget til Soldaterne, siden Trommen er slagen om Aftenen, under deres Øls eller Brændevins Fortabelse“, og forgæves gentoges dette Forbud senere Gang paa Gang, thi de Godtfolk og Soldater, som sad bænkedede ved Kruset, lod sig ikke drive paa Døren.²⁸⁾ Selv Stabelstadens Skarpretter, Mester Christian Sejler, var 1711 saa uheldig — efter *Tappenstreg* var slagen — at have ladet sig se paa Værtshus, og baade militær og civil Domstol kappedes i den Anledning om at faa den letsindige Mesterman alvorligt klapset af.²⁹⁾

1721 udsendte de vise Fædre en truende Plakat, krænkede over de ulydige Borgere, som haardnakket skænkede for Soldater „ud paa Natten længe efter Klokken 8—9, naar Trommen haver slagen *Tappenstreg*, saa og holder Spille- og Dobbeltuse for dem saa sildig“. „Saa forat dog en Gang faa saadan ulovlig Nattekrohold afskaffet, bliver hermed alle og enhver Stadens Borgere og Indvaanere endnu denne Gang for alle advaret og forbødet, at ikke maa lide eller beholde nogen Rytter eller Soldat, som ej er indkvarteret hos hannem selv i Huset, efter den Tid om Aftenen, som tilforn meldt, at Trommens Tappenslag er gaet, langt mindre lade nogen sidde længere ved Drik og Spil hos sig“. Straf efter Kongens Lov og Forordning skulde skaanselsløst ramme de ulydige, og hvis Soldaten

imod Værtens Vilje vilde blive ved „hans Drik og Dobel“, skulde der ske Anmeldelse derom.³⁰⁾

Alt blev dog ved det gamle, og Aaret efter maatte Magistraten forat dæmme op for det overhaandtagende *Tyveri* atter strengt forbyde Udsenkning baade for Borgere og Soldater efter *9 Slet*, naar Tappenstreg var slagen.³¹⁾

Men fyldt som Byen var med Smugkroer og Beværtinger, lod Ondet sig ikke udrydde, ja 1758 opdagedes oven i Købet en natlig Spillebule hos en Glarmester.³²⁾ En enkelt Gang kunde det vel hænde, at Vagten greb ind og ryddede Knejerne, eller at en vred Officer fandt sig foranlediget til at tage Affære, og Ve de Godtfolk, som da vare til Kros. En Efteraarsnat 1711 gik Bølgerne højt i Povl Christensens Hus, Vagten trængte ind i Stuerne og jagede Gæsterne ud, og Kaptejn von Deden stod i Natkjole ligeoverfor i sin Gadedør og ledede Angrebet. „Slaar! Slaar!“ lød Raabet gennem Nattens Stilhed, saa hele Nabolaget vaktes op af Søvn. Apotekersvenden, som just var i Færd med at bede Aftenbøn, afbrødes af „en jammerliges ack og Vee-skrigen“, saaat han og hans Principal, Apoteker Hintze, løb ud for at se, hvad der var paa Færde. To Musketterer stod udenfor Povl Christensens Hus med en gammel Mand, „slæbte og slog ham elendig“, nogle havde ham fat bag i Halsen „og hannem ret morderlig tracterede“. Da Apotekeren vovede sig indenfor, fældede Soldaterne deres Musketter og slog løs paa ham, som var han den „arrigste Misdæder“, medens Kaptajnen stadig stod i sin Gadedør og skreg: „O mordieu, mordieu, kan I ikke tvinge den ene Karl, slaer, prygl.“ Og saa slæbtes Apotekeren i Vagten, hvor to Soldater med Bajonetter posteredes foran ham, indtil han — ved Kommandantens Indgriben — atter løslodes. Se, saadan kunde det gaa,

naar en Officer blev forarget over, at Godtfolk nød en Pot Øl efter Tappenstreg.³³⁾

„I en By af saa talrig Garnison og af saa mange Slags Indvaanere er god Varetægt sær fornøden“, siger Byens gamle Topograf — og med Rette.³⁴⁾ Desuagtet havde *Vægterinstitutionen* megen Møje med at slaa Rod i Staden, og længe varede det, inden den blot saa nogenlunde bragtes paa Fode.

Først 1688 ansattes der paa Stiftamtmandens Bud 4 Vægttere, men da Godtfolk nægtede at betale deres Lønning, forsvandt de atter, og nu gik Aar efter Aar hen, uden at denne Sag kom paa Bane.³⁵⁾ Tyve Aar efter mandede Magistraten sig op i Erkendelse af, at Opsyn var nødvendigt for at afværge Tyveri og Ildebrand i den tilstundende Vinter, og Byens 16 Mænd sattes til at overveje, hvor stort et Antal man behøvede.³⁶⁾

6 Aar efter kom Stiftamtmanden paa Inspektion, og da viste det sig, at Stabelstaden stadigvæk var uden Vægttere, hvad Magistraten undskyldte med Pengenød, da disse jo skulde lønnes af Byen og i saa Fald vilde blive „meget kostbar“.³⁷⁾ — Endelig fik Fredericia da 1715 fire Vægttere, 2 i hvert Sogn,³⁸⁾ og dermed begyndte Kvalerne. Allerede Aaret efter maatte Halvdelen vrages paa Grund af „Udøgtighed“ og to nye ansættes³⁹⁾, og 1721 opskræmmede Peder Vægter Borgerskabet ved at bruge Nattens stille Timer til at rapse lidt hist og her af Næstens Gods, hvor Lejlighed gaves. Dog viste Retten Mildhed overfor Misdæderen, der egentlig burde have mistet Huden, og nøjedes med at udstille ham 2 Timer i Gabestokken, samt forvise ham fra Staden under Straf til Kagen, om han kom igen. Og da Peder Vægter erklærede sig „fornøjet“, blev Straffen øjeblikkelig fuldbyrdet.⁴⁰⁾

Aaret efter afsattes 2 udelige gamle Vægttere, 2 friske

ansattes og Lønnen forhøjedes fra 2 Mark 8 Skill. til 3 Mark om Ugen.⁴¹⁾ Men nogen Bedring indtraadte ikke; 1726 hængtes Iver Olsen Vægter, beskyldt for Smaatyverier og for at have sat selve Morgenstjernen over Styr⁴²⁾, og i den følgende Periode gik Institutionen helt i Forfald, saa baade Stiftamtmand og Kommandant greb ind.⁴³⁾

Det bedrøvelige Resultat var, at Vægternes Antal i 1750-erne daledede fra 4 til 2⁴⁴⁾, og først i det følgende Tiaar bragtes Sagen i den rette Gænge, Lønnen forhøjedes til 4 Mark, og til Vægternes Bekvemmelighed opstilledes der Skilderhuse, hvor de kunde søge Ly „i ont Veyr“.⁴⁵⁾

— Under disse Forhold kunde Stabelstaden sandelig prise sig lykkelig over, at Byernes frygteligste Svøbe, *Ildbrand*, der i denne „Brandperiode“ Aar paa Aar lagde Købstæder i Aske, i sjælden Grad skaanede Fredericia, hvor de brede Gader, de tomme Pladser og den spredte Bebyggelse dæmmede op for Luernes Rasen. Men naar Ulykker i større Stil afværgedes, var det visselig ikke Borgerskabets Skyld; thi i sorgløs Letsindighed tækkede man — trods Forbud — Tagene med Halm og Straa, lagde Hø til Tørring paa Lofter og i Stuer tæt om Arne og Røgkanaler og lod Soden vokse sig aargammel og fed i Skorstenene.

1676 hængede Ilden flere Huse, hvoraf Øvrigheden tog Anledning til at befale Borgerne at stille Tønder med Vand ved Dørene forat være rustede mod Faren.⁴⁶⁾ Men forøvrigt lod man Skæbnen raade. Forgæves paabød Christian V 1686, at Brandvæsenet skulde bringes i Orden, der skulde mere hvasse Formaninger til, og først da en Del Straahuse i Maj 1693 gik op i Luer, fandt de 16 Mænd, at noget maatte der gøres.⁴⁷⁾ Desuagtet skete der ikke noget Forsøg paa at ordne Brandvæsenet før 1707, og i de følgende Aar afgik Spørgsmaalet ved en stille Død,

saaat Ilden fra Tid til anden i Ro og Mag fortærede 4 Huse og 2 Gaarde, en Barak og 2 Fag Huse. Da endelig mandede Velvishederne sig op til Handling, gav de 16 Mænd en Næse og satte dem i Gang med Overvejelser om Anskaffelse af 4 store Stiger, 4 mindre, 4—6 „dygtige“ Hager, 18—24 Spande, 2—4 lange Stykker Reb med Krog paa Enderne til at kaste paa, „hvor det gøres bedst fornøden“, 4 Vandkar med Jærnsbaand, samt Økser, Jærnslinger og Murhamre.⁴⁸⁾

Men disse drabelige Planer strandede ynkeligt, og samme Efteraar fandt Stiftamtmanden, at der af Brandredskaber kun var — „ganske lidet eller intet.“⁴⁹⁾ Ja, da Jens Duche blev Præsident, fandtes der slet ingen, saaat han straks gav Ordre til at anskaffe 2 „maadelige“ Sprøjter og nogle Læderspande. Men Borgerne strittede imod, og der var derfor ingen anden Udvej end at anraabe Kongen og foreslaa denne at holde Strand- og Prinsens Port aabne en Time længere om Aftenen og henlægge de derved indkomne Portskillinger til Brandvæsenet. 1717 gik Kongen ind herpaa, og en Sprøjte, en Stige, samt Hager og Spande skaffedes til Veje.⁵⁰⁾

Men det var dog først 1719, at Brandvæsenet for Alvor kom i Orden. Forskellige Nyanskaffelser gjordes, Sprøjtehus indrettedes i Raadstuen. To Brandmestre udnævntes, som skulde vaage over Væsenets Trivsel, syne Skorstene, anføre Folket i Farens Stund og lede Angrebet paa Ilden. 9 Brandfolk udtoges til at haandtere Redskaberne, men forøvrigt maatte alle Mand af Hus med Heste og Vogne ile til, naar Brandraabet klang. De første, som mødte paa Pletten, fik Præmier, de forsømmelige Straf, den der først gjorde Anskrig, lod Trommerne røre eller Kløkkerne klemte, belønnedes ligeledes, den sidste mest. Thi det gjaldt om at vække saa megen Larm som muligt, Byen

skulde genlyde deraf, naar den røde Hane galede, Brandraabene høres i alle Gader, Vægterne jage gennem Staden fra Hus til Hus, bankende paa alle Døre, Trommerne hvirvle og Kirkernes Klokker runge over Staden, mærende til Kamp mod den frygtelige Fjende.⁵¹⁾

Forat skaffe Vand havde man allerede tidligere haft enkelte *Brønde* og *Pumper* paa Gaderne, bl. a. en „Publique Brønd“ i Norgesgade, og 1727 beordredes der yderligere 2 Poster indrettede.⁵²⁾ I Christian VI's Dage nævnes for første Gang et særligt Sprøjtehus ved Engen, omtrent hvor nu „Fredericia Avis“ bor, hvorfor denne Plads endnu op i Mands Minde bar Navnet „*Sprøjteengen*“. Her laa ogsaa en Brønd, som oftere voldte Byen Udgift, da Godtfolk yndede at drukne Hunde og Katte deri. 1741—42 betaltes der saaledes Natmanden for „en død Hunds Optagelse af Sprøjtehusets Brønd, 1 Mark“ og „nok efter Hr. Byfoged Blesses Ordre betalt Natmanden for en død Hunds og Kats Optagelse af bemeldte Brønd, 2 Mark“.⁵³⁾

Naar de stridbare Borgere trommedes sammen til Sprøjteøvelse paa *Allarmpladsen*, der laa paa Sprøjteengen mellem Danmarks- og Jyllands, Bjerge- og Dalegade, kneb det med Disciplinen, ja 1744 gjorde de Mytteri, saa at Hovedmanden, den opsætsige Niels Pedersen, maatte hensættes 4 Dage — „udi Byens saa kaldede *Ulydighedskammer*“.⁵⁴⁾

Da Brandvæsenet nu endelig langt om længe var bragt i Lave, ophørte Ildebrandene næsten helt, og faa Byer i Landet opviste færre Brandtilfælde. Dette er noget af et Under, thi Byen var rig paa Stalde og Lader, og den gamle Letsindighed i Omgang med Ild levede ufortrødent videre, ja øgedes, fordi man slap for de dyre Lærepenge. Skarpretteren, hvis Undersaatte besørgede Skorstenene

fejede, hylede Gang paa Gang over, at Godtfolk lod Soden sidde, saa — „Husene med Gader og Stræder derover, om Gud det ikke naadelig afhindrede, kunde snart geraade i allerstørste Fare og Ulykke“. Men Borgerne vendte det døve Øre til.⁵⁵⁾ Man hentede Ild hos Naboer og Genboer, løb med de ildspyende Gløder i Blæst langs Stakke og Straatag, og naar man — som Soldaterkonen 1745 — brugte gloende Stene som Varmedunk i Sengen, var det ikke mere end billigt, at Huset fattede af.⁵⁶⁾

Ved Siden af Ildsvaade var der en anden, endnu frygteligere Fjende, som lurede i de gamle Købstæder og en skøn Dag pludselig kunde dukke frem af Gydernes Skarn og Uhumskheder, næret af disses stinkende Aande, voksende med utrolig Hast fra Dag til Dag, dødbringende, hærgende og næsten ubetvingelig, — det var *Pesten*.

Men hverken denne eller Datidens øvrige Farsoter vandt Fodfæste bag Voldene; thi trods Svineri og Møddinghobe hævdede den friske Brise fra Søen Herredømmet og gjorde Fredericia til et ret sundt Opholdssted. Kun i de lave Egne ved de store Sumpe led Beboerne af en særlig Slags Udslet, — „som man kan henregne til Situationen“.⁵⁷⁾

Allerede 1656 havde Kolding-Apotekeren Lorenz Langhorst faaet kgl. Privilegium paa *Apotek* i Frederiksdodde, — „saat ingen uden han alene maa holde dér fal materialia, medicamenta eller obiteter præparere“, mod at han laa inde med „gode, ferske og ustraffelige Medicamenter og andre Vare, som hos et færdigt og velforordnet Apoteker bør at findes“.⁵⁸⁾ 1664 overtoges det af „woris Rejse-Apoteker“ Benedict Campen, som slap fri for alle Byens og kongelige Besværinger, og han efterfulgtes 1667 af Jørgen Beyer, der tillige blev Raadmand.⁵⁹⁾ Thi Apotekerne vare fornemme Folk, ja Johannes Hintze (1693—1736)

nød tilmed den Triumf at faa Rang og Sæde næst Borgemestrene og foran Raadmændene.⁶⁰⁾

Paa skarpt Udkig efter alskens ulovlige Vidunderdoktorer og Medikamenthandlere, som i Ny og Næ hjemsøgte Byen med deres Arkana, laa Apotekeren i evindelige Processer med disse Konkurrenter, og 1695 kaldte Hintze Magistraten til Hjælp mod „hidløbende Kvaksalvere“, som falbød Apotekerverer, og Jøderne, som strejfede Staden om med Konfekt og Sukkerbrød.⁶¹⁾ Naar han derimod vilde forbyde Godtfolk at „extrahere Kornbrændevin med Sukker eller Honning“, rejste Borgerskabet sig mod hans Anmasselser og fik ved Kongens Bistand jaget den ivrige Apoteker tilbage bag de rette Grænser.⁶²⁾

Efter gammel Skik var Apoteket *Herbergehus* for mere fornemme Rejsende, og da man søgte at bestride denne Rettighed, fik Apoteker Holm den 1757 hjemlet ved en Raadstuedom.⁶³⁾ Men forøvrigt var der to privilegerede Gæstgiverier i Byen.⁶⁴⁾

Omrejsende Læger og Kvaksalvere bærede ofte Stabelstaden med et Besøg, og de mere fremragende drog bort, fulgte af Virak og Berømmelse. 1705 blændede „den erfarne og berømte *Operist* og *Oculist*, samt *Steen- og Bruchskerer* Johan Michel Gattung“ Borgerskabet med sin Kunst, idet han kurerede to fattige, over 70 Aar gamle Mænd, som havde været „stokblinde udi nogle Aar, saaat de ingen Steder har kunnet komme uden ved andres Hjælp og Gelejde“. Men „samme Personer har han næst Guds Hjælp omsonst og af Barmhjertighed forhiolpet til deres fulde Syn igen“, saa det var i sin Orden, at Magistraten under Stadens Segl gav „Operist'en“ en rosende Attest med paa Vejen.⁶⁵⁾

Slige Gæster havde Krav paa Interesse, thi til dagligdags var Borgerskabet ilde faren, hvad Lægehjælp angik,

skønt man havde én, senere 2 privilegerede *Bartskærer*, som ragede Skægget af Folk og gjorde Tjeneste som Stadskirurger. Saarpleje og Kurering af Benbrud var deres Speciale, og før de fik Eneret paa Embedet maatte de fremvise Attest paa at være eksaminerede og „fundne dygtige“ af Bartskær-Lavet i København. Mester Zacharias Danielsen Hop, Chirurgus fra Samsø, anerkendt for sine „berømmelige og lykkelige“ Kure paa dérboende Patienters „farlige og besværlige Svagheder og Brækker“, opnaede 1677 med Glans Stillingen som Stadskirurg.⁶⁶⁾ Men desuagtet foretrak Menigmand „kloge“ Mænd og Koner, særlig *Bøddelboligens Beboere*, der — her som andetsteds — havde et sikkert Tag i Godtfolks Tillid.

Bøddelen Mester Gulbrands Enke, Karen Pedersdatter, nød i Christian V's Dage Ry som lægekyndig, og hun stillede ikke sit Lys under en Skæppe, men Svigersønnen, Skarpretter Mester Christian Sejler d. Ældre, drev dog en endnu mere omfattende Praksis baade blandt Mennesker og Dyr.⁶⁷⁾

I det ældste Frederiksodde havde *Grovsmedene* ellers virket som Dyr læger, særlig Hestedoktorer, og Hans Grovsmed havde uanfægtet kunnet stikke 1 Rdr. i Lommen for „atskellig Cuur“ paa en „Inventarium Hest“, som trods alt døde; ligesom Hans Kronman „Artzenie Smed i Friedrichsodde“ 1653 tjente 1 Ort 3 Skill. „for kongelig Majestæts den ene Postvognhest at læge“. ⁶⁸⁾

Nu var Arzenismedenes Glansperiode forbi, thi ogsaa her greb driftige Mestermænd dem i Faget, baade gamle Sejler og siden Augustinus Pflug.

Men langt mere betydningsfuld var dog deres Lægepraksis, thi Skarprettergaarden var i hine Dage en formelig Klinik, hvortil selv udenbys Folk tyede, og hvor Bøddelkonen Margrethe Gulbrandsdatter vandt et Ry,

som oven i Købet fordunklede hendes Mands. Da Stadskirurgens Embede i Frederik IV's Tid stod ledigt et Par Aar, udfyldte den kloge Kone med Øvrighedens Billigelse Savnet og grundfæstede yderligere sin Berømmelse, saaat Folk, selv da Mester Henrik Dreyer traadte til, udrustet med kgl. Privilegium paa Bartskærvirksomhed, haardnakket fortsatte den vante Gang til Bøddelgaarden bag Jødekirkegaarden. Da satte Stadskirurgen Himmel og Jord i Bevægelse, og 1721 kom det til et afgørende Hovedslag for Fredericia Byting, som dømte Margrethe Gulbrandsdatter til at holde inde med sin Praktiseren, medmindre hun kunde opnaa en „sær“ kongelig Tilladelse. Hendes Forsøg paa at udvirke en saadan strandede dog paa Grund af de vise Fædres kølige Holdning, — og dermed glider hun ud af Sagaen.⁶⁹⁾

Mester Dreyer beholdt Valpladsen, men desuagtet formaade han ikke at vinde Publikums Tillid, og efter adskillige Vidneudsagn at dømme, var han heller ikke særlig habil. Og dog var Fredericia en ypperlig Arbejdsmark for en Kirurg, idet den som Standkvarter for lemlæstede Invalider, til Tider 90 ad Gangen, frembød et godt Studiemateriale for en Mand med Idé.⁷⁰⁾ Det fik Rektor Jørgen Seerup snart Øje for, foretog flere lykkelige Kure paa disse Krøblinge og gjorde sig derved saa berømt, at han hentedes vidt 'og bredt i det hele Rige til fornemme Syge, ja selv til Christian V's Dødsleje, og endte som medicinsk Professor.⁷¹⁾

1727 holdt en ny lægekyndig Mesterman, Vitus Wagner, sit Indtog i Stabelstaden, og i samme Øjeblik faldt Borgerne fra Stadskirurgen og søgte Raad i Bøddelgaarden. Men ogsaa denne Medbejler lykkedes det Dreyer at slaa af Marken ved Rettens Hjælp, og truet af tunge

Pengebøder maatte Skarpretteren lade sig nøje med sine lovlige Forretninger.⁷²⁾

Forøvrigt vedblev fremmede Kvaksalvere at gæste Byen, og „kloge“ Mænd drog om og læste over Folks Onder, skønt Fredericia da havde faaet en virkelig *Stadsfysikus* med 150 Rdr. i fast aarlig Gage.⁷³⁾

I det første Frederiksodde havde der været et militært Sygehus, men det gik op i Luer med den øvrige By og rejstes ikke mere, hvor haardt Savnet end føltes. Blev en Soldat angrebet af smitsom Syge, var man ilde faren, thi Husværten jog af Skræk for sit eget Skind øjeblikkelig den Syge paa Porten, og naar Officererne „med Gevalt“ atter indlagde denne, kom civil og militær Øvrighed i Totterne paa hinanden. 1707 vidste Magistraten derfor intet bedre end at indlogere en husvild, syg Musketter i Strandportens Vagt, „paa det Soldaten ikke ganske skal crepere“, nogle Aar efter voldte det Bryderi at faa en smittefarlig Slave under Tag, og 1712 overlodes det Bøddelen at skaffe Husrum til en med „Franzoser“ befængt Bøsemager.⁷⁴⁾

1698 fik Byen sig en „maadelig og hel bekvemmelige *Badstue*“,⁷⁵⁾ og da Hospitalet byggedes, indrettede man deri et Lokale, som i Nødsfald kunde bruges som „Anstalt for de, som laborere paa Forstanden“. ⁷⁶⁾

Naar Godtfolk endelig, trods Læger, Bartskeerer og kloge Mænd, til Slut strakte Gevær for *Døden*, — Jens Nielsen Berider havde dog 1747 holdt ud i 106 Aar⁷⁷⁾ —, lagdes deres Ben til Hvile paa Stadens 4 Kirkegaarde, Trinitatis, St. Michaelis, Jødernes og de Reformertes. Men Rang og Stand rakte ud over Døden, thi naar Honoratiores kom i Mulde, klang Klokkerne fra *begge* Stadens Kirker, nogle havde kun Raad til at lade en enkelt Klokke tone, og de fattigste fattige lagdes i Graven „uden Sang og Klang“. [Beboerne af gamle Ullerup Sogn nød fri Jord

paa Trinitatis Kirkegaard og slap med halv Betaling for den lille Klokke, fordi denne oprindeligt havde været deres egen.

Ved Siden af „de 4re Amters“ Ligbaare indrettedes der 1722 et borgerligt *Ligbærerlav* paa 12 gode Mænd, og Aaret efter stadfæstedes følgende Takst:

„For et stort Lig, af enten kongelig civil Betjenters eller Stadens fornemme og formuende Borgeres Familie betales hver Person, 3 Mark. — For et Lig af middel Borgerstands Hus og Formue, hver 2 Mark. — For et Lig af ringeste Borgerstand og Evne, 1 Mark. — For de ringeste Borgeres og Indvaaneres deres afdøde Mænd, Quinder, Børn eller paarørende Vens Lig, til det allermindste 8 Skilling.“

Men de fattigste af alle skulde gratis bæres bort og den Ligbærer, som udeblev, rammes af Bøde.⁷⁸⁾

Trods dette Privilegium vedblev Godtfolk dog at fuske Ligbærerne i Faget, saaat Kongen 1732 maatte ile disse til Undsætning, og dermed var Forholdene endelig komne i fast Gænge, saa de Borgere, der 1742 spekulerede paa at danne et nyt Liglav, kun opnaaede et Afslag.⁷⁹⁾

Der er en egen vemodig Stemning over Kirkebøgernes Dødslistes med de gamle, gulnede Blade, hvor Navn efter Navn glider Øjet forbi: adelige Officerer, betitlede Embedsmænd, Æventyrere og Fallenter, Navne paa alle Sprog, Italiener, Tyskere, Franskmænd og Polakker, Soldater og Civilister, hollandske Keddelførere, Tiggere uden Navn og Hjemsted og de usleste, fattigste af dem alle, Slaverne, som døde i Stokhusets Jærn og fandt Hvile i en afsides Krog af St. Michaelis Kirkegaard.

— Hver Gang en Konge døde, ringede alle Klokker over Byen daglig i flere Uger. 1699 brugte Trinitatis Kirke f. Eks. 1 Mark 12 Skilling til Bomolie „den Tid

de ringet for woris Salig Konge Kong Christian, hvis Sjøl Gud glæde“, og under „Klage- og Ligprædiken“ over Frederik IV var Kirkens Stole, Alter og Pulpiturer beklædte med sort Klæde.⁸⁰⁾ Bekostningen af al denne Ringen paa-lignedes Borgerne i Skat, men da Klokkerne klang over højsalig Christian VI, knurrede Godtfolk og vilde ikke ud med Mønten, saa man maatte bruge Tvang. De gen-stridige skulde nemlig, hvis de ikke vilde punge ud, selv trække i Klokkerebet, og i klar Forstaaelse af Borgernes Temperament føjede Øvrigheden til, at hvis de vrede Godtfolk ringede uforsvarligt eller gjorde Klokkerne Skade, skulde de staffes „paa Kroppen“. ⁸¹⁾

De Fredericia-Borgere var bittre og utilfredse, og ingen vil fortænke dem deri, Livet tog haardt og barskt paa dem, Slæbet for Føden krogede og ældede dem, og alle de friske Tanker og Kræfter, Nybyggere bragte til Staden, ligesom sygnede hen i dens Luft, hvor alt truede med at forbenes.

Slægt efter Slægt havde taalmodigt bøjet sig under Kaa-rene i Haabet om, at de store Løfter dog en Gang maatte ske Fyldest. Men naar Klokkerne — med Aaringers Mel-lemrum — forkyndte, at den enevældige Konge havde lukket sine Øjne, klang de over de samme fattige Smaa-mandshuse, de samme ubebyggede Marker og Enge; Ga-derne laa uforandrede, hullede og usle, Køerne græssede fredeligt paa de tomme Grunde, hvor Slot, Kanaler, Børs og Pakhuse skulde have ligget; ingen Udvikling, intet Fremskridt var at spore, det var i Sandhed, — somom Hjærtet stod stille i denne sælsomme By.

Thi sælsom var den, lignede slet ikke Rigets øvrige adstadiige Købstæder, ingen frodig Bykultur blomstrede af dens Skød, og i borgerlig Velvære, i Handel og rigt Haandværksliv kom Fredericia langt tilbage i Rækken.

Den var og blev en Opkomling mellem alle de gamle Byer, hvis Rødder bundede dybt og bredt i Aarhundreders Traditioner. Men i al sin Fattigdom var Stabelstaden dog rig, rigere end nogen Plet i det hele Land, saa vist som den sad inde med det kosteligste af alle Goder: — *Friheden* for enhver, høj eller ringe, til at leve efter sin Tro og Overbevisning. Det er det gamle Fredericias uvisnelige Ære; og at udenbys Folk ringeagtende saa Asylrettens By over Hovedet, betød ikke stort, naar en Mængde ulykkelige, forskudte og forfulgte i Aarenes Løb velsignede den fattige, kæmpende By, der — hvor knapt end Brødet var den beskaaret — havde Rum og Hjærte for dem alle.

ANMÆRKNINGER OG BEVISSTEDER

Hovedmassen af de i det følgende citerede utrykte Kilder findes i *Viborg Landsarkiv* (V. L. A.), *Rigsarkivet* (R. A.) og *Fredericia Raadstuearkiv* (F. R. A.). Naar de anførte Arkivalier gemmes i andre Arkiver eller findes i Privateje, bemærkes dette. Jeg benytter Lejligheden til at takke de ovennævnte Institutioner, særlig Landsarkivet i Viborg, for Hjælp og Vejledning under mine Studier.

Kap. I

¹⁾ Privilegier ¹⁵/₁₂ 1650. — ²⁾ Wilse: Fuldstændig Beskrivelse af Stalpelstaden Fredericia (1767), S. 150 f. — En gammel Borgers Relation om Fred. 1756 (Nationalmuseets antikv.-top. Ark.) jfr. Erik Dahlbergs Planer hos Pufendorf: *De vita et rebus gestis Caroli Gustavi*. 1696. — ³⁾ Interessant for Stedets Topografi er Christoph. Heers Kort, Gl. kgl. Saml. fol. 716, det kgl. Bibl. — ⁴⁾ Wilse, 151. I Engen Syd for Gasværket fandtes for et Par Aar siden Rester af to mægtige Træer, vistnok Eg. Velvilligt meddelt af Hr. Stadsingeniør Bardram. — ⁵⁾ Wilse, 91 f. — ⁶⁾ Resen: Atlas Danicus VI p. 705 (Uldall. fol. 186., kgl. Bibl.). — ⁷⁾ R. A. Indkomne Sager til Danske Kancelli, ²/₆ 1650. — ⁸⁾ Wilse, 176 ff. — ⁹⁾ Resen VI 705 (Uldall fol. 186., kgl. Bibl.), Wilse 184. — ¹⁰⁾ Wilse 88 ff. Vejle Amts Aarbøger 1910 S. 207 f. 1657 køres Sten „fra kiempegraufen“ til Kirkens Grund (Borgm. Hans Jørgensens Regnskaber for Frederiksoddes Bygning. R. A.). — ¹¹⁾ Nærmere herom, Vejle Amts Aarb. 1910, 89—93, 205—09. — ¹²⁾ P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 128 f. K. Rockstroh i „Saml. til jydsk Hist. og Topografi“ 3 R. IV 290—302. Vilh. Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie. (Fred. 1883) 115 f. — Rester af Lyngsodde-Skanserne fandtes endnu 1767. Adler: Efterretn. om Ribe. VI. Program 1838, 77. — ¹³⁾ Vejle Amts Aarvog 1907, 12 f. — ¹⁴⁾ Saml. til jydsk Hist. og Top. 3 IV 291 f. — ¹⁵⁾ Worsaae i Hist. Tidss. II 212 f. — ¹⁶⁾ Vilh. Berg, 117 f. — ¹⁷⁾ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus II 118. — ¹⁸⁾ Vilh. Berg 118. — ¹⁹⁾ R. A. Jydske Tegnelser ¹⁰/₁₂ 1649 jfr. V. Berg 119, Hübertz II 139. — Jydske Tegn. ⁷/₄, ³⁰/₇ 1650. — ²⁰⁾ Danske Magazin 3 IV 59. — ²¹⁾ Jydske Tegn. ³⁰/₇, ³⁰/₁₁ 1650. —

²²⁾ Priv. ^{15/12} 1660 bl. a. trykt Secher: Corpus const. Dan. V 660 f. — ²³⁾ Jydske Tegn. ^{27/12}, ^{30/12} 1650. — ²⁴⁾ dito ^{9/5}, ^{28/7} 1651. — ²⁵⁾ Vilh. Berg 123. — ²⁶⁾ R. A. Fynske Tegn. ^{1/6} 1653, ^{22/7} 1654, ^{21/1}, ^{4/4} 1655, ^{19/6}, ^{18/9} 1655. — ²⁷⁾ Aktstykker udg. af Fyens Stifts litterære Selskab II 144. jfr. Ny kirkehist. Saml. VI 740. — ²⁸⁾ Fynske Tegn. ^{17/5} 1655. Aktstk. udg. af Fyns Stifts lit. Selskab II 143 f. — ²⁹⁾ Om Stribsoedde: Pontoppidan: Theatrum Daniae (1730) I 170 f., Danske Atlas III 491, Wilse 30 f., Vedel Simonsen: Borgruiner II 76 ff. (de Vrigny): Relation d'un voyage fait en Danemarc. Rotterdam 1706 p. 357. I. A. Fredericia: Adelsvældens sidste Dage, 186. — Forfatteren G. H. (Georg (Jørgen) Hoffmann?) til „Discours auff die Frage welche Örter in Dennemarch am ersten sollen befestigt werden“, Ny kgl. Saml. 462 d fol, kong. Bibl., fremhæver Stribs Betydning, men mener dog at først og fremmest maa Frederiksodde sættes i Stand. — ³⁰⁾ R. A. Jydske Tegn. ^{9/6}, ^{1/7}, ^{14/12} 1651, ^{12/4} 1652. — ³¹⁾ Landgieldelister i Koldinghus-Lensregnskaber R. A. jfr. Vejle Amts Aarb. 1910, 92 f. — ³²⁾ Vilh. Berg 124, Jydske Tegn. ^{14/12} 1651. — ³³⁾ ^{29/12} 1653, ^{11/7} 1653 (Jydske Tegn.) — ³⁴⁾ R. A. Jydske Registre ^{11/7}, ^{17/10} 1653, ^{4/9} 1656. — ³⁵⁾ dito ^{5/10} 1656, fol. 552. — ³⁶⁾ Haandtegnede, delvis kolorerede Kortplaner og Udkast, Gl. kgl. Saml. fol. 716, Ny kgl. Saml. fol. 409 d (kongl. Bibl.) jfr. Stikkene hos Pufendorf. — ³⁷⁾ „Discours etc.“, Ny kgl. Saml. fol. 462 d, kgl. Bibl. — ³⁸⁾ Udat. Memorial 1651, Indkomne Sager til Danske Kancelli. R. A. — Jydske Tegn. ^{14/12} 1651. — ³⁹⁾ dito ¹ a 1656. Det „Affritz“, som nævnes, er muligvis et af Kortene i Ny kgl. Saml. fol. 409 d. — ⁴⁰⁾ Jydske Tegn. ^{5/10} 1656. Borgm. Hans Jørgensens Regnskaber vedr. Frederiksoddes Bygn. 1657. R. A. — ⁴¹⁾ Foruden de anførte Kort, Jydske Tegn. ^{30/7} 1650, ^{3/7} 1651, Hans Jørgensens Regnskaber. — ⁴²⁾ Danske Magazin 3 IV 266. — ⁴³⁾ Jydsk Miserie ^{19/7} 1654 (Vilh. Berg, 126 f.) Supplik ^{18/1}, ^{8/2} 1655, Indkomne Sager til Danske Kancelli. jfr. Worsaae i Hist. Tidss. II 218. — ⁴⁴⁾ Jydske Tegn. ^{14/12} 1651, Jydske Registre ^{9/7} 1655, fol. 381 f. Samme Aar gives Ordre om at indsætte en Tolder, Jydske Tegn. ^{8/4} 1655. — ⁴⁵⁾ Flere Tegløvne nævnes. Paa et af Stikkene hos Pufendorf ses to, en Nord for og en Syd for Byen. — ^{3/7} 1651 faar Jørgen Seefeld Bud om at indrette én for Kronens Regning paa Treldenæs, (Vilh. Berg) og Teglmester Jan von Niendal faar 143 R. for at indrette en Tegløvn ved Frederiksodde (R. A. Koldinghus-Lehnsregnskaber 1652—53) jfr. Jydske Tegn. ^{14/12} 1651 (Ovnen tækkes med Straa). — 1653 faar Anders Bille Ordre til at udse en Teglværksgrund til Byfoged Hans Madsen og Thomas Thygesen fra Tønder (Jydske Tegn. ^{29/12} 1653, ^{18/2} 1654), og

disse 2 Mænd faar $\frac{21}{4}$ 1655 Skøde paa en Teglværksgrund paa Høyby Mark „paa Grundesodde“ (Jydske Registre fol. 357 f.). Om Teglværkets senere Skæbne, Vejle Amts Aarbog 1910, S. 208 f. — ⁴⁶⁾ Relation om Fridericia 1756 (Nationalmuseets Arkiv). — ⁴⁷⁾ Jydske Tegn. $\frac{5}{10}$ 1656. — ⁴⁸⁾ Borgm. Hans Jørgensens Regnskaber for Frederiksoddes Bygn. 1656—57. Da Porten da laa for Enden af Kongens Gade, er det rimeligvis denne Stenbro, man i Wilse's Tid fandt midt inde under Nørrevold (Wilse, 87 f.). — ⁴⁹⁾ Wilse 87, Relation 1756 (Nationalmus. Ark.). Efter mundtlig Meddelelse skal der være fundet Ruiner i Grunden, hvor det nuværende Fattighus byggedes. — ⁵⁰⁾ Kort af Dahlberg over Frederiksodde, i Krigsarkivet i Stockholm, velvilligt meddelt mig af Hr. Kaptajn K. Rockstroh, jfr. Hans Jørgensens Regnskaber, og Relation 1756. — ⁵¹⁾ Stik hos Pufendorf. O. Sperlings Selvbibliografi, udg. af Birket-Smith, S. 191. — ⁵²⁾ Pontoppidan: Dansk Atlas V 912. — ⁵³⁾ Hans Jørgensens Regnskaber. R. A. Militære Afregninger, Notitser heraf er velvilligt overladt mig af Hr. Kaptajn K. Rockstroh. — ⁵⁴⁾ Nærmere herom min Afhandling i „Vejle Amts Aarbog“ 1910, 141 ff. — ⁵⁵⁾ Hans Jørgensens Regnskaber. — Jydske Tegn. $\frac{12}{4}$ 1652, $\frac{18}{4}$ 1652. jfr. Vejle Amts Aarb. 1908, 290 f. — ⁵⁶⁾ Jydske Tegn. $\frac{16}{8}$ 1654. — ⁵⁷⁾ Wilse, 20 f. — ⁵⁸⁾ Jydske Tegn. $\frac{24}{7}$ 1655 jfr. $\frac{7}{10}$ 1652 (Vilh. Berg, 125.) — ⁵⁹⁾ 1652 — Hans Jørgensens Regnskaber. Om Kirkens Beliggenhed, Dahlbergs Stik hos Pufendorf, Resen VI 705, Uldall. fol. 168 (kgl. Bibl.). Vilh. Berg 128. — Hans Jørgensens Regnskaber. — ⁶⁰⁾ Resen VI 705.

Kap. II

¹⁾ Danske Magazin 4 VI 70. — ²⁾ Vilh. Berg: Smaa Bidrag etc. S. 130 f. — ³⁾ jfr. Vejle Amts Aarbog 1907, S. 21. — ⁴⁾ R. A. Jydske Tegn. $\frac{12}{7}$ 1657. — ⁵⁾ Jydske Tegn. $\frac{15}{7}$, $\frac{7}{8}$ 1657. Fynske Tegn. $\frac{18}{7}$, $\frac{21}{7}$ 1657, Jydske Tegn. $\frac{4}{8}$ 1657. Adler: Efterretninger om Ribe. Skoleprogram 1838, S. 16. — ⁶⁾ De fleste Historikere, som har behandlet Stormen, omtaler ogsaa Strandporten som eksisterende 1657, men denne er dog først indrettet efter 1660, idet den ikke forekommer paa Kortplaner over det første Frederiksodde: Dahlbergs hos Pufendorf., Christophorus Heers Kort i kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. 716, samt især Planerne i Ny kgl. Saml. fol. 409 d. — ⁷⁾ Historisk Tidsskrift 7 III 134. Vejle Amts Aarbog 1907, 38. Paa „Plan de Frederiesod“, i Ny kgl. Saml. fol. 409 d, er Vestfrontens Grave slet ikke afmærkede paa et langt Stykke. Hele Kystlinjen har rimeligvis været aaben eller kun svagt befæstet. — ⁸⁾ Vejle Amts Aarbog 1907, 38. —

⁹⁾ Vilh. Berg. 131 f. — ¹⁰⁾ Da Oberst Axel Liljefalk i „Vejle Amts Aarbog“ 1907 har givet en udførlig Fremstilling af Krigsbegivenhederne i sin Afhandling „Frederiksoddes første Dage“, nøjes jeg med under ét at henvise dertil, hvor ingen andre Kilder anføres i det følgende. — ¹¹⁾ jfr. Adler: Efterretn. om Ribe VI (Program 1838) 77. — ¹²⁾ Jydske Tegnelse 7/10 1657. — ¹³⁾ I. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage (1894) 278. — ¹⁴⁾ Nærmere herom: Levin Carlbom: Karl X Gustav. Tåget över Bält och Freden i Roskilde 1658. Stockholm 1910. 314 f. — ¹⁵⁾ Hist. Tidss. 7 III 146 ff. — ¹⁶⁾ I. A. Fridericia a. St. 1290 f. Jydske Tegn. 13/8, 20/8, 12/10 1657. — ¹⁷⁾ Jydske Tegn. 22/8 1657, jfr. 22/8 o. a. St. — ¹⁸⁾ jfr. Jydske Tegn. 24/8, 25/8, 30/8 1657. — ¹⁹⁾ I. A. Fridericia, 291, Levin Carlbom, 327 f. Hist. Tidss. 7 III 143. — ²⁰⁾ Erik Dahlberg: Dagbok (Stockholm 1823) 140. Carlbom 331. — ²¹⁾ Om Stormen og den svenske Angrebsstyrke, Carlbom 331 ff. — ²²⁾ Den danske Styrke, Hist. Tidss. 7 III 134—49. — ²³⁾ Jydske Tegnelse 25/8, 30/8 1657. — ²⁴⁾ Foruden de foran anførte Beretninger henvises til „Völlicher Bericht wegen Eroberung Friederichs-Oede etc. Aus des Hrn Lieutenant Royal Wrangels Schreiben extrahiret 1657“ 4to. „Gründliche Relation von der Stadt u. Festung Friederichsöode etc.“ 4to. „Extract Schreibens aus Friederichsöde“ 28. Oct. [1657] 4to. Memoires de chevalier de Terlon 1656—1661. T I p. 127 f. (Paris 1681). — ²⁵⁾ Fred. Tingbog 4/8 1665. — ²⁶⁾ Danske Magasin 4 VI 73. — ²⁷⁾ Prof. I. A. Fridericias Ord i „Adelsvældens sidste Dage“, 296. — ²⁸⁾ Adler: Efterretn. om Ribe. VI (Program 1838), 76. Nye kirkeh. Saml. I 102, 108 f. — ²⁹⁾ Om Krigsbegivenhederne se nærmere: Stanislaw Rosznecki: Polakkerne i Danmark 1659. Efter Jan Passeks Erindringer. Axel Liljefalk: Brandenburgere, Østerrigere og Polakker i Vejle Amt 1658—59. (Vejle Amts Aarbog 1907, 226—49). — ³⁰⁾ Nærmere herom Nye kirkeh. Saml. I 102—09. — ³¹⁾ Adler a. St. VI 76. Fridericia Raadstuebog 5/8 1663: Peder Torsk lader 8 Vurderingsmænd afgive Erklæring om den nye Gaard. — ³²⁾ Urkunden u. Actenst. zur Geschichte des Kurf. Friedr. Wilhelm von Brandenburg V 920, Brev af 15/1 1659. — ³³⁾ Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871, 130. — ³⁴⁾ Rosznecki a. St. 87 f., 142, 152 f. Vejle Amts Aarbog, 1907, 240 ff. — ³⁵⁾ Vejle Amts Aarbog. 1907, 243 f. Jydske Tegnelse 20/8, 29/8, 31/10 1659. — Følgende Tildragelse berettes i Tingbogen 15/8 1662: Jens Nielsen i Tolstrup var i Frederiksodde, da de Allierede var der, og da Brandeborgernes Feltmarskal spurgte, om der var nogen der vilde udspejde Fjenderne paa Fyen, meldte Jens sig og var et Par Gange over Bæltet, og sidste Gang førte han med sig i en Baad 6 Svenske, 5 levende

og 1 død, som de havde fanget. — ³⁶⁾ Fra Tid til anden er der fundet Minder fra denne Tid i Byen. Midt i 18. Aarh. fandtes en Mængde Skeletter i den vestlige Del (Wilse, 100). For nogle Aar siden opgravedes flere Benrade i Gothersgade i Klubben Enighedens Grund, og ved Grundgravning i Frederiksklubbens Grund fandtes nogle Sværd (dette velvilligt meddelt af Hr. Arkitekt Jespersen). — ³⁷⁾ Eks. herpaa nævnes i Fynske Registre $\frac{7}{4}$ 1658. R. A. — ³⁸⁾ Hist. Tidss. 6 V 540. ³⁹⁾ Synsforretninger over Svenskekrigens Ødelæggelser, 1660. Elbo Herred. R. A. —

Kap. III

¹⁾ Fredericia Fæstnings-Regnskaber 1662 ff. R. A.; Vilh. Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie. S. 138. En Del af Garnisonen var indkvarteret i Omegnen. 1660 var Oberst Chr. von Blumentrost bleven Kommandant, og selv han maatte bo i saa ussel en Hytte, at hans Helbred blev knækket, saa han dødssyg maatte føres over til Fyen i en Baad. (Vilh. Berg 31 f.). — ²⁾ Fæstningsregnskaber. — ³⁾ dito. Rids, Opmaalinger og Grundplaner over alle disse militære Bygninger er 1754 tegnede af Generalkvartermester Gedde og findes i Fred. Fæstn.'s Ingeniør-Kontor. — En Række Breve om Kongens Port findes i Fred. Magistr. Journal (V. L. A.) I $\frac{14}{10}$ 1685, $\frac{23}{3}$, $\frac{14}{7}$, $\frac{10}{10}$ 86, $\frac{8}{3}$ 87, o. a. St. „Ny Kongensport“ omtales 1674 (Tingbog $\frac{31}{8}$ 1674). 1681 nævnes en Byggeplads ud til „gammel Kongensport i Kongens Gade“ (Tingbog $\frac{25}{7}$ 1681). — ⁴⁾ Fæstningsregnskaber. 20 Rdr. „for en udhuggen Steen fra Haderslef, som ofuer dørren paa Pulvertaarnet skulle indsettis“. Bygningen restaureret 1746. — ⁵⁾ Privilegier $\frac{9}{11}$ 1661. R. A. Jydske Registre. — ⁶⁾ Aabent Brev $\frac{26}{12}$ 1663. — ⁷⁾ Anordning $\frac{10}{2}$ 1664 (Jydske Registre). — ⁸⁾ do. — ⁹⁾ Aabent Brev $\frac{22}{4}$ 1664. — ¹⁰⁾ Bevilling $\frac{22}{4}$ 1664. — ¹¹⁾ Samme Aar lader Byen sit Stadssegl stikke i Sølv. (Regnskab 1664—65, Kommissionsindberetn. 1682. R. A.). — ¹²⁾ Bevilling $\frac{6}{8}$ 1665 jfr. Privil. 1682 § 17. — ¹³⁾ Findes i Fred. Raadstue-Arkiv. — ¹⁴⁾ Benaadninger af $\frac{31}{8}$ 1665, samt Reskript $\frac{7}{12}$ 1665 (Jydske Registre). — ¹⁵⁾ dito jfr. Privilegierne af 11. Marts 1682. — ¹⁶⁾ Bygekort 1665. Privilegier $\frac{11}{8}$ 1682. — ¹⁷⁾ Benaadn. af $\frac{22}{1}$ 1670. — ¹⁸⁾ Aabent Brev af $\frac{9}{10}$ 1670. — ¹⁹⁾ Ved Privilegierne $\frac{9}{8}$ 1674 havde Byen faaet 10 Aars Toldfrihed for ind- og udgaade Varer, denne bortfaldt nu. Allerede 1669 havde Toldere i andre Byer nægtet at anerkende Fredericias Rettigheder, saa der maatte et Kongebrev til (Reskr. $\frac{5}{8}$ 1669). — ²⁰⁾ Raadstuebog $\frac{24}{7}$. — ²¹⁾ Kommissionsindberetninger 1682. R. A. — ²²⁾ Kæmnerreg-

skaber. — ²³⁾ Jydske Tegn. ¹⁴/₁₂ 1661. R. A. — ²⁴⁾ Raadstuebog I fol. 3. Jydske Registre ¹⁰/₂ 1664. Samme Dag udgik der Ordre om straks at opføre Broen. Jydske Tegnelser ¹⁰/₂ 1664. — ²⁵⁾ Tingbog ¹²/₂, ⁴/₃ 1667. — ²⁶⁾ Brev af ²⁸/₁₀ 1668. Synsvidne ¹⁸/₁₀ 1669. Begge Aktstykker findes i Hr. Bankdirektør Chr. Jørgensens Autografsamling, Fredericia. jfr. Tingbog ¹⁸/₁₀ 1669. — ²⁷⁾ Benaadn. ²²/₁ 1670 § 5. jfr. Jydske Registre ⁵/₁ 1672. — ²⁸⁾ Reskript ³⁰/₈ 1689. — ²⁹⁾ Tingbog ¹⁵/₈ 1692, ³/₄ 1693. Konseilsprotokol R. A. 1690—95 fol. 144 f. — ³⁰⁾ Tingbog ²⁷/₆ 1701. — ³¹⁾ Mag. Journal ¹¹/₁₂ 1699 fol. 168. — ³²⁾ Mag. Journal ⁵/₂ 1700 fol. 176. — ³³⁾ do. ⁵/₈ 1700 fol. 176—78. — ³⁴⁾ Mag. Journ. ¹⁰/₆ 1703 fol. 196, 243—44. ²/₁₀ 1703 f. 247 f. Brev af ⁴/₆ 1703 (Kgl. Befal. etc. vedr. Fred, samlede af H. de Hoffman V. L. A.). — ³⁵⁾ Uldall. fol. 192 (kgl. Bibl.) Wilse: Beskrivelse af Stabelstaden Fredericia 1767. 74. — ³⁶⁾ Mag. Journ. II 1709 f. 175. — ³⁷⁾ dito II ⁸/₇; 1711, ²⁰/₂ 1712 f. 214, 234. — ³⁸⁾ Raadst. Kopibog ⁶/₈ 1746. — ³⁹⁾ Reskript ²⁰/₁ 1721. — ⁴⁰⁾ Pontoppidan: Danske Atlas. V 914. —

Kap. IV.

¹⁾ Den politiske Kandestøber II Akt 3 Scene. — ²⁾ Aarsberetninger fra Geheime-Arch. II 143. Underskriverne paa Frederiksdode Bys Vegne var: Olluff Hellesen, Jens Nielszen, Bunne Enuoldsen, Iffuer Hanszen og Jensz Hannsszen Jull. — ³⁾ jfr. Raadstuebøger fra 1662. Anordning af ⁷/₁₂ 1665. — ⁴⁾ Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I 76. — ⁵⁾ Byfogeden var fra ⁴/₂ 1672 til ²⁰/₁₂ 1718 Herredsfoged i Elbo Herred. Fra ²⁰/₁₂ 1687—²⁰/₁₂ 1718 tillige i Brusok og Holmans Herred. Herredsskriverembedet i de 3 Herreder beklædtes ²⁰/₁₂ 1687—²⁰/₁₂ 1718 af Byskriveren. (P. Munch a. St. I 203). — ⁶⁾ Anordn. ⁷/₁₂ 1665: Kommandanten fik 6 Jorder, Stadsmajoren 3, Borgerkaptajnerne hver ¹/₂, Stadskæmneren ¹/₂, Ingeniøren 1, de 4 Borgerløjtnanter og 4 Fændriker hver 1, Adjutanten 1. jfr. Privilegierne 1682. — Færgeriet havde oprindeligt været tillagt Byfogeden, men da dette henlægdes under Magistraten fik han som Erstatning (1687) ¹/₂ Rdr. af hver Lod Jord, en Afgift det kneb meget haardt at faa pint ud af Godtfolk. — Aalefiskeriet indbragte 1750: 39 Rdr. 2 Mark 13 Sk. (Brevpakke 1750—52. ¹⁸/₁₂ 1750. V. L. A.). — Ved Privil. af ⁹/₁₁ 1661 fik Magistraten ²/₃ af de uvisse Indkomster. Disse fordeltes — i Følge Privilegierne 1682 — saaledes, at Præsident nød dobbelt mod en Borgemester, og en Borgemester dobbelt mod en Raadmand, Byfoged og Byskriver lige med en Raadmand. — ⁷⁾ Brev af ²⁹/₁₁ 1684 jfr. Raadstuebog ¹⁵/₁₂ 1684.

— ⁸) Magistratens Journal III fol. 333 ²⁴/₃ 1716. — Senere forekommer Viceborgemestre og Viceraadmænd (Fortegnelse over Magistratspersoner i Nørrejylland. V. L. A.) — ⁹) P. Munch I 108. Raadstuebog ¹³/₁₀ 1687. — ¹⁰) Vilhelm Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie. 28 ff. — ¹¹) Tingbog ¹⁰/₁₀, ²²/₁₀ 1676. jfr. April 1677. — ¹²) Magistr. Journ. I fol. 392. ⁸/₁₂ 1693. — ¹³) Raadstuebog ⁴/₁₀ 1686. — ¹⁴) dito. ⁴/₁, ⁷/₁ 1692, jfr. Munch I 113. — ¹⁵) Magistr. Journ. I fol. 348 f. — ¹⁶) Se f. Eks. Raadstuebog ¹⁸/₇ 1715. — ¹⁷) Lassen: Efterretninger om Helsingørs Realskole 1868. S. 38. — ¹⁸) Se nærmere herom min Afhandl. „Fredericias ældste Raadstuer og Fængsler“ (Vejle Amts Aarbog 1910, S. 141—61). — ¹⁹) Om alle disse Forhold henviser jeg under ét til Raadstuebøger og Journaler. — ²⁰) jfr. Vilh. Berg 25 f. Raadstuebog ²⁰/₆ 1683 o. a. St. — ²¹) Tingbog ²/₁₂ 1667, Vilh. Berg 105, Tingbog ⁶/₁₁ 1682. — ²²) Tingbog ⁵/₆ 1671. — ²³) jfr. Vilh. Berg 98—112, Raadstuebøger passim. — ²⁴) Raadstuebøger. Mag. Journal I fol. 435. ²/₄ 1696. Raadstuebog ²⁶/₁₀ 1685. — ²⁵) Munch I 103. — ²⁶) Magistr. Journ. II 257. ⁵/₅ 1704. jfr. 262 f. — ²⁷) Kommissionens Indberetning 1682. R. A. — ²⁸) Kommissionen 1690 (Doms- og Undersøgelsesakter. V. L. A.). — ²⁹) Konseilsprotokol 1690—95, 144 ff. R. A. — ³⁰) Munch I 106. — ³¹) Raadstuebog ¹⁰/₁₀ 1714 jfr. Munch I 126. — ³²) Nærmere om Kommissionen henvises til Reskript ¹¹/₅ 1743. N. C. Viborg: Samling af Forordninger og Rescripter ang. Fredericia. 1797. S. 11—31. Raadstuebøger for disse Aar tabte. jfr. Fogtmanns Reskript-Samling. — ³³) Fra 1705 er Kæmnerregnskaberne bevarede. V. L. A. Regnskaber 1664—82 findes i Kommissionens-Indberetning 1682. R. A. — ³⁴) Grundtaksten findes i Raadstuearkivet, trykt hos N. C. Viborg: Saml. etc. 1797. Reskripter ³⁰/₁₀ 1744, ⁷/₁ 1746, ²⁰/₇ 1746. Dens Omkostning skulde udredes af den Halvdel af Konsuntionen, Kongen ¹⁸/₅ 1744 havde skænket til Byens Opkomst. — ³⁵) Raadstuebog ²¹/₁₂ 1694, ³/₁ 1695. N. C. Viborg a. St. 33. Reskr. ¹¹/₅ 1743. Ved dette Reskript indskærpes, at Byen skal deles i visse Roder med Rodemestre. Disse, 2 i hvert Sogn, forekommer i hvert Fald i den ældre Tid. — ³⁶) Reskripter ¹⁸/₅ 1704 jfr. ³⁰/₅ 1689. Resol. ²⁷/₄ 1731. Reskr. ¹¹/₅ 1743. — ³⁷) Kæmnerregnskaber. 1742 fik Byen Tilladelse til at indkøbe til sit Bedste den afbrændte Teglgård ved Hyby Strand og dens Jorder. (Reskript ¹⁶/₅ 1742). —

Kap. V.

¹) (de Vrigny): Relation d'un voyage fait en Danemarc. Rotterdam 1706. Side 361. — ²) „Plan de Frederiesod“, kgl. Bibl. Ny kgl. Saml.

fol. 409 d. — ²⁾ Raadstuebog ^{29/6} 1664. Salg af en Plads Norden i Skaanske Gade strækkende sig ud til Ryttergades Hjørne omtales ^{8/3} 1665 (Tingbog). Bagergade maa være Prinsessegade (se næste Note). Skaanegade kunde muligvis ogsaa være Prinsens-, men da Pladsen i sidstnævnte Kilde angives at ligge paa Nordsiden ved Ryttergade (Riddergade)-Hjørnet, maa det være Danmarksgade. — ⁴⁾ Raadstuebog ^{29/6} 1664. Tingbog ^{29/3} 1665, det franske Kort, Ny kgl. Saml. fol. 409 d. — ⁵⁾ Ny kgl. Saml. fol. 409 d, Tingbog ^{7/7} 1662, ^{19/6} 1665 o. a. St. Pantebøger 1682—1702, fol. 76, 90; 1702—30, fol. 146 o. a. St. — ⁶⁾ Tingbog ^{30/6} 1662, Raadstuebog ^{15/3} 1668. — ⁷⁾ Vilh. Berg: Smaa Bidrag etc. 62 — ⁸⁾ f. Eks. Tingbog ^{22/3} 1699. Paa det franske Kort er det dog Jyllandsgade som kaldes Adelgade, Danmarksgade „Rue Clerks“, der ogsaa nævnes 1664 (Tingbog ^{18/1} 1664). Cardinalgasse nævnes i Pantebog 1682—1702 fol. 54. F. R. A. — ⁹⁾ Tingbøger ^{29/6} 1664, ^{12/12} 64. — ^{5/10}, ^{21/12} 1663, ^{5/12} 1664. — ^{5/6} 1665. — ¹⁰⁾ Tingbog ^{28/6} 1663. Vilh. Berg, 62. — ¹¹⁾ Tingbog ^{18/12} 1665. Vilh. Berg, 62. jfr. Kæmnerregnskaberne. Panteprotokol-Registre I 28, 79, 81. F. R. A. — ¹²⁾ Pakke indkomne Breve til Magistraten 1753—56. Brev af ^{21/6} 1753. — ¹³⁾ Wilse 18, jfr. mine Bemærkninger, Vejle Amts Aarbog 1909, S. 47 f. — ¹⁴⁾ Tingb. ^{1/4} 1667. Raadstuebog ^{1/6} 1695. — ¹⁵⁾ Raadstuebog ^{9/6} 1665. — ¹⁶⁾ Magistratens Journal I ^{12/10}, ^{29/10} 1687. — ¹⁷⁾ dito I fol. 324 f. — ¹⁸⁾ Mag. Journal II ^{12/3} 1704, fol. 253; Reskript ^{13/3} 1704 (Fogtmann). — ¹⁹⁾ Broen i Norgesgade repareret 1751. Kæmnerregnskab. — ²⁰⁾ Raadstuebog ^{9-10/10} 1714. — ²¹⁾ Tingbog ^{29/10} 1724 fol. 125. — ²²⁾ Kæmnerregnskab 1748—49. Wilse 47. — ²³⁾ Raadstue Kopibog. Indkomne Breve 1723 ^{9/11} Nr. 58. Generalkommissariatet til Magistraten. — ²⁴⁾ Raadstuebog ^{2/1} 1717. — ²⁵⁾ Tingbog ^{7/3} 1725. — ²⁶⁾ Raadstuebog ^{2/12} 1706. — ²⁷⁾ Raadstue-Kopibog. Udg. Breve 1723. ^{10/12}. Nr. 46. — ²⁸⁾ dito. Udg. Breve 1722 ^{5/3}. Nr. 21. — ²⁹⁾ dito 1728 ^{24/7} Nr. 9. — ³⁰⁾ Pakke af indk. Breve 1753—56. ^{21/6} 1753. — ³¹⁾ Tingbog ^{11/1} 1664. — ³²⁾ Tingbog ^{4/2} 1667. — ³³⁾ Magistr. Journal I ^{12/10}, ^{29/10} 1687 jfr. Tingbog ^{13/3} 1689. — ³⁴⁾ Tingbog ^{7/1} 1690. — ³⁵⁾ Tingbog ^{19/3} 1690, ^{21/6} 1691, ^{1/6} 1698, ^{4/12} 1702, Raadstuebog ^{2/1} 1717. — ³⁶⁾ Tingbog ^{20/11} 1744. — ³⁷⁾ Frivillige Bidrag til Fattigvæsenet i Fredericia 1732—53; Plakat ^{28/10} 1759 (Brevpakke 1757—59). — ³⁸⁾ Kommissionen 1690. (Doms- og Undersøgelsesakter 1690—1780) V. L. A. Mag. Journ. I 1691 fol. 324 f. 1685 havde Stiftamtmanden befaleet Borgerne at udse Torvepladsen. Kgl. Befalinger etc., samlede af H. de Hoffman. Brev af ^{30/7} 1685. V. L. A. — ³⁹⁾ Mag. Journal I fol. 324 f. Tingbog ^{4/7} 1692. Raadstuebog ^{13/6}, ^{13/7} 1693, ^{26/8} 1694, ^{9/11} 1695. —

⁴⁰) Mag. Journal I ¹³/₆ 1694 fol. 412 f. — ²¹/₁₂ 1695. (Kgl. Anordn.). — ⁴¹) Mag. Journ. II fol. 253. — ⁴²) Kæmnerregnskab 1727. — ⁴³) Raadstue Kopibog. Indk. Breve 1728. ²⁴/₇ Nr. 9. — ⁴⁴) jfr. Kæmnerregnskaber. — ⁴⁵) Brev af ²⁰/₁₂ 1663 (Kgl. Breve og Befal., samlede af H. de Hoffman. V. L. A.) — ⁴⁶) Tingbog ¹/₁₀ 1688. — ²¹/₁₀ 1681 ønsker Caspar Vilh. Hieronimj Borgerskab og tilbyder at bo og bygge her, og hvis han ikke gør det inden 6 Maaneder forpligter han sig til at bøde 100 Rdr. (Raadstuebog). — ⁴⁷) Magistr. Journ. I ²²/₅, ³⁰/₅ 1690, ⁴/₇ 1690. Raadstuebog ⁴/₁₂ 1690. — ⁴⁸) Tingbog ¹⁶/₆ 1690. Sligt hændte oftere. Tolder Peder Skov havde faaet 5 Lodder lagt til 1 Hus, og Rasmus Olsen 1 uden Hus (jfr. Mag. Journal III fol. 366) — ⁴⁹) Magistr. Journal I fol. 307. ¹⁹/₁ 1691. — ⁵⁰) Reskripter ²¹/₄ 1703, ¹⁸/₁₁ 1707 (kgl. Breve og Befalinger, samlede af Hans de Hoffman. V. L. A.) jfr. Fogtmann. — ⁵¹) Magistratens Journal III (1707—16) fol. 133, 137 f., fol. 364 ff. — ⁵²) Kontrakt, approberet af Kongen ⁶/₇ 1718 (Kgl. Breve etc., samlede af Hoffman). — ⁵³) Brev af ³⁰/₁₂ 1718, ²⁵/₈ 1719 (smstds) jfr. Raadstuebøger i December 1718. — ⁵⁴) Udtog om de Lodjorder, for hvilke der bygges Huse, og hvis Ejere faar Del i de 5000 Rdr. (Kgl. Breve og Befal. etc., samlede af Hoffman). — ⁵⁵) Raadstue Kopibog 1740—50. ⁹/₁₀ 1744. Straks melder der sig 2 Borgere, som vil bygge paa disse Vilkaar. — ⁵⁶) Reskript ⁹/₂ 1720 (Hoffman) havde indskærpet, at Lodjordens Ejer altid skulde være ansvarlig for at Bygningen holdtes i Hævd og sørge for at det forfaldne atter bragtes paa Fode. — ⁵⁷) Tingbog ⁴/₇, ¹¹/₇ 1670. — ⁵⁸) Tingbog ³/₄ 1671. — ⁵⁹) Vilh. Berg, Smaa Bidrag etc. 63. — ⁶⁰) Raadstuebog ²⁰/₁₁ 1688. Mag. Journal I, fol. 448, III, fol. 366. — ⁶¹) Tingbog ²⁵/₃ 1720, fol. 226 f. — ⁶²) Fredericia Grundtakst 1746. F. R. A. — ⁶³) Tingbog ²²/₆ 1685, ²⁶/₇ 1686. — ⁶⁴) Anordn. ²⁹/₁₀ 1687, læst paany paa Tinge ¹³/₅ 1689, jfr. ²⁰/₆ 1693, ⁴/₁₂ 93. ¹/₆ 1698 (Tingbøger). — ⁶⁵) R. A. Konseilsprotokol 1690—95, fol. 252. Indberetning af Generalprokurøren. — ⁶⁶) Brandretsprotokol 1761—1867, fol. 9. Anno 1791. — ⁶⁷) Wilse, 19, 222 f., C. F. Møller: Nogle historiske Optegnelser om Fredericia i 17. og 18. Aarh. (Fredericia 1882), 58. — ⁶⁸) Privilegiernes Art. II jfr. Konseilsprotokol 1690—95 fol. 144 f. Mag. Journ. II fol. 253. — ⁶⁹) Kommissionen 1690 (Doms- og Undersøgelsesakter). Pontoppidan: Theatrum Daniæ 1730 I 344. Grundtakst 1746. N. C. Viborg: Saml. af Forordn. og Reskripter ang. Fredericia (1797) S. 16. — ⁷⁰) Theatrum Daniæ I 343 f. — ⁷¹) Wilse, 171 f. — ⁷²) Wilse, 228, 152, 222 f., 153. — ⁷³) Wilse, 18, C. F. Møller, 61, Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrk-

ningens Tilstand i Danmark (1808). V 670. — ¹⁴) de Vrigny: Relation d'un voyage fait en Danemarc. Rotterdam 1706 p. 361. — ¹⁵) Danske Saml. I R. III 113.

Kap. VI.

¹) Wilse 81. — ²) R. A. Jydske Registre ¹⁰/₁ 1664. — ³) Privilegier af ³¹/₅ 1665, Art. 5. — ⁴) Priv. af ⁹/₆ 1674. — ⁵) Tingbog ²⁶/₁₁ 1683. — ⁶) Raadstue-Kopibog. Udgaende Breve ⁸/₆, ⁹/₆ 1720. — ⁷) Tingbog ²⁹/₈ 1686. — ⁸) Vilh. Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie, S. 11 ff. — ⁹) Reskript ²¹/₁ 1688 (Fogtmann). — ¹⁰) Reskripter ⁷/₁₂, ¹⁰/₁₂ 1689 (Fogtm.) — ¹¹) Brev af ³⁰/₃ 1689, trykt som Forordning. — ¹²) Reskript ¹⁰/₁₂ 1723 (Fogtm.). Wilse 41 f. jfr. R. A. Jydske Tegnelser ¹⁴/₂ 1673. — ¹³) Tingbog ¹⁰/₆ 1689. Reskript ⁹/₇ 1689 (Magistratens Journal I). — ¹⁴) O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse V 148 f. jfr. Borgermesterlisten i nærv. Bog. — ¹⁵) (de Vrigny): Relation d'un voyage fait en Danemarc. Rotterdam 1706. p. 362. — ¹⁶) O. Nielsen: Københavns Diplom. VIII 464. jfr. Raadstuebog ⁴/₆ 1718. — ¹⁷) Ribe Stiftamtmands Kopibog ¹³/₁₀ 1739, p. 504. — ¹⁸) Raadstue-Kopibog ⁹/₁₂, ¹⁴/₁₂ 1749, ¹⁴/₁ 1750. — ¹⁹) Reskript af 11 Maj 1743 (Kommissionen over Fredericia Stad), trykt hos Fogtmann, samt N. C. Viborg: Saml. af Forordn. og Rescripter ang. Fredericia 1797. — ²⁰) F. R. A. Pantebog 1702—30. fol. 87. — ²¹) Raadstue-Kopibog. Indkomne Breve 1725, Nr. 6 og 14. — ²²) Tingbog ⁸/₈, ²⁹/₈, ²⁰/₆ 1664. — ²³) Tingbog ³¹/₁ 1701. = ²⁴) Tingbog ¹⁰/₁₀ 1719. — ²⁵) Raadstuebog ²⁸/₇ 1757. — ²⁶) Kgl. Bevilling ²⁷/₈ 1734 (Fogtmann). — ²⁷) Wilse 41. — ²⁸) Magistr. Journal II fol. 228. ⁸/₆ 1702. — ²⁹) Wilse 83. — ³⁰) se Tingbøgerne passim. — ³¹) Kongebrev ¹¹/₆ 1717 (i Hoffman: Kgl. Befalinger etc. vedr. Fredericia, V. L. A.). — ³²) Borgerskabs-Designation 1753—1827.

Kap. VII.

¹) Pontoppidan: Danske Atlas V 926. — ²) Tingbog ²⁸/₈ 1698. — ³) Raadstuebøger ³⁰/₁₁ 1702—¹⁷/₁₁ 1718. jfr. O. Nielsen: Københavns Diplom. VIII 119 f. — ⁴) Raadstb. ²¹/₁₁ 1715. Personalhist. Tidsskrift 5 R. V 172—75. Pontoppidan: Danske Atlas V 929. — ⁵) Raadstuebøgerne passim, samt Borgerskabsdesignations 1756 ff. — ⁶) Vilh. Berg: Smaa Bidrag etc. 78, 80. — ⁷) Raadstuebøger til 1724. Vilh. Berg 64 f. jfr. Mandtalslister og Kæmnerregnskaber. — ⁸) dito. —

- ⁹⁾ Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik I 568. —
¹⁰⁾ Raadstuebog ¹⁸/₈ 1682. — Kommissionen 1690, Doms- og Under-
 søgelsesakter. (V. L. A.). — ¹¹⁾ Falbe Hansen og Scharling a. St. I
 568. — ¹²⁾ I. Møller: Tidsskrift for Kirke og Theologi. IV B. 66. —
¹³⁾ Kirkehist. Samlinger 4 VI 191. — ¹⁴⁾ Raadstuebog ⁹/₁₁ 1679. —
¹⁵⁾ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus II 248. Raadstueb. ²¹/₇ 1693.
 Magistr. Journal II 1703 fol. 47. o. a. St. — ¹⁶⁾ Raadstuebog ¹⁶/₁₁
 1664. — ¹⁷⁾ Magistr. Journ. I fol. 240 ¹²/₁₀ 1687. Anordn. ²⁰/₁₀ 1687.
 — ¹⁸⁾ Magistr. Journ. I fol. 282. ⁹/₁₁ 1689. — ¹⁹⁾ Raadstuebog ¹⁰/₈
 1665. — ²⁰⁾ R. A. Fredericia Fæstnings-Regnskaber. — ²¹⁾ Raadstue-
 bog ¹⁰/₁₂ 1674. — ²²⁾ Mag. Journ. II ⁹/₂ 1708 fol. 289. — ²³⁾ se f. Eks.
 Tingbog ¹⁸/₈ 1667. — ²⁴⁾ Tingbog ¹⁴/₈—²/₈ 1681. — ²⁵⁾ Trinitatis Kirke-
 regnskaber (hos Kirkeværgen). Frivillige Bidrag til Fred. Fattigvæsen
 1732; Tingbog ²⁷/₆ 1701. — ²⁶⁾ Raadstue-Kopibog IV Udg. Breve ⁵/₂
 1722 Nr. 13. — ²⁷⁾ Wilse, S. 82, samt Bilagene. — ²⁸⁾ Wilse, 47, 225.
²⁹⁾ do. 259. — ³⁰⁾ Tingbog ¹⁰/₈ 1721, ²⁰/₈ 1726. — ³¹⁾ Kæmnerregns-
 skab 1742. — ³²⁾ Edvard Holm: Danmarks—Norges indre Historie
 1660—1720 I 275. — ³³⁾ Vilh. Berg, 12. — ³⁴⁾ Tingbog ²⁵/₄ 1697. —
³⁵⁾ Tysk Kirkebog ²⁸/₄ 1738. — ³⁶⁾ Raadstuebog ⁸/₇, ¹⁵/₇, ¹⁶/₁₂ 1723. —
³⁷⁾ dito ²⁷/₄ 1724. — ³⁸⁾ Wilse 207. — ³⁹⁾ Tingbog ⁹/₄ 1666. — ⁴⁰⁾ Ting-
 bog ⁹/₈ 1723 fol. 16. — ⁴¹⁾ Tingbog ²⁵/₄ 1664. — ⁴²⁾ Tingbog ⁷/₆ 1669.
⁴³⁾ Tingbog ¹⁶/₈ 1707. — ⁴⁴⁾ dito ²⁶/₇ 1664, ¹⁵/₁ 1666. — ⁴⁵⁾ Tingbøger
²⁰/₁ 1665, ²¹/₆ 1675 jfr. ²⁵/₄ 1664, ¹⁰/₆ 72, ²⁰/₅ 79 o. a. St. Raadstueb.
⁹/₁ 1673. Vejle Amts Aarb. 1910. 23 f. — ⁴⁶⁾ Vejle Amts Aarb.
 1910. 43 f. — ⁴⁷⁾ Tingbog ¹⁹/₇ 1669. — ⁴⁸⁾ Tingbog ¹⁰/₆ 1672. —
⁴⁹⁾ Tingbog ²⁶/₈ 1667. — ⁵⁰⁾ Tingbog ²⁰/₈ 1708. — ⁵¹⁾ Tingbog ⁸/₅
 1676. — ⁵²⁾ dito ⁹/₁₂ 1678. — ⁵³⁾ Tingbog ¹²/₅ 1679. — ⁵⁴⁾ dito ¹⁷/₄
 1676. — ⁵⁵⁾ Tingbog ³/₁₂ 1677. — ⁵⁶⁾ Tingb. ⁹/₈ 1735. — ⁵⁷⁾ dito ²⁸/₆
 1663. — ⁵⁸⁾ Se min Afhandling „En Forskrivning til Satan 1732“ i
 „Vejle Amts Aarbog“ 1910. — ⁵⁹⁾ Wilse, 187. — ⁶⁰⁾ Vilh. Berg 94 ff.
 — ⁶¹⁾ Navnene herom min Monografi „Bøddelboligen og dens Be-
 boere“ i „Vejle Amts Aarbog“ 1910. jfr. mit Skrift „Bøddel og Galge-
 fugl“. Kbh. 1910. — ⁶²⁾ Wilse, 39. — ⁶³⁾ Dommen findes i „Doms-
 og Undersøgelsesakter 1690—1780“ V. L. A. — ⁶⁴⁾ Vejle Amts Aarb.
 1910, 59. — ⁶⁵⁾ Kæmnerregnskab 1757. — ⁶⁶⁾ Tingbog ²⁵/₈ 1739, folio
 463. — ⁶⁷⁾ Tingbog ¹⁰/₁₀ 1753. — ⁶⁸⁾ Tingbog ²/₈ 1754. — ⁶⁹⁾ se f. Eks.
 Tingb. ¹⁰/₆ 1720. — ⁷⁰⁾ dito ¹⁰/₈ 1690. — ⁷¹⁾ Tingbog ²²/₁ 1725 fol. 136.
 — ⁷²⁾ dito ²⁵/₄ 1687. — ⁷³⁾ Tingbog ²³/₁₁ 1668. — ⁷⁴⁾ Dahlbergs Pla-
 ner hos Pufendorf.

Kap. VIII.

Mottoet er hentet fra Hoffmans Indgangstale ⁹/₁₁ 1760 (Raadstuebog). — ¹) Brev af ¹⁰/₁₁ 1685. Ribe Bispearkiv. caps. 40. Pakke I. Nr. 14. — ²) Kommissionen 1690 fol. 52. Doms- og Undersøgelsesakter. — ³) Henrik Rantzau havde allerede tidligere skænket en Klokke (Resen: Atlas Danicus VI 705, Uldall fol. 186, kgl. Bibl.). Den lille stammede fra Ullerup omstøbt 1720. — ⁴) Mindetavlen paa Kirkens søndre Indervæg. — ⁵) Trinitatis Kirkeregnskaber 1690 ff. (hos Kirkeværgen). — ⁶) Pontoppidan: Danske Atlas V 919 f., Wilse 21. Trinitatis Kirke- regnskaber. I Følge Paaskrifter er de 4 Lysekroner skænkede af a) Johan Nielsen og Else Lavesdatter 1712. b) Svend Mortensen og Else Jørgensdatter Torsk 1692. c) Byfoged Gregers Blichfeldt og to Hustruer, Inger Sørens datter og Maren Mikkelsdatter. 1692. d) Den store i Koret 1705 af Hans og Jens Bonnisen. Den røde Fløjels- messehagel, som bruges endnu, er givet 1690 af Jakob Ross og Bir- gitte Risum. Mag. Christ. Borchs Hustru Johanne gav ogsaa en gyl- den Fløjelskaabe, Proviantforvalter Math. Liihme og Hustru Margrethe Beenfeld Alterklædet. Henrich Richter og Hustru Ellen Lautrup en Sølvflaske, Rektor Jørgen Seerup et stort Timeglas til Prædikestolen o. s. fr. (Kirkens Regnskaber). — ⁷) Danske Atlas V 920 f., Wilse 21. — ⁸) Trykte i „Marmora Danica“ II 76 f. — ⁹) Dette sidste gælder ogsaa Formanden i Ægteskabet, Laurids Henrichsen Ammitsbøll, hvis Enke 1719 tilkøbte sig Begravelsesplads for 70 Rdr. i Søndre Kapel, „kaldet Sakristiet“. Trinitatis Kirkes gamle Kopibog, fol. 4 f. (hos Kirkeværgen). — ¹⁰) Om hans Levned: „Personalhistorisk Tidsskrift“ 2 IV 105—23. 1715 havde Henrik Richter købt Begravelsesplads i det „nordre Capel“ for 100 Rdr. (Kirkens gl. Kopibog, fol. 3. Hoffman: Fundationes IX Tome. Apendix til Riber Stifts Fundat. p. 46). — ¹¹) Danske Atlas V 920, jfr. Personalh. Tidss. 3. II 175 f. 1708 hen- lagde Lambsdorps Enke 50 Rdr. til Vedligeholdelse heraf (Kirkens Regnskaber. Hoffman: Fund. IX. Appendix 46). — ¹²) jfr. Kirkebø- gerne og — Regnskaber. Borgemester Hans Thomsen købte sig for 30 Rdr. en muret, aaben Grav i den smalle søndre Gang 1720 (Kopi- bog fol. 5. jfr. Hoffman IX Appendix 46). — ¹³) Trinitatis K. Regn- skab 1698. 1763 erstattedes det af en levende Tjørnehæk (Wilse 21 f., 228). — ¹⁴) Hoffman IX Appendix 46 f. Midlerne indkom ved Stolestade-Penge, Begravelser, Jord, Klokker og Baare, Tavlepenge og Husbryllupper. Ved Gaver, ved de store Gravsteder i Kirken, samt Korn-Tiende af Igum 5 Skp. Rug. 18 Skp. Byg og 37 Skp. Havre.

For Kvægtienden af samme holdt Præsten Altertøjet rent. — Præstens Indtægter bestod i 1 Slettedaler aarlig af hver Lod Jord, som deltes mellem Byens 2 Sognepræster, saa hver fik 87. Stoustrup og Igum hørte ind under Sognet. Højtidsofferet beløb sig til 50 Slettedaler, Præstepengene til 10—12, men der fandtes ingen St. Hans-, Jule- eller Paaske Rente; ingen Præstegaard, men en Anneksgaard i Veilby. 1683 havde Kongen befalet, at Borgerne enten skulde bygge Præstebolig eller svare Huslejepege, men begge Præster klagede over, at dette ikke opfyldtes. (Ribe Bispearkiv. capsa 7 (Elbo H.) Pakke I. To Bøger om Præsternes Indtægter 1690. jfr. Liber daticus F. R. A.). — ¹⁵⁾ Anordn. ¹⁰/₂ 1664 (Jydske Registre R. A.). — ¹⁶⁾ Raadstuebog ²⁴/₃ 1665. — ¹⁷⁾ Privilegier ³¹/₃ 1665 (Kgl. Befal. etc. samlede af Hoffmann V. L. A.). — ¹⁸⁾ Ny kirkehist. Saml. III 182 f. I April 1667 fuldbyrdedes Erritsøs Annekering. — ¹⁹⁾ Deling af ⁴/₄ 1666 (Ribe Bispearkiv capsa 7). — ²⁰⁾ Ny kirkehist. Saml. III 184. Bog over frivillige Gaver, i Ribe Bispeark. caps. 40 fol. 38, Pakke I Afd. 2. — ²¹⁾ Ny kirkehist. Saml. III 184. Danske Atlas V 921. — ²²⁾ R. A. Jydske Tegnelser ²⁶/₆ 1665. jfr. Resen: Atlas Danicus VI 705, Haandskrift. Uldall fol. 186 (kgl. Bibl.). — ²³⁾ Kirkeregnskaber 1722. — ²⁴⁾ Raadstuebog ²⁶/₃ 1686. — ²⁵⁾ Danske Atlas V 921 f. — ²⁶⁾ Raadstuebog ²⁵/₁₀ 1667. — ²⁷⁾ Tingbog ⁹/₁₂ 1667 o. a. St. Jfr. Tingb. ²¹/₁, ⁷/₂ 1676. — ²⁸⁾ Tingbog ²⁰/₆ 1670, jfr. ⁶/₃ 1670. — ²⁹⁾ Ribe Bispearkiv capsa 40 Pakke I Nr. 10. Jydske Tegn. ⁹/₂ 1672 R. A. — 1664 klager Mester Peder Torsk over Indgriben (Raadstuebog ¹⁷/₃ 1664). — ³⁰⁾ Ribe Bispearkiv, capsa 7. — ³¹⁾ Magistratens Journal II folio 41 f., 223, 236. — ³²⁾ Tingbog ²¹/₁₂ 1722. Udtog af Højesteretsdommen ¹⁶/₁₁ 1724 findes i Kirkens Arkiv, V. L. A. jfr. en Del Akter i Ribe Bispearkiv, Capsa 40 Pakke 7. — ³³⁾ 630 Rdr. Raadstue-Kopibog. Indkomne Breve 1723, Nr. 25, 43, 56. — ³⁴⁾ Pontoppidan: Danske Atlas V 921. Kirkehist. Saml. 4 VI 191. Indskriften trykt i „Marmora Danica“ II 77. — ³⁵⁾ Kirkehist. Saml. 4 VI 191 ff. — ³⁶⁾ Danske Atlas V 921. — ³⁷⁾ Michaelis Kirkeregnskab 1750, 12te Mars „betalt Snedkeren for at reparere nogle Bænke paa Loftet, hvor Slaverne sidder.“ — ³⁸⁾ Danske Atlas V 921 f. Wilse 23. Hoffman: Fundationes IX Appendix til Riber Stift, 47 f. — ³⁹⁾ Hoffman: Fundat. IV 704 f. IX App. 48. — ⁴⁰⁾ Kirken var i Gæld. Dens Indtægter toges af Stolestader, Lig-Penge, Jord, Baare og Klokker, samt Begravelser i Kirken, Husbryllupper, Tavlepenge og Stoustrup Kongetiende: 2¹/₂ Skp. Rug, 9 Skp. Byg, 18 Skp. Havre og 4 Mark for Kvægtienden. (Michaelis K. Regnskaber. Hoffman IX Appendix 48). Præsten havde ⁵/₃ 1666

af Kongen faaet tillagt 49 Tdr. 4 Skp. Hartkorn aarlig af Grejs, Langskov, Svindbjerg, Uldum og Kollerup Sogne. Højtidsofferet gav højst 36 Slettedaler. Bolig fandtes ikke (se ovenfor Note 14), og Indtægterne af Garnisonen vare smaa og uviste (Ribe Bispearkiv, caps 7, Elbo Herred, Pakke I). Tilmed kneb det at faa Kirkens Penge ind, og 1721 maatte Stiftamtmanden i den Anledning bede Magistraten hjælpe Kirken med aarlig at skaffe den de 2 Rdr., der tilkom den, fordi dens store Klokke ringede, naar Portene til Byen lukkedes, samt sørge for, at de, der lagde Ligsten, betalte derfor. (Raadstue-Kopibog. Indk. Breve 1721 Nr. 67). — ⁴¹⁾ Vilh. Berg: Smaa Bidrag etc. 8. — ⁴²⁾ Reskript ²¹/₈ 1742 (Fogtmann: Registre I 472). — ⁴³⁾ Raadstue-Kopibog. Indk. Breve 1734 Nr. 32, ²⁰/₁₁, Nr. 35 ¹⁰/₁₂. Indk. Br. 1735. Nr. 1. ¹/₁. Kirkehist. Saml. 5 R. IV 48 ff. — Wilse (S. 52 f.) henlægger urigtigt Begivenheden til 1744. — ⁴⁴⁾ Tingbog ²⁶/₇ 1664. — ⁴⁵⁾ Hoffman: Foundationes IX App. til Riber Stift. 48. I 18 Aarh.'s Midte 18 Rdr. aarlig. — ⁴⁶⁾ Raadstuebog ²⁵/₈ 1681. — ⁴⁷⁾ Vejle Amts Aarvog 1910, 45. — ⁴⁸⁾ Raadstue-Kopibog, Udg. Breve 1720 ²⁷/₃. — ⁴⁹⁾ dito. Indkomne Breve 1722 Nr. 50. ²¹/₁₂. — ⁵⁰⁾ Vejle Amts Aarvog 1910, 150. — ⁵¹⁾ Raadstue-Kopibog. Udg. Breve 1723. Nr. 10. ¹²/₂. — ⁵²⁾ Reskript ²¹/₈ 1724 (Raadstue-Kopibog. Indk. Breve 1724 Nr. 14). — ⁵³⁾ Ribe Bispeark. caps 40. Pakke 4 Nr. 7. — ⁵⁴⁾ Grundtakst 1746. F. R. A. — ⁵⁵⁾ For at lette Borgerskabet ydede de mere velhavende 1727 frivilligt 13 Rdr. af Summen (Kæmnerregnskab 1727) — Fra 1740 fik hver af Lærerne tillige 8 Rdr. aarlig af Kirkens forrige Lysepenge (Raadst. Kopib. 1740—50. ¹⁴/₁₂ 42). — ⁵⁶⁾ Om Latinskolen henviser jeg nærmere til min Afhandling „En Forskrivning til Satan 1732“ (Vejle Amts Aarvog. 1910 40—59), hvor jeg har meddelt en Del Bidrag til dens Historie. — 1750 var Skolens Indtægter følgende. Rektor: Skanderup Kongetiende, 100 Rdr.; Taulovs dito 40 Rdr. for Rug, 30 for Byg, 20 for Havre; Ligpenge 10 Rdr.; Husleje af Kirkerne 8; Ordinationspenge 10; ialt 228 Rdr. aarlig. 3dje Lektiehører: ¹/₃ af ¹/₃ af Ligpengene, 3 Rdr. 2 M.; Degne-Offer og Accidentier ved Trinitatis Kirke, 70 Rdr.; ialt 73 Rdr. 2 Mark. 2den Lektiehører: ¹/₃ af ¹/₃ Ligpenge, 3 Rdr. 2 Mark; Degneoffer etc. af Michaelis Kirke 63 Rdr.; ialt 66 Rdr. 2 M. 1ste Lektiehører: Degneindkomst af Erritsø, Pjedsted og Gaarslev, 16 Rdr.; Ordinationspenge 10; Ligpenge 3 Rdr. 2 M.; Kantortjeneste ved Byens Kirker. 6 Rdr.; Vejlbj Degnekald 40; ialt 75 Rd. 2 Mark (Ribe Stiftamtmands Kopibog 1750 p. 565). — Da Vejle Latinskoole 1740 gik ind fik Fredericia Rektoren tillagt o. 52 Rdr. af dens Indkomster og Eleverne o.

12 Rdr. (Reskript $\frac{4}{5}$ 1740. Hoffman: Fundat. IV 719). — ⁵¹) Vejle Amts Aarbog 1910, 45—59. —

Kap. IX

¹) Ludvig Holberg: Danmarks og Norges gejstlige og verdslige Stat. 2. Udg. 1749 p. 152. — ²) Om Katolikernes Stilling i det danske Monarki, Neues staatsbürgerliches Magazin etc.“ III (1835), 601—14. — ³) To gamle trykte Messebøger, som disse medbragte, gemmes endnu i Præsteboligen. — ⁴) Aktstykker i Katolikernes Arkiv, Fredericia. Jeg skylder Hr. Pastor Schreiber Tak for den Elskværdighed, hvormed han har aabnet mig Adgang til Menighedens Arkiv. — ⁵) $\frac{22}{5}$ 1679 (Kopi i Kat. Ark.). — ⁶) Kopi i Kat. Ark. jfr. Nordalbingische Studien VI (1858) 248 ff. Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein u. Lauenb. VII (1864) 284 ff. — ⁷) Edv. Holm: Danmarks—Norges indre Historie 1660—1720 I 350. — ⁸) Kopi i Kat. Ark. — ⁹) Kat. Arkiv. — ¹⁰) 1724 nævnes Johannes Henricus Südholz, „Ludimagister nostrum“, 1744 Johannes Josephus Vetter (Kat. Kirkebog: Viede. Katol. Arkiv). — ¹¹) Magistratens Journal I $\frac{7}{6}$ 1689. Raadstuebog $\frac{18}{6}$ 89. — Mag. Journ. I fol. 313 (udat. Brev til Kongen 1689). — ¹²) Raadstuebog $\frac{24}{10}$ 1689. Magistr. Journ. II 1700 fol. 183 f. — ¹³) Magistr. Journ. I $\frac{11}{6}$ 1691 (fol. 315). Raadstuebog $\frac{9}{7}$ 1691. — ¹⁴) Magistr. Journ. I $\frac{9}{8}$ 1691 (fol. 322) $\frac{20}{8}$ 92. — ¹⁵) Magistr. Journ. II 1710 fol. 153 f. — Reskript $\frac{18}{6}$ 1712, $\frac{27}{6}$ 1713 (trykte hos Fogtmann). — ¹⁶) Magistr. Journ. III $\frac{14}{12}$ 1709 fol. 17. — ¹⁷) Fred. Pantebog 1682—1702. fol. 54 f. (F. R. A.). — ¹⁸) Kirkeh. Saml. 3 V 527 f. Pontoppidan: Annales Ecclesiae Danicae IV 640. Heiberg: Thomas Kingo 91. — ¹⁹) Reskripter $\frac{17}{8}$, $\frac{20}{12}$ 1705 (Fogtmann). — ²⁰) Bircherods Dagbøger, udg. af Molbech (1846) 489. Pateren kaldes her Willich, andre Steder Wedich. — ²¹) Reskript af $\frac{17}{6}$ 1707 (Fogtmann). — ²²) Ribe Stiftamtmands Kopibog. $\frac{11}{7}$ 1707 fol. 175 f. — ²³) Fred. Tingbog $\frac{29}{11}$ 1706. — ²⁴) O. Nielsen: Københavns Diplom. VII 580, 594. — ²⁵) Om Keddelførernes Samfund i Nørrejylland, Samlinger for jydsk Hist. og Top. 3 R. V 1—116. — ²⁶) Reskripter af $\frac{20}{5}$, $\frac{29}{10}$ 1718. Han kaldes her Harder i Stedet for Heerde. — ²⁷) Ribe Bispearkiv. caps 40. Pakke 4. Nr. 8. $\frac{7}{11}$ 1727. — ²⁸) Wilse, 51. Frederik IV havde $\frac{9}{12}$ 1699 stadfæstet dem. — ²⁹) Reskript af $\frac{21}{5}$ 1732 (Raadstue Kopib. Indk. Breve 1732). — ³⁰) Tingbog $\frac{23}{5}$ 1712. — ³¹) Reskript af $\frac{8}{2}$ 1737 (Fogtmann: Registre I 158). 1740 begravet Pater Joh. Eltzer, 1743 Pater Aug. Bremendahl og Oberstløjtn. Geistler i Kirken o. s. fr. (Kat. Kirkebog). — ³²) Ribe Bispearkiv. Caps 7. Pakke 5. —

³⁸) Denne Sag er fremdraget i „Kirkehist. Samlinger“ 4 R. III 609—17, hvortil henvises under ét, hvor ingen andre Kilder citeres. — ³⁴) Raadstue-Kopibog. ¹¹/₈ 1745. — ³⁵) dito ²²/₁₀ 1745. Johan Krak (Kirkehist. Saml. 4 III 612) bør rettes til Johan Kruth (Krauth). — ³⁶) Raadstue-Kopib. ⁹/₁₁ 1745. — ³⁷) Regnskab i Kat. Arkiv. — ³⁸) Kongebrev ¹⁶/₆ 1746 (Kopi i Kat. Ark.). Raadstue Kopib. Indk. Breve. ²⁵/₁ 1746. — ³⁹) Ribe Bispearkiv. Pakke 163. ⁷/₁ 1746. — ⁴⁰) Fred. Politiprotokol ⁵/₁₁ 1744. Raadstue Kopibog. Indk. Breve. ²⁰/₇ 1745. ¹⁸/₁₁ 1746. — ⁴¹) Wilse, 96. — ⁴²) Raadstue Kopibog. ²³/₁, ²⁹/₁ 1748. — ⁴³) Raadst. Kopib. ¹⁸/₁₀ 1747, ¹⁹/₁₀, ²²/₁₀ 1747; ¹⁷/₁₂ 1748. jfr. Tysk Kirkebog, ²⁴/₁₂ 1748. — ⁴⁴) Dom af ⁸/₃ 1749 (Landsarkivet: Pakken „Catholiker“). — ⁴⁵) Reskript af ¹⁸/₂ 1752 (Fogtmann). — ⁴⁶) jfr. Cancelliskrivelse af ²/₉ 1752 (Brevpakke 1750—52, Landsarkiv). Wilse 51. —

Kap. X

¹) Brev fra Rektor Anchersen, Kirkehist. Saml. 4 I 432. — ²) Raadstuebog ¹³/₈ 1675, ¹⁸/₉ 1679. — ³) R. A. Jydske Registre ¹⁵/₁₀ 1681. — ⁴) Raadstuebog ⁸/₃ 1687. — ⁵) Danske Lov. 3 Bog 20 cap. — ⁶) Edv. Holm: Danmarks-Norges indre Historie 1660—1720. I 360. — ⁷) Wilse, 52. — ⁸) Raadstuebøgerne passim. — ⁹) Hübertz: Aktykker vedr. Aarhus III 259 ff. jfr. 178. Ribe Stiftamtmands Kopibog 1738 p. 87. — ¹⁰) Tingbog ²/₃, ²²/₃, ²⁰/₄ 1691. Magistratens Journal I fol. 307. ¹⁰/₂ 1691. — ¹¹) Tingbog ²²/₂₉/₈ 1691. ¹²) Raadstuebog ²⁰/₈ 1693. — ¹³) Skriv. fra Politi- og Commercekollegiet til Magistr. ⁵/₁₀ 1715 (Kgl. Befalinger etc. vedr. Fredericia, samlede af H. de Hoffman, Viborg L. A.). — ¹⁴) Reskript ²⁸/₅ 1702 (Mag. Journal II 1702 fol. 227). — ¹⁵) Tingbog 1725 fol. 162. — ¹⁶) Raadstuebøger ²⁴/₁₀ 1681, ¹⁹/₆ 1690. Vilh. Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie, 16. — ¹⁷) Vilh. Berg, S. 7 ff. — ¹⁸) Se f. Eks. Raadstuebog ²⁴/₁₀ 1689. — ¹⁹) Tingbog. ³/₈ 1685. — ²⁰) Raadstuebog ³/₁ 1691, ⁸/₁ 1702. Ribe Stiftamtmands Kopibog ¹⁸/₁ 1702. Raadstueb. ¹⁰/₁ 1709. — ²¹) Raadstueb. ¹⁵/₉ 1721. — ²²) Pontoppidan: Danske Atlas V 913. — ²³) Tingbog ²²/₃, ⁵/₈, ²⁴/₇ 1699. — ²⁴) Raadstuebog ¹⁸/₉ 1702. — ²⁵) Raadstueb. ⁸/₉ 1703. Magistr. Journal II fol. 32—34. — ²⁶) Tingbog ¹⁰/₂, ¹⁷/₂, ⁷/₇, ¹⁸/₈ 1710. — ²⁷) Magistr. Journ. III 1707—16, fol. 27. ²¹/₈ 1710. — ²⁸) Magistr. Journ. II fol. 325. ⁸/₁₀ 1710. — ²⁹) Raadstueb. ⁸/₁₀ 1711 o. a. St., jfr. Tingbøger. — ³⁰) Raadstueb. ¹⁰/₁ 1715. — ³¹) Raadstueb. ¹⁵/₈ 1714. Mag. Journ. II fol. 334. ²⁸/₂ 1714. — ³²) H. L. Hirsch: Det jødiske Trossamfund i Fredericia (Fred. 1896), Side 3 ff. — ³³) Pantebog 1702—30. fol. 95 (F. R. A.). — ³⁴) Hirsch, 29 f. — ³⁵) do. 30 f. — ³⁶) do. 27 f. Wilse, 86 f. — ³⁷) Raadstuekopi-

bog. Udgaaede Breve. ⁸/₁ 1721. — ³⁸) Magistr. Journ. III 1715 fol. 318. — ³⁹) jfr. O. Nielsen: Københavns Hist. og Beskrivelse V 357. — ⁴⁰) Mag. Journ. III 1715 fol. 318 ff; 1716 fol. 346. — ⁴¹) Tingbog ⁵/₁₀, ¹⁰/₁₀ 1716. — ⁴²) Tingbog ²⁰/₁₀ ff. 1716. — ⁴³) do. ²⁷/₈, ²²/₈ 1718. — ⁴⁴) Raadstueb. ⁴/₈ 1719. Kongebrev af ²/₁ 1719 (Kgl. Befal. etc. vedr. Fredericia, samlede af H. de Hoffman, V. L. A.). — ⁴⁵) Konseilsskrivelse ¹²/₈ 1719 (Brevpakke 1711—20). — ⁴⁶) Tingbog ²¹/₇ 1721. — ⁴⁷) Tingb. ²⁵/₈ 1721. — ⁴⁸) Raadstuebog ²⁴/₈ 1724. — ⁴⁹) Tingbog ²⁰/₁₁ 1724. — ⁵⁰) Vejle Amts Aarvog 1910. S. 25 f. Noten. — ⁵¹) Hirsch 25 f. — ⁵²) do. 5. — ⁵³) Pakke af indkomne Breve 1750—52. Fortegnelse af ³/₄ 1750. — ⁵⁴) Hirsch, 5 f., 65. — ⁵⁵) Pantebog ¹⁵/₁₁ 1731. fol. 6 (F. R. A.). — ⁵⁶) Pakke af indk. Breve 1753—56. Notification ²⁵/₇ 1753. — ⁵⁷) Wilse, 24. — ⁵⁸) Saml. til jydsk Hist. og Top. VII 323. — ⁵⁹) Privil. af ³⁰/₈ 1726, indført bl. a. i Pantebog 1702—30, fol. 299 f. (trykt hos Fogtmann). — ⁶⁰) Fogtmann III 713. — ⁶¹) Reskript ²¹/₉ 1731 (Fogtmann). — ⁶²) Hübertz: Aktstykker vedr. Aarhus III 178. — ⁶³) Wilse, 68 ff., 266 f. — ⁶⁴) Wilse, 86. — ⁶⁵) Kæmnerregnskab 1721. — ⁶⁶) Wilse, 86. Pakke af indk. Breve 1753—56. — ⁶⁷) Wilse, 86. — ⁶⁸) Borgerskabs' Designation 1753—1827. — ⁶⁹) Wilse, 20. —

Kap. XI

¹) Danske Atlas V 927. — ²) Magistr. Journ. I fol. 296. — ³) dito 1695 fol. 412. — ⁴) Danske Samlinger 2 R. VI 66. — ⁵) Mandtalsliste 1718. F. R. A. Kæmnerregnskab 1722. — ⁶) Borgerskab ¹¹/₆ 1719 (Raadstuebog). — ⁷) Ludwig: Die reformirte Gemeinde in Fredericia (1886), S. 29 ff. — ⁸) Raadstue Kopibog. Udg. Breve ⁴/₂ 1721. — ⁹) Vilh. Berg: Smaa Bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie, S. 91 f. — ¹⁰) Dalgas: De Reformertes Etablissement i Fredericia. (Kbh. 1797) 11 (ogsaa i fransk Udgave). — ¹¹) Raadst. Kopibog. Udg. Breve 1721 Nr. 32. ²⁵/₄. — ¹²) Dalgas 11. — ¹³) Raadst. Kopib. Udg. Breve 1721 Nr. 28. ¹⁵/₄. — ¹⁴) dito. Indkomne Breve 1721 Nr. 20. — ¹⁵) Ludwig, 30 f. — ¹⁶) jfr. Kæmnerregnskaber, samt Grundtakst 1746. — ¹⁷) Privilegier af ¹⁵/₁₁ 1720, trykte. — ¹⁸) Dalgas 12. Reskript ³⁰/₁ 1721 (Fogtmann). — ¹⁹) Resolution og Anordning ⁹/₁ 1722 (Fogtmann). — ²⁰) Dalgas 25 f. — ²¹) Reskript ⁵/₈ 1744 (Fogtmann). — ²²) Dalgas 28 f. jfr. Wilse 85. — ²³) Raadstuebog ⁹/₈ 1760 (Udtalelse af H. de Hoffman). — ²⁴) Ludwig 50. — ²⁵) Raadst. Kopibog. Indk. Breve 1732 Nr. 7, samt Reskript ⁴/₄ 1732 (Fogtmann: Registre II 316 f.). — ²⁶) Dronningensgade Nr. 32 udpeges som Stedet (Fredericia Avis ¹/₆ 1910), hvilket stemmer godt

med den paa Kortet i Pontoppidans „Theatrum Daniae“ angivne Plads (1730). — ²¹⁾ Ludwig 50 f. Indskriften lød:

Sacrum hoc aedificium
immortale
Aug. Daniae et Norv. Principum
Christiani VI
et
Sophiae Magdalenaë
Beneficium
Immortali Deo commendat
Populus ecclesiae Ref. Gall.
Anno MDCCXXXV.

²⁸⁾ Ludwig, 51 f. Til Præstens Løn gav Kongen efter de første 10 Aars Forløb 100 Daler, først i 5, derpaa atter i 3 Aar (do. 50). Grev Anton af Aldenburg til Varel, Knyphausen og Doerwarts † 1738 stiftede 1737 et Legat paa 1,500 Rdr. til Præstens Lønning. Huguetan, Baron d'Odyk, Greve af Gyldensten, oprettede 1741 et paa 2,000 Rdr. Etienne Pésané † 1745 og Hustru Marie Dumas gav 800 Rdr. til Menighedens fattige o. s. fr. (jfr. Hjort Lorenzen og Salicath: Repertorium over Legater IV 319). — ²⁹⁾ Raadst. Kopibog. Udg. Breve 1721 Nr. 40. — ³⁰⁾ dito. Indk. Breve 1722 Nr. 5. — ³¹⁾ Resolution ⁹/₁ 1722, Reskr. ¹⁹/₈ 1728 (Fogtmann). — ³²⁾ Reskr. ¹⁰/₄ 1722, ¹⁷/₁₂ 1728, ¹⁸/₂ 1729 (Fogtmann). — ³³⁾ Reskr. ⁹/₁ 1722. — ³⁴⁾ se f. Eks. Kæmnerregnskab 1722. — ³⁵⁾ Raadst. Kopib. ²³/₅ 1744. — ³⁶⁾ Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 3 R. IV 420. — ³⁷⁾ Raadstue Kopib. ²¹/₁₂ 1743; Reskript ¹⁸/₄ 1744. — ³⁸⁾ Dalgas 14 f. — ³⁹⁾ Reskript ¹¹/₅ 1743 § 4. — ⁴⁰⁾ Ludwig 37 f. Raadst. Kopib. ²⁸/₄, ⁷/₈ 1744. — ⁴¹⁾ Dalgas' ovennævnte Skrift. Reskript ²⁷/₁₀ 1797. —

Kap. XII

¹⁾ Wilse, 82. — ²⁾ Magistratens Journal I ¹/₈ 1685. — ³⁾ Vilh. Berg. 44 f. — ⁴⁾ Mag. Journ. II fol. 264. ²⁷/₈. — ⁵⁾ Wilse 68. — ⁶⁾ Ribe Stiftamt. Kopib. ²⁹/₂ 1752. Wilse 73. — ⁷⁾ Wilse 68. — ⁸⁾ Supplik ³⁰/₁ 1747. Raadstue-Kopibog 1740—50. — ⁹⁾ Saml. til jydsk Hist. og Top. 3 III 467. — ¹⁰⁾ Raadstuebog ²⁹/₁₀ 1685, ²⁸/₁₁ 1715, ¹⁸/₈ 1721. — ¹¹⁾ Raadstuebog ⁹/₁₀ 1686, ¹⁹/₈ 93, ²¹/₈ 95. — ¹²⁾ Wilse 63. — ¹³⁾ Se min Bog „Bøddel og Galgefugl“ (1910) S. 24 ff. — ¹⁴⁾ Tingbog ³/₈ 1688. — ¹⁵⁾ R. A. Jydske Tegn. ²⁸/₈ 1681. — ¹⁶⁾ Mag. Journ. II fol. 264. ²⁷/₈ 1704. — ¹⁷⁾ Mag. Journ. II fol. 268. — ¹⁸⁾ Wilse, 62 f., 271. — ¹⁹⁾ Raadstuebog ¹⁶/₈, ²⁹/₄ 1664 o. a. St. Tingbog ⁷/₁₂ 1668. — ²⁰⁾ Raadstuebog ¹⁸/₈ ²/₁₀ 1704, Tingbog ²⁰/₂ 1693. — ²¹⁾ dito ¹⁸/₈ 1665. — ²²⁾ Raadstuebog ²⁴/₂

1666. — ²³⁾ Raadstuebog $\frac{3}{9}$ 1674, $\frac{25}{10}$ 1677. — ²⁴⁾ Raadstuebog $\frac{20}{1}$ 1718. Reskripter $\frac{14}{7}$ 1727, $\frac{5}{6}$ 1737. — ²⁵⁾ jfr. Byggekontoret 1665, samt Planen hos Wilse. — ²⁶⁾ Mag. Journal I $\frac{19}{8}$ 1695, fol. 428. — ²⁷⁾ Wilse, 229. — ²⁸⁾ Kommissionsindberetninger 1682. R. A. — ²⁹⁾ Tingbog $\frac{6}{5}$, $\frac{29}{5}$ 1667. — ³⁰⁾ Tingbog $\frac{13}{5}$ 1667. — ³¹⁾ Se min Skildring i „Vejle Amts Aarbog“ 1910, 33. — ³²⁾ Nærmere herom, Wilse 205 o. a. St. — ³³⁾ Vilh. Berg. 78. — ³⁴⁾ Mag. Journal II fol. 345. — ³⁵⁾ Wilse 229 ff. jfr. min Skildring i „Vejle Amts Aarbog“ 1909, 58. — ³⁶⁾ Om Tobaksavlens henvises til en Afhandling af C. Behrend i „Vejle Amts Aarbog“ 1908, 240—54, samt de der anførte Kilder. — ³⁷⁾ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus III 340 f. — ³⁸⁾ Supplik $\frac{30}{1}$ 1747 (Raadstue-Kopibog 1740—50). — ³⁹⁾ Vejle Amts Aarb. 1908, 254. — ⁴⁰⁾ Wilse 240. Dalgas: De Reformertes Etablissement i Fredericia (1797) S. 31. — ⁴¹⁾ Købtes af Proviantforvalter Liihme (Mag. Journ. II $\frac{7}{8}$ 1697 fol. 1). ⁴²⁾ Vejle Amts Aarbog, 1910, 208. — ⁴³⁾ Raadstue-Kopibog. Indk. Breve. 1733. $\frac{1}{5}$. Nr. 9. Desuden fandtes flere Hestemøller i Byen. — ⁴⁴⁾ Wilse 219. — ⁴⁵⁾ Raadstuebog $\frac{17}{5}$ 1664. — ⁴⁶⁾ Mag. Journal II fol. 286. — ⁴⁷⁾ Supplik $\frac{30}{1}$ 1747. (Raadstue-Kopibog 1740—50). — ⁴⁸⁾ Wilse, 37. — ⁴⁹⁾ Mag. Journal I $\frac{13}{6}$ 1694 fol. 412 f. — ⁵⁰⁾ Mag. Journal I $\frac{10}{5}$ 1695 fol. 413 f. Kgl. Anordn. $\frac{21}{12}$ 1695 (dito). Tingbog $\frac{29}{8}$ 1698. — Pontoppidan: Theatrum Daniæ I 345 f., Wilse 70. — ⁵¹⁾ Tingbog $\frac{7}{12}$ 1668. — ⁵²⁾ Supplik $\frac{30}{1}$ 1747 (Raadstue-Kopibog 1740—50). Uldall fol. 192 (Hdskrift. kgl. Bibl.). Hoffman: Fundationes IX Appendix til Riber Stift, 50; Wilse 111. — ⁵³⁾ 1692 sættes f. Eks. flg. Takst paa „tærende Varer“: 1 godt velbaget Rugbrød til 4 Sk. skal veje 8 $\mathcal{R}$; 1 velbaget Sigtebrød til 4 Sk. skal veje 3 $\mathcal{R}$; 1 til 1 Sk. skal veje 24 Lod; 1 Hvedebrød til 1 Sk. skal veje 12 Lod. Øl: 1 Tønde godt Øl brøget af 1 Td. god Bygmalt med god Humle; Stobet skal sælges for 3 Sk; Og kan saaledes 1 hel Td. Øl af det samme Slags koste 2 Dir. 2 Mark. 1 $\mathcal{R}$ Extraordinarie godt Grofenbrød og fedt Okse-Kød skal koste 2 Skill., 1 $\mathcal{R}$ Grofenbrød noget ringere $\frac{1}{2}$ Sk., 1 $\mathcal{R}$ ganske ringe Kiød 1 Sk., 1 $\mathcal{R}$ fersk fedt Svineflæsk $2\frac{1}{2}$ Sk., 1 $\mathcal{R}$ godt fedt røget Flæsk over Siden 4 Sk., 1 $\mathcal{R}$ over Bøsten og Bouen $2\frac{1}{2}$ Sk., 1 $\mathcal{R}$ Middel-flæsk over Siden $3\frac{1}{2}$ Sk., 1 $\mathcal{R}$ godt Smør 5 Sk., 1 $\mathcal{R}$ Sødmælkskost 4 Sk., 1 $\mathcal{R}$ af den anden ringe Ost 2 Sk.; 1 Pot god Dansk Brændevin 8 Sk., 1 Pot god Øl-Edikke 2 Sk., 1 Pot god fynsk Mjød 6 Sk., 1 dito fransk Brændevin 12 Sk., 1 Pot god Spanskvin 2 Mark, Rhinskvin 2 Mark, Spanske Brendevin 2 Mark, Vin Eddike 10 Sk. Og skal Slagterne under 1 Rdr. Straf sælge enhver lidet eller meget, som enhver

kan behøve og nødig har fra 1 ₤ til 3 ₤ og saa fremdeles, paa det den fattige saavel som den rige kan faa Nødtørftheden. Fredericia Raadhus 25. Jan. 1692. (Mag. Journ. I fol. 338). En ny Takst for Slagtere 1696 viste dog en ikke ubetydelig Stigning (Mag. Journal I fol. 442). — ⁵⁴) f. Eks. Mandtalsliste 1718. F. R. A. — ⁵⁵) Danske Magasin 5 R. V 172 f. Ogsaa paa Hyby Mark mente man at finde Guld-sand. (Pontoppidan: Danske Atlas V 965). — ⁵⁶) Supplik ³⁰/₁ 1747 (Raadstue-Kopibog 1740—50). — ⁵⁷) Designation ¹⁰/₃ 1753, Brevpakke 1753—56. — ⁵⁸) se f. Eks. Raadstuebog ¹³/₁₂ 1703. — ⁵⁹) Raadstuebog ¹⁸/₁ 1665, ¹⁵/₁₁ 1666, ²⁴/₈, ¹²/₁₀ 1676. — ⁶⁰) dito ⁴/₁₀ 1703. — ⁶¹) 1690 havde Byen ingen Stodderfoged, da den forrige var rømt (Kommissionen 1690. Doms- og Undersøgelisesakter). Hans Uniform betales af Kæmnerkassen og kostede 1709 9 Slettedlr. 1 Sk. („for Klæde og Behør til Stodderfogdens Kjol, samt Skrædderløn“, Kæmnerregnskab). — ⁶²) Mag. Journ. I fol. 269. ²⁷/₇ 1689, fol. 272. ⁵/₆ 1689. — ⁶³) Da de 2 Sognepræster stredes om, hvem der som Præst ved Hovedkirken skulde være Fattiginspektør, tilforordnede Kongen dem begge ved Brev ²³/₂ 1720 (Kgl. Befal. etc., samlede af H. de Hoffman). — ⁶⁴) Raadstuebog ⁴/₁₀ 1708. Mag. Journal II fol. 302. — ⁶⁵) Raadstuebog ⁹⁻¹⁰/₁₀ 1714. — ⁶⁶) Ribe Stiftamtmands Kopibog ²/₆ 1730, p. 480 f., jfr. Kæmnerregnskab. — ⁶⁷) Raadstue-Kopibog. Indk. Breve 1732. Nr. 15. ⁷/₈ (Fattiginspektørerne til Direktørerne for de fattiges Væsen). ⁹/₆ Stiftamtmandens Svar. — ⁶⁸) Frivillige(!) Bidrag til Fredericias Fattigvæsen 1732—53. — ⁶⁹) Hoffman: Fundationes IV 704 f. IX App. til Riber Stift. 48 f. — ⁷⁰) V. L. A. „Ældre Sager vedk. Fredericia Hospital“. — ⁷¹) Raadstue-Kopibog. Udg. Breve ⁶/₂ 1720. — ⁷²) Reskripter ⁷/₁₀ 1735, ¹¹/₅ 1743 P. III § 3 (Fogtmann). — ⁷³) Raadstue-Kopibog. Indk. Breve. ¹⁹/₆ 1749. — ⁷⁴) Hoffman: Fundationes IV 705 ff. — ⁷⁵) Ribe Stiftamtmands Kopibog ³⁰/₅ 1752. — ⁷⁶) Hoffman: Fundat. IV 705. — ⁷⁷) Raadstue-Kopibog 1740—50. ²⁹/₅ 1745, ⁹/₆ 1745. — ⁷⁸) „Fredericia Avis“ 1900. Nr. 201. ²⁰/₈. Paa Latin lyder Indskriften:

Ecce Bethel coeli Domus æmula semper aperti
 Hæc fractis membris, mentibus illa patet,
 Gaudeat hoc pauper, sed non ignavus, asylo.
 Arxque Precum locus hic moenibus urbis erit.
 Æram nobilitant *Frederici* jubila *Quinti*,
 Æra dabant sumptus publica, cuncta Deus.

H. Scheel.

H. A. Brorson.

A° MDCCXLIX

Kap. XIII

¹⁾ Indskrift paa 1ste Kompagnis Fane af 2. jydsk nationale Regiment, som 1660 laa i Fredericia (O. Vaupell. Den dansk-norske Hærs Hist. II 650.) — ²⁾ Magistr. Journal III fol. 73 o. a. St. fol. 115 f. — ³⁾ Pontoppidan: Theatrum Daniæ I 343. I. Møller: Tidss. for Kirke og Theologi IV 66. Wilse 106. — ⁴⁾ Prinsens Bro nybygget 1717, istandsat 1741; Strandportens Bro bygget 1739, Vagten sammesteds ombygget 1748, Kongens Ports Vagt 1736, Prinsens Ports Vagt 1735. Prinsens Port opmuredes 1752—53, Kongens Port ombyggedes 1748, Kastelsvagt 1746, 1733 en ny Fløj paa Proviantgaarden („Fridericiæ Fæstning tilhørende militære Bygninger udi Grund Profil og Façade Ritzer. Efter kgl. Befal. tegnet af Generalkvartermester Samuel Christoph Gedde 1754“, Fredericia Ingeniørkontor). — ⁵⁾ dito: 1745 nybyggedes Stokhuset. — ⁶⁾ R. A. Fredericia Fæstningsregnskaber passim. — ⁷⁾ Tysk Kirkebog. — ⁸⁾ Kontrakt af $\frac{30}{100}$ 1718, approberet $\frac{6}{7}$ s. A. (Kgl. Breve og Befal. etc.. samlede af H. de Hoffman. V. L. A.). — ⁹⁾ Raadstue-Kopibog. Udg. Breve 1721 Nr. 55. jfr. 1722 Nr. 84. — ¹⁰⁾ Om dette Emne se F. Rist: Fra Støvlet-Tiden (Kbh. 1884), samt O. Vaupell: Den dansk-norske Hærs Hist. II. — ¹¹⁾ Tingbog $\frac{25}{100}$ 1666, Vilh. Berg¹ 35 ff. — ¹²⁾ Raadstuebog $\frac{2}{100}$ 1700. — ¹³⁾ Wilse 84. — ¹⁴⁾ Kæmnerregnskaber. — ¹⁵⁾ Frivillige (!) Bidrag til Fredericias Fattigvæsen 1732. — ¹⁶⁾ 1657 saaledes Willum Lobrecht (se foran S. 22). 1668 nævnes Generalmajor Schultz, 1673 Baron v. Holch. (Vilh. Berg. 6). — ¹⁷⁾ Wilse, 58. — ¹⁸⁾ Vejle Amts Aarbog 1910, S. 36. — ¹⁹⁾ Raadst. Kopib. Indk. Breve 1728. Nr. 9. — ²⁰⁾ Raadstuebog $\frac{10}{100}$ 1690. — ²¹⁾ Magistr. Journal II 1708 fol. 305, 1709 fol. 318 f. — ²²⁾ dito III $\frac{20}{100}$ 1709, fol. 172 ff. — ²³⁾ Reskript $\frac{19}{100}$ 1710. — ²⁴⁾ Mag. Journ. III f. 212. — ²⁵⁾ Stiftamtmands Kopibog $\frac{18}{100}$ 1739, fol. 541. Pakke af Breve til Fredericia Magistr. 1753—56. Raadstue Kopibog. Indk. Breve $\frac{20}{100}$ 1749. — ²⁶⁾ Jydsk Tegn. $\frac{7}{100}$ 1671. Kommissionen 1682. R. A. — ²⁷⁾ Citat efter Statsprotokol $\frac{15}{100}$ 1673, velvilligt meddelt mig af Hr. Kaptajn K. Rockstroh. — ²⁸⁾ Tingbog $\frac{19}{100}$ 1686. — ²⁹⁾ Mag. Journal II 1701, fol. 218. — ³⁰⁾ dito I $\frac{1}{100}$ 1695, fol. 425 f. — ³¹⁾ Tingbog $\frac{24}{100}$ 1680. — ³²⁾ Vejle Amts Aarb. 1910, S. 152 f. — ³³⁾ Tingbog $\frac{7}{100}$ 1668. — ³⁴⁾ Tingbog $\frac{7}{100}$ 1690 jfr. $\frac{12}{100}$ 1686. Mag. Journ. I fol. 269, 272. II 1701 fol. 214 o. a. St. — ³⁵⁾ Tingbog $\frac{3}{100}$ 1677. — ³⁶⁾ Raadstuebog $\frac{17}{100}$ 1664. — ³⁷⁾ Mag. Journ. II 1703, fol. 236 f. — ³⁸⁾ Mag. Journ. I fol. 240. $\frac{12}{100}$ 1687; Anordning $\frac{29}{100}$ 1687. — ³⁹⁾ Se min Afhandl., Vejle Amts Aarb. 1910. S. 151 ff. — ⁴⁰⁾ Fredericia Pantebog 1702—30, fol. 171. — ⁴¹⁾ Raadstue-Kopibog, Udg. Breve 1720.

¹⁰/₁₀. ⁴²) Tingbog ²⁰/₅ 1682. — ⁴³) Raadstuebog ¹⁸/₅ 1675. — ⁴⁴) Tingbog ⁴/₂ 1689. — ⁴⁵) Fæstningsregnskab 1675. — ⁴⁶) Raadstuebog ²⁸/₆ 1694, Vilh. Berg, S. 39 f., jfr. Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl (1910), 26 f. — ⁴⁷) Bilag til Fæstningsregnskab 1694. R. A. — ⁴⁸) dito 1697. — ⁴⁹) dito 1710, 1684. — ⁵⁰) se Stikket i Pontopp.: Danske Atlas. — ⁵¹) Vejle Amts Aarb. 1909, S. 51. — ⁵²) Ribe Bispearkiv. Capsa 40. 2 Afd. Pakke I Nr. 6. — Michaelis Kirkeregnskaber 1745 ff. — ⁵³) Om Indkvarteringen se Reskripter ¹⁴/₁₀ 1718, ²⁹/₆ 1747, Wilse, 77 f. —

Cap. XIV

¹) Wilse 82 f. — ²) do. 268. — ³) Tingbøger ¹/₂ 1664, ¹⁰/₁ 1665 o. a. St. — ⁴) Magistr. Journal I ¹⁸/₅ 1690. Tingb. ²¹/₆ 1691. — ⁵) Raadstuebog ¹¹/₁ 1684. ¹/₆ 1695. Tingbog ⁹/₅ 1701. Skovtyverier, Raadstue. ³/₁ 1702, ⁵/₁ 1718. — ⁶) Wilse, 223 f. Vejle Amts Aarbog 1909, S. 71 f. — ⁷) Wilse, 179. — ⁸) Frivillige Bidrag til Fattigvæsenet 1732—53. V. L. A. — ⁹) Kæmnerregnskab. — ¹⁰) O. Nielsen: Københavns Hist. og Beskriv. VI 93. — ¹¹) Notification ³⁰/₁ 1759. Brev-Pakke 1757—59, jfr. Designation over Borgerskaber ²⁸/₄ 1759. — ¹²) Frivillige Bidrag etc. — ¹³) Tingbog ¹⁹/₆ 1667. — ¹⁴) Tingbog ¹⁸/₁ 1664, ⁵/₂ 66. — ¹⁵) Raadstuebog ³⁰/₁ 1690. — ¹⁶) R. A. Jydske Registre ⁹/₁ 1664. — ¹⁷) Raadstuebog ¹/₇ 1664. — ¹⁸) Vejle Amts Aarbog 1910. S. 21. — ¹⁹) Kæmnerregnskaber 1710—11. Vilh. Berg, 58 f. — ²⁰) Mandtalsliste 1718 F. R. A. — ²¹) Raadstue Kopibog. Indk. Breve 1720 fol. 54 ff., Wilse, 84. — ²²) Vejle Amts Aarb. 1910, 43. — ²³) Fæstningsregnskaber. R. A.; Wilse 84, Vejle Amts Aarb. 1910, 45. — ²⁴) Wilse, 84. — ²⁵) Pontoppidan: Theatrum Daniæ I 1730, S. 345. — ²⁶) Tingbog ¹⁸/₆ 1669. — ²⁷) Magistr. Journ. III ²⁷/₇ 1713 fol. 266 f. — ²⁸) Tingbog ²⁶/₁ 1663, ⁴/₁₂ 1671 o. a. St. — ²⁹) Vejle Amts Aarb. 1910, S. 15 f. — ³⁰) Raadstue Kopibog. Udg. Breve 1721 Nr. 52. ³¹/₁. — ³¹) dito 1722 Nr. 13. ⁵/₂. — ³²) Brev-Pakke 1757—59. — ³³) Tingbog ¹²/₁₀, ¹⁰/₁₀ 1711. — ³⁴) Wilse, 44. — ³⁵) Ribe Stiftamtmands Kopibog ²¹/₁₁ 1688. Kommissionen 1690 (Doms- og Undersøgelsesakter) V. L. A. — ³⁶) Mag. Journ. II fol. 303. — ³⁷) Raadstuebog ⁹⁻¹⁰/₁₀ 1714. — ³⁸) Raadstue. ⁷/₂ 1715. — ³⁹) do. ²⁵/₆ 1716. — ⁴⁰) Tingbog ¹⁰/₅ 1721. — ⁴¹) Raadstue Kopibog. Udg. Br. 1722 Nr. 19. ²/₃. — ⁴²) Tingbog ²⁶/₅ 1726. — ⁴³) Ribe Stiftamt. Kopibog ⁶/₁ 1752. — ⁴⁴) Brev-Pakke 1753—56. Kommandant til Magistr. ³¹/₆ 1753. — ⁴⁵) Wilse, 44. — ⁴⁶) Tingbog ¹¹/₆ 1677. — ⁴⁷) Anordning ²⁰/₁₁ 1686 (Mag. Journ. I). — ⁴⁸) Magistr.

Journ. III $\frac{8}{6}$ 1714 fol. 279. — ⁴⁹⁾ Raadstuebog $\frac{9-10}{10}$ 1714. — ⁵⁰⁾ Reskript $\frac{11}{6}$ 1717 (Kgl. Befalinger etc. samlede af H. de Hoffman. V. L. A.) — ⁵¹⁾ Raadstuebog $\frac{12}{1}$ 1719. — ⁵²⁾ Raadstue-Kopib. Udg. Breve 1722 $\frac{12}{3}$. Indk. Br. 1727 $\frac{10}{8}$. — ⁵³⁾ Kæmnerregnskaber. — ⁵⁴⁾ Raadstue Kopibog. $\frac{2}{10}$ 1744. — ⁵⁵⁾ Vejle Amts Aarb. 1910, S. 35 jf. — ⁵⁶⁾ Raadstue-Kopibog $\frac{22}{2}$ 1745. — ⁵⁷⁾ Wilse. 46. — ⁵⁸⁾ R. A. Jydske Registre $\frac{4}{12}$ 1656. — ⁵⁹⁾ R. A. Jydske Registre $\frac{14}{3}$ 1664. $\frac{28}{8}$ 67. — ⁶⁰⁾ Tingbog $\frac{10}{6}$ 1699. — ⁶¹⁾ Magistr. Journ. I $\frac{10}{1}$ 1695, f. 406. — ⁶²⁾ Brev $\frac{12}{2}$ 1707 (Kgl. Befal. etc. samlede af H. de Hoffman. V. L. A.) — ⁶³⁾ Raadstuebog $\frac{6}{7}$ 1757. — ⁶⁴⁾ 1723 fornyer og stadfæster f. Eks. Frederik IV et Privil. af $\frac{5}{8}$ 1695 for Jacob Pingel til — lige med Niels Hiorth — at være Herbergerer og Gæstgiver i Fred. og holde det andet priv. Værtshus her. Pante-Protokol 1702—30, fol. 253, jfr. Wilse 46. — ⁶⁵⁾ Mag. Journ. II $\frac{9}{2}$ 1705, fol. 272. — ⁶⁶⁾ Raadstuebog $\frac{14}{6}$ 1677. — ⁶⁷⁾ Min Afhandl. Vejle Amts Aarb. 1910, S. 2 f. 11 f. — ⁶⁸⁾ R. A. Borgmester Hans Jørgensens Regnskaber ang. Frederiksdødes Bygn. 1655—56. — ⁶⁹⁾ Vejle Amts Aarbog 1910, 17 ff. — ⁷⁰⁾ Wilse, 57. — ⁷¹⁾ E. P. Rosendahl: Indbydelsesskrift for Cathedral-skolen i Nykøbing F. 1841. S. 10. Bircherods Dagbøger, udg. af Molbech, 227. — ⁷²⁾ Vejle Amts Aarb. 1910. S. 32 f. — ⁷³⁾ Politi-Protokol 1742—1806, fol. 68 f. — Wilse, 46. — ⁷⁴⁾ Magistr. Journ. II 1707, fol. 95, 282. III 1707 fol. 147, 1710 fol. 20. 1712 fol. 62. — ⁷⁵⁾ Mag. Journ. I fol. 451 f. — ⁷⁶⁾ Wilse, 46. — ⁷⁷⁾ Tysk Kirkebog $\frac{19}{1}$ 1747. Endnu længere levede dog Erasmus Hemerodromus, som fødtes 1598 og 108 Aar gammel 1706 blev malet til det kgl. Kunstkabinet. (Wahls: Kunstkammer-Protokol 1737. Medaillekammer Nr. 63. Nationalmuseet II). — ⁷⁸⁾ Raadstue-Kopibog. Udg. Breve 1722 Nr. 70. $\frac{17}{8}$ — do. 1723 Nr. 44. $\frac{9}{12}$. — ⁷⁹⁾ Reskript af $\frac{31}{10}$ 1732. Raadstue-Kopibog $\frac{16}{8}$ 1742. — ⁸⁰⁾ Trinitatis Kirkeregnskaber (hos Kirkeværgen). — ⁸¹⁾ Raadstue-Kopibog $\frac{13}{9}$ 1746. —

KORTET

Fredericia Byggekort af 14. Nov. 1665, kopieret 1725 og stadfæstet af Frederik IV. Originalen findes i Fredericia Raadhusarkiv. De ved en tyk Linje afskaarne yderste Dele af Bymarken betegner de 1719 afstaaede Rytterkobler, som 1765 købt tilbage af Byen. Mellem disse og de 440 Havepladser (D) laa den egentlige Bymark, med sine

126 brede og 126 smalle Agre og Østermarkens 48 Lodder, hver af 2 Agre. Den paa Originalkortet angivne Agerinddeling er her udeladt, da Kortets Afskalning umuliggør en nøjagtig Kopiering.

EMBEDSLISTER.

Kirkebøger savnes for Frederik III's og Størstedelen af Christian V's Tid. For den senere Tid er Dødsaar som Regel kun medtaget, naar paagældende er død i Fredericia. Naar en Kommandantliste medtages, maa jeg dog udtrykkeligt betone, at denne, som især er bygget paa Kilder til Byens civile Historie, ikke gør Fordring paa at være fuldstændig; jfr. den af O. Vaupell opstillede Liste (Den dansk-norske Hærs Historie II).

Kommandanter.

Jørgen Hoffman ¹⁵/₈ 1657. — Henrik Linderoth ³⁰/₉ 1657. — Erik Quitzov ¹²/₁₀ 1657. — Mogens Krag ³¹/₁₀ 1659. — Chr. von Blumentrost 1660. — Valentin Meltzien 1661. — Diderich Burch 1662. — Thomas Meldrum 1669. — Henrik Ruse 1670. — Hans Valentin Schultz 1672. — Max Rosenkrans 1673. — Peter Asmus Vogt 1675. — Egidius Lützov ¹/₈ 1675. — Ulrik Devitz ¹⁶/₈ 1676. — Joh. Kanzler ¹⁶/₆ 1678. — Hans Vilh. Auerswald ²⁹/₁₀ 1678. — Joachim Vilh. Klauberg ³⁰/₁₀ 1679. — Anton Günther Ellebrecht ²⁵/₁₁ 1684. — Joh. Kasimir Th. v. d. Wengen Lambsdorph ²⁷/₇ 1689. — Chr. Wilcken ²³/₁₁ 1689, † 1702. — Chr. v. Würcker ³¹/₁₀ 1702, † ²⁰/₂ 1708. — Chr. Liebman Legel ⁵/₈ 1708, begr. ²⁴/₁₂ 1729. — [Frans Eberhertz 1711]. — Mogens Ernst Prehn ¹⁹/₁₂ 1729. — Frans Eberhertz 1731. — Chr. Fried. Staffeld ²⁶/₈ 1732, begr. ¹⁷/₈ 1741. — Gustav Vilh. Geistler ²⁵/₁₁ 1741, † 1743. — Hans Bartram Rantzov ⁹/₁₁ 1744. — Georg Kristof Styrup 1750. — Julius Joh. Vieregge 1752, begr. ²⁹/₄ 1756. — Hans Sundorph † 1755. — Johan Kristof. Reitzenstein 1755, begr. ¹¹/₈ 1756. — Henrik Sigismund v. Castonier ⁷/₇ 1756, begr. ³/₁₁ 1766. —

Præsidenter.

Christoffer Nielsen ¹⁷/₈ 1665, † 1684. — Andreas Winterberg, ¹⁵/₁₁ 1684, begr. ⁶/₈ 1703. — Jakob Giedsted, ¹⁰/₁₀ 1703, begr. ¹²/₈ 1708. — Bartholomæus Hansen, ²⁶/₈ 1708, begr. ³/₄ 1716. — Jens Duche [⁸/₈ 1709 Amtsforvalter over Riberhus Amt] ¹⁴/₈ 1716, dømt fra Embedet 1721. — Christoffer Povl Beenfeld, ¹¹/₇ 1721, begr. ¹³/₁₂ 1759.

Borgemestre.

Hans Jørgensen o. 1655—58. — Johan Gosmand ²⁵/₇ 1665. — Kaspar Rollufs ¹⁰/₁₂ 1669. — Jakob Pedersen ²⁰/₇ 1670, † 1680. — Gustavus Janssen ¹⁵/₁₀ 1680. — Jakob Ross ⁹/₁₁ 1680 og ²⁹/₁₁ 1684, suspenderet ⁸/₁₂ 1685, † 1698. — Sten Hansen Overberg ¹²/₄ 1686, begravet ⁹/₁₁ 1689. — Jens Chronius ²⁸/₉ 1689, begr. ¹⁴/₄ 1694. — Fredrik Hülsenberg (Helsenberg) ²⁶/₆ 1694, begr. ³¹/₁ 1707. — Peder Iversen Schelde ¹⁵/₈ 1707, begr. ²⁰/₄ 1719. — Claus Ditmar ¹⁹/₈ 1719 — Johan Damianus, ¹⁹/₈ 1719, Karakter af Borgemester, begr. ²⁸/₁ 1727. — Hans Marcussen ¹⁴/₈ 1728, begr. ¹²/₁₀ 1764. — Poul Schou ¹⁵/₈ 1732, begr. ¹⁵/₁₀ 1734. — Hans Thomsen ²⁰/₈ 1733, begr. ²⁶/₇ 1751. — Frederik Hansen Amager ²¹/₁ 1735, begr. ²¹/₄ 1740. — Hans Lund ⁸/₂ 1743. — Henrik Molrath Richter ²⁰/₈ 1746, bisat ²/₈ 1777.

Raadmænd.

Før 1660 nævnes Laurs Jønson, Balzer Nielsen og Jakob Pedersen. Efter 1660: Laurs Hansen, Laurs Jensen, Jakob Pedersen (senere Borgemester), Peder Nielsen. — Andreas Reiz ²⁰/₁₂ 1663. — Sten Hansen Overberg (forhen Raadmand i Kalundborg) ²/₁₀ 1665 (senere Borgemester). — Johan Grothom ²/₁₀ 1665. — Gustavus Janssen ¹⁵/₉ 1670 (senere Borgemester). — Gerhard Louman ¹⁸/₁₁ 1670, † o. 1685. — Hans Nielsen ¹⁶/₁₀ 1671. — Jørgen Henning Beyer ²/₉ 1674, fritaget ¹⁶/₉ 87, d. 1692. — Jens Hansen Juel ¹⁰/₅ 1676. — Anders Boyesen ¹⁰/₂ 1679. — Jochum Richter ²⁵/₁ 1681, begr. ²⁰/₃ 1703. — Peder Neymann ²⁸/₈ 1688. — Jens Chronius ²²/₂ 1689 (s. Borgemester). — Hans Steensen Overberg ²⁴/₁₂ 1689. — Svend Svendsen ⁹/₂ 1689, † 1705. — Peder Iversen Schelde ¹⁴/₄ 1703 (s. Borgemester). — Claus Ditmar ¹⁷/₁₁ 1703 (s. Borgemester). — Povl Knudsen Beske ²⁵/₅ 1705, begr. ⁸/₁₀ 1721. — Henrich Richter ¹⁵/₈ 1707, begr. ¹/₂ 1725. — Johan Damianus ¹⁹/₅ 1719 (s. Borgemester). — Matthias Mathiasen ²/₁₁ 1721, begr. ²²/₃ 1724. — Hans Marcussen ⁹/₅ 1724 (s. Borgemester). — Povl Schou ¹⁶/₅ 1725 (s. Borgemester). — Johannes Iversen ¹⁴/₂ 1727, begr. ²¹/₄ 1731. — Nicolaj Lobedanz ¹⁸/₉ 1728, begr. ⁴/₁ 1732. — Hans Thomsen ¹⁸/₅ 1731 (s. Borgemester). — Frederik Hansen Amager ¹⁵/₂ 1732 (s. Borgemester). — Tøger Dyssel ²⁴/₁₀ 1732. — Jochum Ditlev Richter ²⁸/₆ 1734, begr. ⁹/₁₂ 36. — Bertel Thomsen ²¹/₁ 1735, begr. ¹/₈ 1754. — Henrik Molrath Richter ²²/₃ 1736 (s. Borgemester). — Jakob Hansen Kiøbing ¹²/₂ 1739, † ²⁸/₁₀ 1751, begr. ²/₁₁ s. A. — Hans Lund ²¹/₈ 1739 (s. Borgemester). — Anders Jespersen Holst ⁹/₇

1740, begr. $25/8$ 1775. — Bertel Johansen Bruun $26/8$ 1740, begr. $17/8$ 1761. — Peter Lorenzen $17/8$ 1752. — Søren West Lindberg $27/8$ 1754, begr. $29/8$ 1775. — Christian Schlegel $10/8$ 1756. —

Byfogeder.

Hans Madsen 1653. — Anders Nielsen o. 1656—1657. — Samuel Nielsen $27/11$ 1661. — Tyge Henriksen $2/7$ 1666 [$28/4$ 77 Amtsskriver over Koldinghus Amt, begr. $22/4$ 78]. — Jens Henriksen $13/5$ 1677, † Dec. 1679. — Peder Nielsen Wissing $5/8$ 1680, † Foraar 1684. — Gregers Blichfeld $8/4$ 1684 [$16/1$ 99 Byfoged i Æbeltoft, begr. $12/2$ 1704]. — Lauritz Henriksen Ammitsbøll $28/4$ 1696, † 1719. — Christian Lunø $30/12$ 1718, kasseret, begr. $16/4$ 1738. — Peter Hæg $28/8$ 1719, begr. $29/4$ 1731. — Casper Brandt $18/8$ 1731, † $18/2$ 1749, begr. $19/2$. — Chr. Bless $8/8$ 1740. — Ludvig Fenningsen $21/7$ 1747, begr. $23/12$ 50. — Hans Jacob Gercken $5/2$ 1751. —

Byskrivere.

Hans Thomesen $9/12$ 1661. — Niels Sørensen $6/8$ 1673. — Daniel Kellinghuusen $7/2$ 1682, begr. $1/2$ 1704. — Chr. Lunø $2/2$ 1704 (s. Byfoged). — Emmiche Hvid $18/4$ 1738, begr. $28/11$ 1751. — Hans Henrik Eegberg $7/1$ 1752, begr. $11/8$ 1784.

Sognepræster ved Trinitatis Kirke.

Peder Nielsen Bøgvad 1655, † 1658. — Peder Jorgensen Torsk (Dorschæus) $30/4$ 58, † $10/1$ 85. — Chr. Sørensen Borch $10/1$ 1685, † $24/12$ 1717. — Jens Jensen Bergendal $14/2$ 1718, † $23/1$ 1750. — Marcus Pedersen Clod $22/8$ 1750, † $19/8$ 1786.

Sognepræster ved St. Michaelis.

Emanuel Cirsovius Pommeranus $23/10$ 1665, d. 1693. — Nicolaj Wichmann $8/8$ 1693, begr. $28/4$ 1707. — Henrik Ludvigsen Pontoppidan $26/8$ 1708, † $16/10$ 1760.

Latinskolens Rektorer.

Laurentius Alling el. Ælling 1664—74. — Chr. Andreas Høysgaard 1674, begr. $28/1$ 86. — Jørgen Nielsen Seerup 1686—93, 1693 forflyttet til Ribe. — Gerhard Morville 1693, begr. $10/8$ 1701. — Mathias Anchersen 1701—1706, † som Biskop i Ribe 1741. — Peter Rosenbergh, 1706, begr. $8/1$ 09. — Chr. Blichfeld 1709, begr. $19/4$ 1719 „udi

Egekiste“. — Tobias Bøtcher, 1719, begr. $\frac{3}{4}$ 1746. — Caspar Christopher Bøtcher 1746, begr. $\frac{14}{5}$ 1759. —

Katholske Præster.

Franciscus Aquilanus 1685. — Conradus Weys 1691. — Cornelius Barringh 1695, † 1705. — Jacobus de Bont (Pater Bonna) 1700, † 1706. — Ignatius Wedick 1705. — Andreas Falckenberg 1710. — Andreas Schallenberg 1711. — Johannes Helling 1712. — Nicolaus Simonis 1713. — Hermannus Heerde, 1715, landsforvist 1718. — Franciscus Breugel 1716. — Joannes Weddeman 1719. — Martinus Puriselli 1720. — Josephus Geisberg 1722 (efter Puriselli). — Henricus Bruns 1726 (efter Weddeman). — Adolphus Wienandt 1729 (efter Bruns). — Adamus Stoltens (efter Geisberg) 1730. — Franciscus Mansteden (1728—32 i Glückstadt) 1732—35. — Werner Schelver 1735. — Johannes Eltzer (f. 1704 i Trier Stift) 1737, † Jan. 1740. — Augustinus Bremendahl (f. i Korsbroick 1707) 1740, † 4 Jan. 1743. — Ignatius Rymsdyck 1740. — Theodorus Haackman, 1743, † $\frac{19}{10}$ 1750. — Franciscus Röhrich 1752, † $\frac{2}{6}$ 1757. — Meinolphus Stetten 1752. — Mathias Groos 1756. — Joachim Frans Wever 1758—59 (59—60 i Glückstadt). —

Reformerte Præster.

Jean Jacques Martin (f. i Languedoc o. 1671), 1720—28 (d. i Westfalen 1730). — David Moutoux fra Brandenburg 1731—33. — Jacques Bovet fra Brandenburg 1733—40 (d. som Præst i Parskin i Brandenburg). — Moïse Hollard (f. i Orbe i Schweiz) 1740—82, d. i Fredericia.

REGISTER

(Embedslisterne er ikke medtagne).

- Aarent, Nic. 106.
Abestee, Asylant 95.
Abraham, Nathan 164.
Adrian, Andreas, Keddelfører 105.
Aldenburg, Grev Anton af 192.
Allarmsplads, borgerlig 252 — militær 238.
Alling, Laurits, Rektor 143.
Ammitsbøl, Jens 243. — Laurids, Byf. 274.
Ancheren, Mathias, Rektor 144, 153, 174.
Anders Fransen 116. — Kleinsmed 117. — Mikkelsen 233.
Anhalt se Johan Georg.
Anna Catrine Elisab. g. m. Mulstrov 153 f. — Sofie, Dronn. 135 f.
Antoni Hendrichsen, Keddelfører 105.
Apotek 253 f.
Aquilanus, Franciscus, Pater 148.
Arensdorf, Oberstløjtn. 160.
Arends, Reimer 88, 133.
Armand, Slægt 186.
Arsenalgaard 36.
Asylret 44 f., 88—102.
- Bagergaard, kgl. 36.
- Banner, Joh., Tolder 127.
Baptist, Johan, se Vita. — Morell 103.
Barring, Cornelius, Pater 152.
Bartholomæus Hansen, Præsident 64.
Baurichter, Willum 105, 208.
Beenfeld, Christof. Povl, Præsident 66, 68, 207, 216. — Margrethe 274.
Begravelse 257 f.
Bendicht Kirstine 124.
Bergendal, Jens Jensen, Præst 134.
Berigborg (Berenborg), Nathan 163 f.
Berndes, Fabian 24.
Bersodde 1—3, 5—7.
Beske, Povl Knudsen, Raadm. 117.
Betac (Pitaques, Potiak?) Slægt 186.
Beyer, Jørgen, Raadmand 253.
Bianco, Slægt 104, 154, 198. — Dominico, Kbm. 104. — Peter, 158.
Bille, Anders, Rigsmarsk 5 ff, 13, 17 f, 21 f, 25, 27 f, 264. — Sten, Lensm. 13.
Blavier, Gregorius, tysk Skolemester 140.

- Bless, Chr., Byfoged 252.
 Blickfeld, Chr., Rektor 244. — Gre-
 gers, Byf. 274.
 Blum, Bendicht (Bendix), Kbm.
 94, 106.
 Blumentrost, Chr. v., Kommandant
 267.
 Bois, Slægt 186.
 Boitelé (Bottelet), Slægt 186.
 Bonna (du Bon), Jak., Pater 152.
 Bonnevie, Honoré (Honoratus)
 106, 183, 185 f, 245.
 Bonsach, Løjtn. 160.
 Borch, Chr., Præst 128, 149, 274.
 Borgervagt 234.
 Borgervæbning 223.
 Boshammer, Wedrich 104.
 Boulet, du, fransk Oberst 184.
 Bovet, Jacques, reform. Præst 191 f.
 Boye (Boyesdatter), Maren 157—61.
 Boyneborg, Brigadier 134.
 Brachel, Rudolf 160.
 Brahe, Niels, svensk Oberst 23.
 Brandt, Rasmus 201.
 Brandvæsen 250—53.
 Bredstrup-Lejr 20 f.
 Bremendahl, Aug., Pater 277.
 Brink, Søren, Oberst 128 f.
 Brockdorff, Jægermester 91.
 Brodal Møllested 3.
 Brorson, H. A., Biskop 219.
 Brun, Slægt 186.
 Bruun, Slægt. 198. — Mads Iver-
 sen, Kbm. 172.
 Brønde 77, 252.
 Bull, Slægt 8, 107. — Hans, 14.
 — Niels Hansen 117 ff.
 Bunne Enuoldsen 268.
 Busch, Diderich, Kommandant 74.
 Byggekort 1665 39 ff., 285 f.
 Byggepligt 66, 80—83.
 Bymark 41, 43, 70, 82, 187 ff, 202 ff.
 Bøgvad, Peder Nielsen, Præst 15,
 29 f.
 Børs, projekteret 40.
 Bötticher, sv. Generalmajor 20 f, 31.
 Calmer Moses 164.
 Calnein, Stiftamtmand 185.
 Caltof, Herman 106.
 Camerario, Baltzer 104.
 Campen, Benedict, Apoteker 253.
 Carl, Løjtnant 235.
 Carotte, Joseph 242.
 Carstens, Løjtn. 192.
 Caspar, Vilh. Hieronimi 271.
 Castonier, Henrik Sigism. v., Kom-
 mandant 137.
 Charnique. Casper 192.
 Chavot 157.
 Christen Jensen 151.
 Christian IV 4 f.
 Christian V 37, 42, 44 ff, 48, 54,
 58, 63 f, 74, 81, 84, 91, 93, 102,
 110, 126, 128, 135, 147—50, 183,
 211, 228, 234, 241, 250, 255 f,
 259.
 Christian VI 51 f, 66 f, 69, 95 f,
 128, 136, 139, 141, 155, 157—
 60, 162, 179, 191, 194 ff, 204,
 210, 238, 252, 259.
 Christian Trompeter 245.
 Christoffer Nielsen, Præsident 55,
 57 f, 117 ff.
 Christoffersen, J., Asylant 96.
 Chronius, Jens, Borgm. 63.
 Cirsovius, Eman., Præst 117, 131 ff,
 149, 151.
 Claus Petersen 105. — Siverts 105.
 — Thomsens Kone 27.

- Cleuer, Johan Pedersen 105.
 Cohn, Abraham Moses, Rabbi 173—77. — Eleaser 175. — Moses Abraham 177. — Raphael Abraham 96.
 Colditz, Joh. Did. v., Oberstløjtn. 137.
 Collette, Gaetane 104.
 Cornelis Kælder 60.
 Cron, Anna Cathrine 160 f.
 Czarniecki, polsk General 30, 32.
 Cølner, Conrad 183.
- Dahlberg, Erik, sv. Ingeniør 20, 23, 26 f.
 Dalgas, J. M., ref. Præst 196.
 Daniel Berent 163.
 Dankwart, Gotfr., Kbm. 106.
 David Samuel 95.
 Deden, von, Kaptajn 248.
 de Leurán (de Laurent?), Slægt 186.
 Delwig, Oberstløjtn. 24.
 d'Eslaux, Ruel 186.
 de Vantier, Slægt 186. — Jakob 122.
 Diderich Fransen, Keddelfører 105.
 Didier, Slægt 186.
 Dilleben, Joh. Chr., Oberstløjtn. 137.
 Dillis, Adrian, Keddelfører 105.
 Ditmar, Claus, Raadm. 246.
 Donop, Agnese Anna v. 129.
 Dornbusch, Levin 164.
 Dorschæus se Torsk.
 Dreyer, Henrik, Stadskirurg 256.
 Duché, Jens, Præsident 64, 102, 251.
 Dufour, Slægt 186.
 Dufresne (Dufrière), Slægt 186.
 du Mont (dy munt), Jak. 106.
- Dupont, Slægt 186. — Mathieu 122.
 Dyre, Claus, Oberstløjtn. 25.
 Dyreliv 2 f.
- Eilers (Ehlers), H., Proviantforvalter 132, 136.
 Eligerede Borgere 56.
 Elkan, Jøde 95.
 Else Lavesdatter 274.
 Elsbe Hans Pedersens 116.
 Eltzer, Joh., Pater 277.
 Erritsø, Slægt 106, 198. — Niels Iversen, Kbm. 215.
 Erasmus Hemerodromus 285.
 Essen, Joh. v., svensk Oberst 24.
 Ester Abrahams 171.
 Eylert, Thomas Baltzar 106.
- Falckenberg, Andr., Pater 150.
 Falk, Mardochai Søn 173.
 Fattigvæsen 212—16.
 Ferdinand af Fyrstenberg, Fyrstebiskop 146 f.
 Fersen, Fabian v., svensk Oberst 24.
 Feut, Slægt 186.
 Filip Levin, Dansemester 180.
 Finger, Slægt 107. — Jens 116. — Mads 243.
 Fischer, Poul Erich, Oberst 137.
 Folkvarts Lægedomskilde 3.
 Folmer, Conradt 105.
 Forfatning 53—56.
 Forlystelser 241—46.
 Fournaise 186. — Jean 192.
 France de (Frans, Fransos), Marcus 106. — Nicolaj 149.
 Fredericia, Navnet 39.
 Frederik III 6, 9—12, 14 ff, 19—22, 32, 34, 37 ff, 41 f, 47 f, 80,

- 88, 102, 128, 130 f, 135, 142, 220, 239 f.
- Frederik IV 50 f, 64 f, 68, 75, 81 f, 93 f, 102, 109, 128, 133 ff, 141, 150—54, 167, 173, 184 f, 187 f, 193 f, 216 f, 220 ff, 246, 251, 256, 259, 285.
- Frederik V 128, 162, 217, 219, 245.
- Frederik Mortensen, Kleinsmed 229 f.
- Frederik Vilhelm I af Brandenburg 29, 31 f.
- Frederiksodde, det ældste 7—16.
- Friderich Jensen 223.
- Fuchs, Moses 215.
- Fæstningsanlæg ved Lillebælt 4 f.
- Fæstningsværker 16, 18 f, 34—37, 221, 225—28.
- Fængsler 58 f.
- Fölckers, Stanisl., Pater 148.
- Gade, Slægt 107.
- Gader 13 f, 40, 71—77, 87.
- Galger 19 f, 124, 236 f.
- Gallofsky, Kobbessmed 215.
- Gardie, Jakob de la 24.
- Gattung, Joh. Michel, Okulist 254.
- Gedsted (Giedsted) Jakob, Præsident 64, 137. — Jens, Løjtn. 137.
- Geistler, G. V., Oberstløjtn. 156, 277.
- Genoque, Dom. 104.
- Gertchen, Hendrich 105.
- Geske Berentsen 127.
- Gourdain, Henri 192.
- Gregorius Snedker 245.
- Groeningen, Chr. P. v. 106.
- Grothom, Joh., Raadm. 59 f.
- Grundtakst 69.
- Guitan, Louis 192.
- Guldbrand Mestermænd 122, 237, 255.
- Gustavus Janssen, Borgm. 59—62.
- Guvørner 224.
- Gyldenstjerne, Ebbe 6.
- Gøglere 241 f.
- Haackman, Theodorus, Pater 157—62.
- Haandværkere 199—202.
- Hagelsteen, Chr. 138.
- Hannerup 3 f, 8.
- Hans Bonnisen 274. — Grovsmed 255. — Jakob Jøde 166. — Jørgensen, Borgm. og Proviantsskriver 14. — Lief 164. — Madsen, Byfoged 9, 264 f. — Marcussen, Kancelliraad 128, 215. — Michelsen 105. — Nielsen, Raadm. 119. — Sørensen, Slagter 75. — Thomsen, Byskr. 57, 118. — Thomsen, Borgm. 128, 217, 274.
- Harringbuskene 1, 202.
- Hartman, Hans Jørgen 105.
- Havepladser 42, 49 ff, 187 ff, 196.
- Havnesagen 10 f, 40 f, 43, 47 f.
- Heerde, Hermannus, Pater 155.
- Hendrich Didrichs 105, Hans Jørgen 106.
- Herberger 246, 254.
- Herman se Armand.
- Heupfner, Chr., tysk Skolemester 140.
- Hintze, Joh. Apoteker 248, 253 f.
- Hiorth, Niels 285.
- Hirsch Rée 178.
- Hoffman, Georg (Jørgen), Ingeniør 6, 22, 264. — Gotfred, Ingeniør 34 f. — Hans de, Præsident 68,

- 70, 126, 136, 194. — Jak., Klokker 235.
- Holberg, Ludv. 145, 235.
- Holck, Ejler, Oberst 25. — Guvernør 283.
- Hollard, Moïse, reformert Præst 192, 194 f.
- Holm, Apoteker 254.
- Honoré, Pierre 186.
- Hop, Zacharias Danielsen, Bartskær 255.
- Hospital 216—19.
- Hoya, Dorothe. Elisab. Margr., v. d. 129, 132.
- Huch, Michel Pedersen, Keddelfører 161.
- Huguetan, Greve af Gyldensten 192.
- Hunde 77.
- Huse 83—86.
- Høg, Mogens, Rigsraad 7, 13, 27.
- Højby se Hyby.
- Høphner, Joh. Christof. 105.
- Høst, N. Asylant 97 f.
- Hyby, Landsby 3 f, 8. — Skov 1. — Slægt 107.
- Igum Slægt 107.
- Ilkens, Christina Dorthea 218.
- Indkvartering 222 f, 228 ff, 238.
- Inger, Melchior Siverts Enke 212. — Sørensdatte 274.
- Invalider 256.
- Isach Levin 164. — Moses 164, 171. — Salomon Jude 97.
- Iver Hansen 268. — Olsen Vægter 250.
- Jakob Abraham 164. — Mosis 164. Pedersen, Borgm. 55, 58, 117. Samuel 168.
- Jens Bonnisen, 274. — Jørgensen, Discipel 143. — Lauridsen 244. — Nielsen 231. — Nielsen 268. — Nielsen Berider 257. — Nielsen fra Tostrup 266. — Skomager 215.
- Jesuiter 145—162.
- Joachim Jakobs 166.
- Jochum Levin Jochum 164.
- Johan Georg af Anhalt, Hertug 24, 26. — Nielsen, 274.!
- Johanne Mag. Borchs 274. — Skalmjæblers 208.
- Jonas Jensen, Kaptajn 231.
- Jorder se Bymark.
- Joseph Moses 164, 170 ff.
- Jost Brolægger 149.
- Juel, Erik, Rigsraad 7. — Jens Hansen 268.
- Jørgen Madsen 213.
- Kalvin, Joh. Reformator 191.
- Kanaler se Havn.
- Karen Murermeesters 84. — Pedersdatte 255.
- Karl X Gustav, sv. Konge 17—21, 28 ff.
- Kartoffelavl 207.
- Katoliker 145—162.
- Kein, Sofia 69.
- Keyser, Laurs 115 f.
- Killemond, Slægt 186.
- Kingo, Thom., Biskop 152.
- Kirker, lutherske 14 ff, 126—40.
- Kirsten Hansdatte 123.
- Kiøbing, Jak., Raadm. 223.
- Klokkeindskrift 65.
- Knud Slagter 200.
- Koch, Hans Andersen, 115.
- Koltoff, Peter, Tøjmeister 17.

- Kommandant 224 ff.
 Krabbe, Gregers, Rigsraad 7.
 Krag, Mogens, Kommandant 33.
 Kragelund, Biskop 131.
 Krauth (Kruth), Johan 104, 123, 158.
 Kreng, Christoffer 105.
 Kriminalitet 121 f.
 Kronman, Hans, Artzeni-Smed 255.
 Krudttaarn 37.
 Krüger, Hans 105.
 Krøger, Jørgen, Glarmester 99.
 Kvæg paa Volden 225—28.
 Kvægpest 204.
 Kæmner 69. — Regnskaber 68—70.
 Købmænd 197 ff.
 Køhler, Nic. 105.
 Köhns, Antoni 106.
 König, Chr. 105.
- Labove, Slægt 186
 Lambsdorph, Andr. Casimir Thadeus v. d. Wengen, Oberst, 129, 132, 274.
 Landstingsret 39.
 Langhorst, Lorenz, Apoteker 253.
 la Pierre, Slægt 186
 Latinskole 15, 142 ff.
 Laugier, Slægt 186
 Laurs Jansen, Raadmand 57, 115, 231.
 Lautrup, Ellen 274.
 Lavsvæsen 199—202.
 le Blond, Slægt 186. — Daniel 122.
 le Fèvre, Slægt 186. — Abraham 192.
 Legel, Chr. Liebman, Kommandant 137 f., 143, 216, 226 f.
- le Roy, Carl 106.
 Leverin, Nicolais 104.
 Levi Abraham Jakobsen 97, 111, 163 f., 166—69, 172. — Henrik Moses 174—76. — Hersch Joseph 94. — Moses Jakobsen 111, 163 f., 166—72, 174.
 Levin Abraham 176. — Moses 164, 171.
 Leyring, Joh. Andreas 105.
 Liefman Moses 164.
 Ligbærere 258 f.
 Liihme, Math., Proviantforvalter 274, 281.
 Linderoth, Henrik, Kommandant 22.
 Linnemann, Henrik 122, 134.
 Lobedanz, Jak. 128. — Samuel 56, 132.
 Lobrecht, Willum, Oberst, Guvernør 22, 283.
 Lodberg, Biskop 127.
 Loro, Frantz de 104.
 Loss, Ingeborg 143, 216.
 Louise. Dronn. 128, 173 f. — Datter af Abraham Moses Cohn 174.
 Loison, Slægt 186.
 Loumand, G., Raadmand 119.
 Ludvig XIV, Konge af Frankrig 182.
 Lund, Slægt 107.
 Lüttichau, H. H. v., Generalløjtn. 137.
- Magoni, Peter, Kandestøber 161.
 Marckus, Signetstikker 180. — Jøde 164.
 Maren Boyesdatter se Boye. — — Glarmesters 117. — Kop-

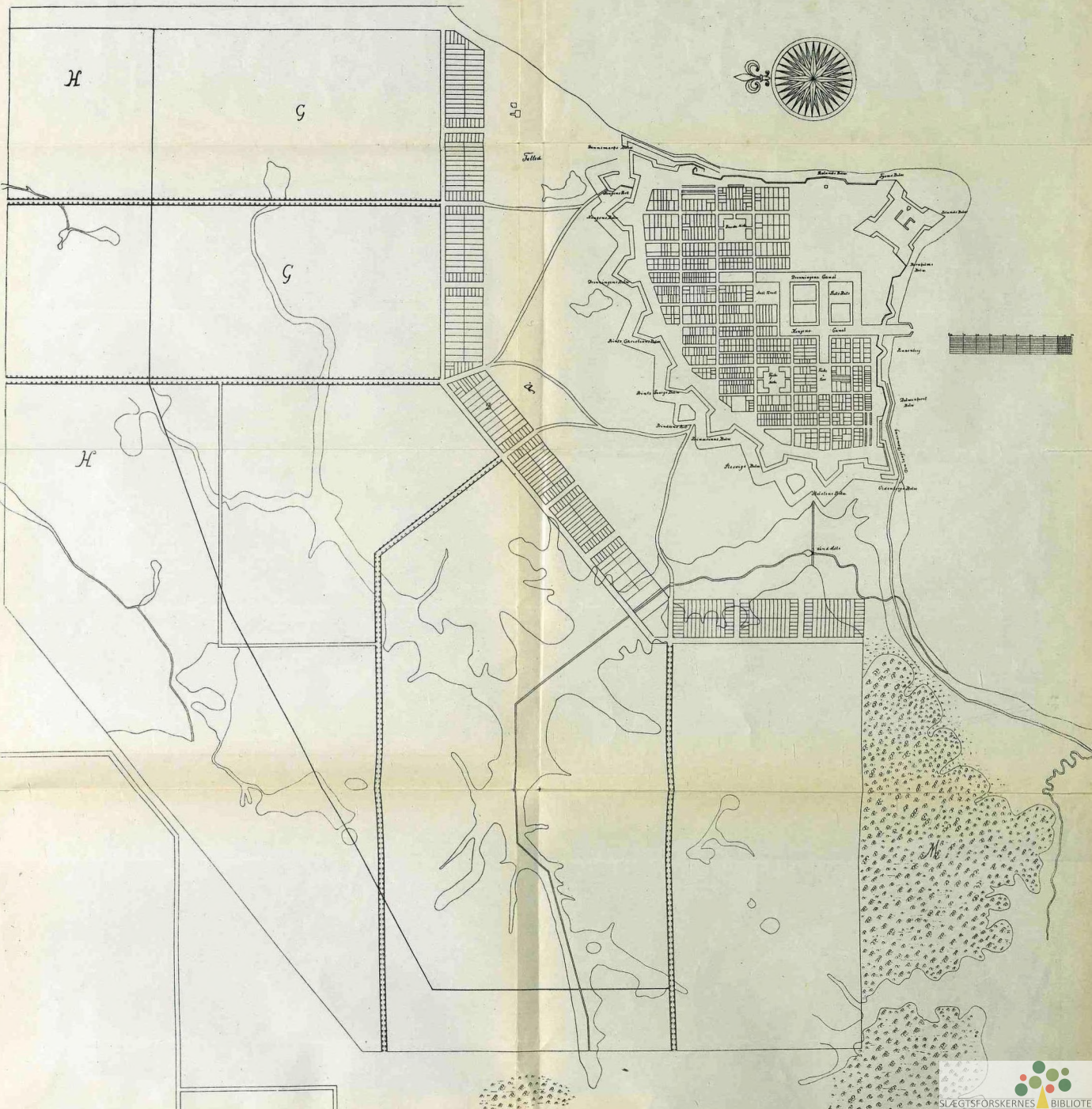
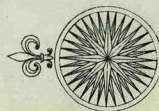
- sæters 99. — Mikkelsdatter 274.
— Sergeants 120.
Margrethe Guldbrandsdatter 255 f.
— Sørensdatter 123.
Mariot, Slægt 186.
Markeder 209.
Martin, Jean, ref. Præst 193.
Matfeld, Slægt 186.
Mathis Bager 115, 229.
Matthias Hinrichsen, Keddelfører
105. — Jensen 212.
Mazuchi, Ambrosio 104.
Meinert, Conrad 138.
Mejer, Jak. 242.
Melan, Jacques 192.
Melsing, Slægt 107.
Mette Knudsdatter 151.
Meyer, Ephraim 164. — Hans 164.
— Marcus 164.
Michael Jøde 94.
Michel Hansen, Bonde 2.
Mittleyer 35, 73.
Militære Bygninger 283.
Montecuculi, kejserlig General 31.
Moses Henrich 165. — Joseph
164, 171. — Rabbi 178. — Va-
lentin 164, 242.
Moutoux, David, ref. Præst 191.
Mulstrov, Katolik 153.
Møller 43, 207.
Møller, Christen Pedersen, Pro-
kurator 90, 113. — Christian,
Konvertit 162. — Joh. 156.
Nathan Isach 99, 164. — Moses
109, 164.
Nattesæde 247 f.
Neve, Etatsraadinde 176.
Niels Berentsen 127. — Dinesen,
Kandestøber 68. — Hatmager
116. — Pedersen 252. — Sned-
ker 115. — Timmermand 116.
Niendal, Jan v., Teglmester 264.
Ohel Israel, Rabbi 178.
Oldtidsminder 3, 263.
Oluf Hellesen 268.
Ostermann, Apoteker 192.
Ove Pedersen 90, 232.
Overbeck, Monsr. 100.
Overberg, Hans Stensen, Raadm.
62. — Sten Hansen, Raadm.
59 f., 118, 232 f.
Overtro 120 f.
Pagh, Slægt 107. — Knud Nielsen
119. — Mads 119.
Parsberg, Oluf, Rigsraad 7.
Peder (Peter) Andersen 99. —
Hendrichsen 105. — Jansen 105.
Jørgensen 244. — Lauridsen
Broksnider 73. — Olufsen 243.
Povlsen 115 f. — Steffensen
122 f. — Vægter 249.
Pelt, Poulus, Kbm. 106.
Péscheé, Etienne de 186.
Pflug, Aug., Mestermænd 122, 255.
Pingel, Jac. 285.
Pipér, Andr. 106.
Poli, Samuel 106.
Pontoppidan, Erik, Prokansler 108,
144, 182. — Henrik, Provst
134 ff., 138, 140 f. 156, 150 f.,
238.
Portene 18, 36, 246, 265, 283.
Povl Andreassen 106. — Christen-
sen 248. — Olufsen 113 f. —
Pedersen 231. — Sergeant 69.
Printz, Michel 105.
Privilegier 37—46.

- Processyge 112 f.
 Provianthus 14.
 Pugdal, Præstegaard 3, 15.

Quitou, Erik, Kommandant 22.

 Raadhus 14 f., 41, 47, 57 f., 63.
 Raadstueskat 69 f.
 Ranzau (Ranzov), Christof., Greve
 146. — Henrik, Rigsraad 7, 17,
 274.
 Rasmus Kalkslager 213. — Olsen
 271. — Olufsen 120.
 Rauch, Chr. Barth., General 137.
 Reformerte 65, 121 f., 182—96,
 204 ff.
 Reimer, Jokum 172. — Jørgen
 Jak. 106.
 Rem, Andreas 105.
 Richter, Slægt 198. — Henrik,
 Raadm. 128, 198 f., 201, 245, 274.
 — Jochum 132. — Lyder 132.
 Riis, Borgm. 160.
 Risum, Birgitte 274.
 Ritter, Albert 92.
 Roding, Arnt Madsen, Skomager
 200.
 Rojahn, Major 178.
 Rollufs, Kaspar, Borgm. 93.
 Rosenkrans, Jørgen, Justitsr. 100.
 — Jørgen, Oberst 19.
 Rosenmeyer, Slægt 186. — Joh.
 Herman 78.
 Ross, Jak., Borgm. 61, 80, 246, 274.
 Rossau, Katharina 132.
 Rosselin, Slægt 186.
 Ruse, Henrik 35.
 Rymsdyck, Ignat., Pater 157 ff.
 160.
 Rytteri 82.
- Rytterkobler 202, 222. — stalde
 222.
 Rønne, Klokker 157 f.

**Sado, Christoffer Lucassen, Glar-
 mester 99.**
 Sagførere 112 f.
 Sahnitz, Berendt, sv. Oberstløjtn.
 23 f.
 Salzburg, Ærkebiskop af 155.
 Sanssoucie, Jean Jacques 106.
 Scavenius, Oberst 76, 79, 225.
 Schack, Hans, Feltherre 35. —
 Stiftamtmand 132.
 Scheel, Generalløjtn. 50. — H.,
 Stiftamt. 219.
 Schelde, P., Borgemester 66.
 Schröder, Joh. 105.
 Schultz, J., Kapt. 132. — General-
 major 283.
 Schwartz, Baltzer 106.
 Schønne, Dan. 106.
 Seefeld, Jørgen 264.
 Seerup, Jørgen, Rektor 144, 256,
 274.
 Sehested, Henrik 20, 25.
 Sejler, Chr. d. Æ., Skarpretter 122,
 247, 255. — Chr. d. Y., Skarp-
 retter 122.
 Sekterere 138 f.
 Seligman Meier 96. — se Michael.
 Selvmord 123.
 Sidsel Niels Nielsens 117.
 Silleman, Ertman, Stadsskaffer
 243 f.
 Simon Jøde 165. — Hartvig 91,
 164.
 Sivert Abraham 105. — Snedker
 113 f.
 Skarprettere 122.

- Skat 46, 69. — Skattefrihed 37.
     39, 42, 44, 46.
 Skibbroer 11, 47 f., 51.
 Skibsfart 199.
 Skoler 140—44.
 Skov, Peder, Tolder 127, 271.
 Skove 1 f., 240 f.
 Skytte, Kaptajn 234.
 Slagsmaal 60, 115 ff.
 Slaver 221 f.
 Slot, projekteret 11, 40, 52.
 Sluse 49, 51.
 Smidt, Chr., Musikant 68, 245.
 Smollerup, Peder, Prokurator 113.
 Soetholtz, Hendrich 105. — Joh.
     Hen. 277.
 Sofie Amalie, Dronn. 20. — Mag-
     dalene, Dronn. 136.
 Sofieodde, Strib 7 f.
 Sognedeling 41, 130 f., 133 ff.
 Sommer, Morten 115.
 Sommerberg, Anna Sofie 158.
 Soyaux. Slægt 186.
 Spaltzholtz, Joh., Feltpræst 133.
 Sparre, Per, sv. Oberst 23.
 Spens, sv. Oberst 24.
 Sperling, Otto, Læge 13.
 Sprøjteeng 252.
 Stabelretten 37, 43, 47.
 Staffeld, Chr., Fried., Komman-
     dant 137 f., 191.
 Stein se la Pierre.
 Stenderup, Slægt 107.
 Stevens, Hans Aug., v., General-
     major 137.
 Stockmann, Cort 230.
 Stokhus 221.
 Stolzener, Hans 108.
 Stormflod 48 f.
 Straatag 84 f.
 Straffe 122—24.
 Strib se Sofieodde.
 Strømtoldstation 12, 47.
 Stuard, sv. Oberst 24.
 Südholtz se Soetholtz.
 Suermand, Abraham 91.
 Sundhedsforhold 253—57.
 Sundorph, Hans, Kommandant
     137.
 Svend Mortensen 274. — Svend-
     sen, Raadm. 62, 93, 112.
 Svin 77 f.
 Tavlov, Slægt 107.
 Teglovne 12, 264, 269.
 Tiby, Jean (Tibi, Hans) 106, 183.
 Thiel, Peter 113.
 Thomas Christensen 243. — Han-
     sen 95. — Pottemager 133. —
     Thygesen 264 f.
 Thord Hansen, Skomager 236.
 Thorstensson, Lennart, sv. Felt-
     herre 5.
 Thott, Otte, Konferensraad 195.
 Tobaksavl 204—07.
 Tobias Meinertsen 157.
 Toldlættelser 10.
 Torsk Else Jørgensdatter, 274. —
     Peder, Præst 30, 115, 117, 130.
 Torve 40 f., 78—80, 209.
 Trelde, Slægt 107.
 Trompt, Daniel 96.
 Tumbler, Fried., Chr. 106. — Ma-
     dam 215.
 Tyveri 15, 36, 109—12, 203. 248.
 Ullerup, By 3, 8. — Kirke 3, 15,
     127. — Slægt 3, 15, 127.
 Ursula Helena Loumans 119.
 Urup, Axel, Ingeniør 7.

- Vaaben, Byens 39.
Wagner, Hans 88. — Vitus, Skarpretter 122, 215, 256.
Valdensere 185 f.
Valente, Jeronimus 104. — Maria Magdalena 123.
Valentin Marcus 99, 171 f., 175, 177.
Vandal, Biskop 147.
Vedelsborg, Greve af 111
Wedich, Ignatius, Pater 152 f.
Vejlby, Slægt 107.
Vetter, Joh. Jos. 277.
Weys, Conrad, Pater 150.
Wick, Joh. Christof. 106.
Wickmann, Nic. 134. — Peter 105.
Vide og Vedtægtsbrev 203.
Vieregg, Julius Joh., Kommandant 137.
- Wilcken, Chr., Kommandant 74.
Vilien (Vilain), Slægt 186.
Wilse, I. N. 111, 122, 164, 197.
Vinandi, Antonius 105.
Winckelmann, Christof 105.
Winegel, Kaptajn 137.
Winterberg, Andreas, Præsident 48, 59, 64, 80 f.
Winther, Chr., Provst 160.
Vita, Giovanni Battista 104, 199 jfr. Baptist.
Wrangel, Karl Gustaf, sv. Feltmarskal 20—26, 28.
Vrigny, de, fransk Rejsende 71, 93.
Wulff Isach 164.
Vægttere 249 f.
- Øvrighed 53—70.

Tidligere udkom:

HUGO MATTHIESSEN

BØDDEL OG GALGEFUGL

ET KULTURHISTORISK FORSØG

2 Kr. 75 Øre.

Bøddelens intercessante Figur fra mange Sider og i mange Forhold er Forfatterens Emne, men han lægger mere an paa at fortælle livligt og virkningsfuldt end paa Systematik. Han søger med Rette det Centrale, Hovedreglen og bekymrer sig mindre om Særligheder eller Særstillinger. Herved har han skaffet sin Bog et mere levende Sammenhæng, et livligere Foredrag, som gør den let læselig og — forsaauidt man kan sige det i Forbindelse med et saa trist Emne — fornøjelig. Det maa da anføres, baade at Forfatteren ikke opsøger det Rædselsfulde og Modbydelige i sit Emne, og at hans Bog, som alle „gode“ Bøger, føres til en lykkelig Afslutning: Bøddelstandens Træden frem som hæderlige Kirurger og Læger, inden Standen som saadan forsvinder.

Hugo Matthiessens Bog er saaledes en Læsning værd; den kan læses af den Forudsætningsløse som en kraftig Underholdning; for den, der kender nogen Kulturhistorie, vil den sætte Tanken i Bevægelse, saavist som den giver de vekslende Tider en Betydning paa usædvanlig Maade og fra usædvanligt Standpunkt.

(„Berlingske Tidende“.)

Hr. Matthiessens Bog er bygget paa gode Studier i Ind- og Udland, dog overvejende paa trykte Kilder, og hans Sprog er smukt og farverigt. Man har Grund til at ønske ham til Lykke med Bogen og haabe paa en Fortsættelse.

(Dr. phil. Johs. Lindbæk i „Dannebrog“)

„Bøddel og Galgefugl“ er et interessant kulturhistorisk Arbejde. Emnet er dystert. Men de mørke Billeder viser os kun visse Sider af svundne Tiders Liv. Forfatteren har netop valgt at skildre disse Skygesider. Han fører os udenfor Byportene, ud til de Steder, hvor Ligene hang, baarne af Jærnlænker, i den skumle Galge. Men han slutter ikke sin Bog uden at pege paa den gamle rige Bykultur, der stod i frodig Væxt bad de samme Porte.

(C. A. C. i „Nationaltidende“.)

